

**КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ЮРИДИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ
МИЛИЦИЯНЫН ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ Э. А. АЛИЕВ атындагы КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИИМ АКАДЕМИЯСЫ**

*Кол жазма укугунда
УДК 342.565.5:97*

Бакирова Нургуль Жакыповна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ СОТТУК РЕФОРМАЛАРДЫН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

12.00.02 – Конституциялык укук; муниципалдык укук

**Юридикалык илимдин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алууга**

ДИССЕРТАЦИЯ

**Илимий жетекчиси:
юридикалык илимдин доктору,
профессор Э. Э. Дуйсенов**

Бишкек-2020

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	5
---------------------	----------

1-глава. КР СОТТУК РЕФОРМАЛОО КӨЙГӨЙЛӨРҮНҮН ИЛИМИЙ-АНАЛИТИКАЛЫК ОБЗОРУ

1.1. Сот тутумунун ролу жана орду: жалпы теориялык өңүтү.....	15
1.2. КР көз карандасыздык мезгилинде сот тутумунун калыптануусу ...	41

2-глава. КР СОТТУК РЕФОРМАНЫН МАЗМУНУНУН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

2.1 КР сот бийлигинин түзүлүшүнүн функционалдык мазмуну жана конституциялык-теориялык камсыз кылуу	57
2.2 Сот тутумун институционалдык реформалоо жана конституциялык көзөмөлдүн милдеттери	82

3-глава. КР СОТ РЕФОРМАСЫН ОПТИМАЛДАШТЫРУУНУН КЕЛЕЧЕКТЕГИ МИЛДЕТТЕРИ

3.1 КР сот реформасын ишке ашыруунун конституциядык-укуктук өңүттөрү	99
3.2 Бийликтин аткаруу жана сот бутактарынын өз ара аракеттенүү тутумунда сапаттык трансформация	114
3.3 КР сот-укуктук реформаларды жылдыруу контекстинде теориялык-укуктук өңүттөр	121

ТЫЯНАКТАР	136
------------------------	------------

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР	147
---------------------------------------	------------

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ150**КАБЫЛ АЛЫНГАН ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР**

КР ЖК – Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси

КР ГПК – Кыргыз Республикасынын Граждандык-процесстик кодекси

КР ЖК – Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси

КР ЖПК – Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодекси

ЖӨБ – Жергиликтүү өз алдынча башкаруу

ЖМА – Жегиликтүү мамлекеттик администрация

ЧУА – Ченемдик укуктук акт

КР ЖС КП – Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Конституциялык палатасы

ЭУА – Эл аралык укуктук акт (келишимдерди, конвенцияларды, макулдашууларды, декларацияларды кошкондо)

ПАА – КМШ катышкан-мамлекеттердин Парламенттер аралык ассамблеясы (контексте окулсун)

БУУ – Бириккен улуттур уюму

КР ЖК – КР Жогорку Кеңеи

ЖЖА – Жарандыгы жок адам

ЭЖУ – Эл аралык жекече укук

ЭУ – Эл аралык укук

ЕККУ – Европа коопсуздук жана кызматташтык уюму

БӨУ – Өкмөттүк эмес уюмдар

БУУӨП – БУУ өнүктүрүү программасы

ББ – Бүткүл дүйнөлүк

ЖК институттары – Жарандык коом институттары

КР СОБ – КР судьяларын окутуу борбору

ПКБ – Прокурорлор үчүн кесиптик өнүктүрүү борбору (2005-ж.)

ҮЮББ курстары – Үзгүлтүксүз юридикалык билим берүү курстары

ТАЖ – Талаштарды альтернативдик жөнгө салуу

СБМТ – Соттук башкаруу маалыматтык тутуму

СА – Соттук акт (чечим)

СД – Соттук департамент

БШС – Бишкек шаардык соту

ЭУ – Эл аралык укук

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Коомдук-саясий жаңычылдык, укуктук мамлекетти өнүктүрүүгө багыт алуу, укуктарды жана эркиндиктерди коргоо жөнүндө эл аралык конвенцияларды таануу сыяктуу эле, абдан маанилүү муктаждыкты – Кыргыз Республикасынын (мындан ары текст боюнча – КР) бүткүл улуттук сот тутумун реформалоонун өктөм зарылдыгын аныктады.

Жаңычылдыктардын көрсөтүлгөн комплекси социумдагы соттун ролу менен түздөн-түз айкалышта турат. Албетте, конституциялык мыйзамдуулукту бекемдөөдө, укуктун үстөмдүгү принцибин сактоодо сот бийлигине жетектөөчү роль таандык экени шексиз. КР сот бийлиги эч кандай ылгабастан бардык адамдардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин натыйжалуу коргоого багытталган.

Укуктук мамлекет катары анын жашап калуусунда эң маанилүү принцип болуп калуу менен, бийликтин бутактарга бөлүнүүсү жарыяланган «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө» Декларация кабыл алынгандан тартып, 1990-жылдын 15-декабры Кыргызстан үчүн өзгөчө тарыхый учур болуп калды.

1993-ж. КР Негизги Мыйзамынын кабыл алынышы [1] жана сот бийлигинин өз алдынчалыгынын жана көз карандысыздыгынын таанылышы аны андан ары карай институтционалдаштыруунун алгачкы кадамы болуп калды. Ошого карабастан, азыркы учурда деле толук көз карандысыз сот бийлиги жок. Сот бийлигинин көз карандысыздыгын жана өз алдынчалыгын камсыз кылуу, мындан аркы реформалардын башкы багыты катары өзүнчө тарыхый таржымалга эгедер. Ушул изилдөөнүн максаты КР сот тутумунун калыптануу жана реформалоо процесстерин кеңири иликтөө болуп саналат.

1993-ж. КР Конституциясынын кабыл алынышы менен эгемендүү мамлекеттин бүтүндөй ченемдик базасын, жана анын ичинде сот түзүлүшү жана сот тутуму жаатындагы негиздерин жаңыдан түзүү процесси башталган.

Биздин көз карашыбызда, сот бийлигинин феноменинин маанилүүлүгүн актуалдаштыруу жана бийликтерди ажырымдап-бөлүү концепциясын социалдык-укуктук предметтештирүү, демократиялык, светтик, укуктук жана социалдык мамлекет катары Кыргызстан жөнүндө жобону КР Негизги мыйзамында конституциялаштыруу менен тыгыз айкалышта. Көрсөтүлгөн конституциялык жобону ар тараптан аңдап-таануу укуктук мамлекеттин парадигмасын калыптандырууга багыттамалайт, бул өзүнөн өзү мамлекеттин жана социумдун өз ара аракеттенүүлөрүнүн маанилүү кепилдиктеринин бири катары көз карандысыз сот бийлигин алдын ала аныктайт.

КР мамлекеттик түзүлүштүн тажырыйбасы, туура тандалып алынган тариздер, КР негизги мыйзамында киргизилген мүмкүнчүлүктөрдү бийликтин ар бир органында бир кыйла толук пайдаланууга өбөлгө болгон деп бышыктоого мүмкүнчүлүк берет.

Сот тутуму бийликтин өз алдынча бутагы катары калыптандырылган. Ошентип, мыйзамда каралган[1] жазыктык, жарандык, экономикалык, административдик иштерди кароонун тартиби мыйзамдык жактан жөнгө салынган.

КР мамлекеттик өнүгүүнүн конституциялык парадигмасын козгогон жаңычылдыктар КР Негизги мыйзамына (2016-ж.) киргизилген өзгөртүүлөрдү шарттаган, алар КР конституциялык укуктун негизги булагы болуп саналат, жана бүтүндөй сот бийлигинин жана өзгөчө анын тутумунун толук кандуу иштөөсүн камсыз кылуучу ченемдик-укуктук актылардагы өзгөртүүлөрдү актуалдаштырат.

Ошентип, соттук-укуктук реформаларды актуалдаштыруу абдан маанилүү өңүт болуп саналган, ал маани-маңызы боюнча, КР катардагы жарандарынын эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого

багыттамаланган сот өндүрүшүнүн жана көз карандысыз соттун жаңы моделинин курулушу катары каралган.

Кыргызстандын сот тутумун реформалоонун концепциясы учурдагы мыйзамдарды жаңылоону талаптаарын таанууга тийишпи, жана бул иш сот адилеттигин жүзөгө ашыруунун көптөгөн өңүттөрү менен тыгыз айкалышта болгондуктан, соттордун ишин уюштуруунун жана иштөөсүнүн бир кыйла теңдемеленишин дагы талаптайт. Демек, реформалардын алдына коюлган милдеттерди ишке ашырууда алардын конституциялык-укуктук өңүттөргө, эл аралык-укуктук стандарттарга оптималдуу ылайыкташтырылган тариздерин, мазмундарын иштеп чыгуу зарыл.

Сот тутуму транспаренттүүлүк касиетке ээ болуусу керек экени талашсыз, ал эми анын иши мамлекеттик органдардын (мындан ары – МО) көзөмөлү алдында болушу керек. Сот өзүнүн предметтештирилген биротоло акыркы ишинде саясий жана идеологиялык түзүмдөрдөгү атаандаштыктардан көз карандысыз, эркин болууга багытталган. Анан, баарынан мурда, Кыргызстандын социумунда мыйзамдуулуктун жана адилеттүүлүктүн чыныгы кепили болуп калуусу тийиш.

Агымдагы учурдун өзгөчөлүгү сот тутумун реформалоо, кыргызстандык социумда саясатташуу процесстери улам күч алып бараткан шарттарда, мамлекет жана укук жаатындагы теориялык-укуктук жана идеологиялык-саясий концепцияларды кайрадан ой элегинен өткөрүп, аңдап-таануу аркылуу жүрүп жатканы менен аныкталат. Көрсөтүлгөн жагдайларда мыйзамдык трансформациялар саясий дискуссиялардын жана курч идеологиялык күрөштүн таасирлерин өз баштарынан кечиришүүдө. Ошондуктан демократиялык мамлекеттерде дүйнөлүк тажырыйбага, бүтүндөй сот бийлигинин туруктуу өнүгүүсүнүн мүнөздүү багыттарына кайрылуу КР реформаларды жүзөгө ашыруунун мүмкүн болуучу келечектерин аныктоо үчүн олуттуу мааниге ээ болот.

Күчтүү сот бийлигин таануу, биздин көз карашыбызда, Борбордук Азия аймагы сыяктуу, ошондой эле макроэкономикалык айкаштык процесстеринде

Кыргызстандын экономикасынын таасирдүү атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн фактору катары экономикалык укуктук мамилелердин, жарандык жүгүртүмдүн туруктуулугун камсыз кылат.

Ошондой эле сот жана укук коргоочу органдардын колдо болгон тутумдарын модернизациялоо, жана аларды сапаттык жаңы форматка логикалык трансформациялоо бир кыйла оптималдуу болорун моюнга алганыбыз максатка ылайыктуу. Демек, дегеле ушул мыйзам ченемдүү, сот тутумун түзүмдүк жаңыланоону, баарыдан мурда, КР Негизги мыйзамынын базасында, ошондой эле иштеп жаткан түзүмдүк уюмдаштыруунун негизинде ээтап-ээтап боюнча жүргүзүү зарыл.

Ошондой эле сот бийлиги чөйрөсүндөгү көйгөйлөр ыкчам чечүүнү талап кыларын моюнга алышыбыз керек, анткени сот бийлигине карата болгон ишеним талаш-тартыштарда адилеттүүлүккө жетишүүгө багытталган жыйынтыктоочу чечимдердин легитимдүүлүгү аркылуу жетишилери дагы моюнга алуу керек.

Назарга сунушталган илимий-укуктук талдоо – бул Кыргызстандын юридикалык илиминде орун алып келе жаткан боштуктун ордун толтуруу аракеттеринин бири. Бул илимий изилдөө ишин мазмуну боюнча орун алган көйгөйлөрдү теориялык жалпылоонун жыйынтыгы катары кароого болот, ошондой эле конституциялык жана учурдагы мыйзамдарга бир катар жаңылыктарды киргизүүнүн зарылдыгы, мыйзам чыгаруу, соттук практика жана КР укук колдонуу тажырыйбасын оптималдаштыруу боюнча чаралар негиздемеленет.

Талашсыз, чыныгы укуктук мамлекет жана ЖК институттары мыйзамдарды түзүүгө жана аларды аткарууга, конституциялык укуктарды соттук «механизмдер» менен ишенимдүү коргоого багыттамаланган. Демек, бардык институттардын жана бийлик органдарынын, анын ичинде сот тутумун уюштурууну жана алардын ишин өркүндөтүү – баскыч-баскычтар боюнча реформалоонун милдеттерине жетүүдө маанилүү өңүт болуп саналат.

Көрсөтүлгөн жагдайларга байланыштуу КР Конституциясындагы укуктук идеяларды жана принциптерди мындан ары карай ишке ашыруу өзгөчө актуалдашат, алар мамлекеттин мыйзам чыгаруу, укуктук уюштуруучулук жана башка чараларында ажырагыс айкалышта болуусу тийиш. Соттук-укуктук реформага карата комплекстүү мамиле кылуу бүтүндөй ченемдик-укуктук базаны, анын ичинде сот бийлигин, сот адилеттигин жүзөгө ашырууну укуктарды жана эркиндиктерди, социумдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуучу сапаттык жаңы моделге куруу боюнча мамлекетти өнүктүрүүнүн жалпы стратегиясынын контекстинде модернизациялоого мүмкүнчүлүк берет.

Кыргызстандын юридикалык илиминде сот тутумунун калыптануусунун жана аны реформалоонун өзгөчөлүктүүлүгүн табуу боюнча өз алдынча комплекстүү изилдөөгө бир нече ирээт аракеттер кылынган, бирок сунушталып жаткан диссертациялык изилдөөдөгү айрым өңүттөр дагы актуалдуу жана өз убагында ишке ашырылып жатканын белгилеп коюу маанилүү.

Диссертациялык изилдөөлөрдүн объектиси – КР сот бийлиги органдарынын тутуму жана аны заманбап этапта реформалоо.

Изилдөөнүн предмети – КР соттук реформалоонун конституциялык-укуктук өңүттөрү.

Создугуп бараткан сот реформаларынын процессинде келип чыккан, орун алган көйгөйлөрдү теориялык жактан аңдап-билүү сыяктуу эле, ошого тете мыйзамдарды оптималдаштыруучу сунуштарды негиздемелөө сот реформаларынын негизги милдеттерин ишке ашырууга өбөлгө болот.

Изилдөөнүн максаты – бийликтердин үчилтигинде өз алдынча бутак катары КР сот тутумун оптималдаштыруу максатын көздөгөн сунуштарды теориялык укуктук негиздемелөө.

Көрсөтүлгөн максаттарга жетишүүгө төмөнкүдөй **бир катар милдеттерди коюу жана чечүү** өбөлгө болду:

– сот адилеттигин жүзөгө ашыруу ишин тарыхый өнүгүү ырааттуулугунда изилдөө;

– советтик тутумдун жана көз карандысыздык мезгилинде сотторду реформалоонун тажырыйбасын жалпылоо;

– КР сот бийлигинин мүнөздүү жана спецификалык белгилерин-касиеттерин талдоо;

– КР жүргүзүлүп жаткан соттук-укуктук реформалардын позициясынан сот адилеттигин ишке ашыруунун ченемдик-укуктук негиздерин талдоого алуу;

– КР мамлекеттик бийлик түзүмүндөгү сот тутумунун ролун жана маанисин талдоо;

– алардын иштөөсүн оптималдаштыруучу сунуштарды негиздемелөө менен, КР сот тутумун реформалоонун артыкчылыктан максаттарын талдоого алуу.

Диссертациянын илимий жаңычылдыгы КР колдонуудагы мыйзамдарынын негизинде мындан ары карай реформалоонун бир катар конституциялык-укуктук көйгөйлөрүн талдоо жана чечүү менен аныкталат. Көрсөтүлгөн чөйрөдө көйгөйлөрдү изилдөөнүн алгачкы аракеттеринин бири ишке ашырылып отурат.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы ошондой эле төмөнкүлөр менен дагы аныкталат:

биринчиден, сот тутумунун келип чыгышынын тарыхый өңүттөрүн негиздемелөө жана ажырымдап бөлүп көрсөтүлгөн;

экинчиден, процесстик мүнөздөгү ченемдерге киргизилген түзөтүүлөр негиздемеленген;

үчүнчүдөн, КР соттук-укуктук тутумду мындан ары реформалоого байланыштуу мыйзамдык сунуштар негиздемеленген.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы **коргоого коюлган негизги жоболор** менен негиздемеленет:

1. Сот тутумунун тарыхый эволюциялануусу бир нече баскычтарда өткөн, аларды төмөнкүдөй ажырымдап-бөлүштүрүүгө болот:

1 – советтик мезгилге чейин (1917-ж. чейин);

2 – советтик мезгилдеги реформалар (1917-ж. тартып 1990-ж. чейин);

3 – заманбап мезгил (1993-ж. тартып – азыркы учурга чейин).

Советтик мезгилге чейин сот тутуму шариаттын жана үрп-адаттын ченемдеринде курулган, андан кийин империялык системанын белгилүү реформасына байланыштуу трансформацияланууга кириптер болгон, бул советтик салттардын улануучулук элементтерин сактоо менен принципиалдуу жаңы соттук моделди курууга түрткү катары кызмат кылган.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүн жарыялоосу сот тутумун өнүктүрүүнүн улуттук концепциясынын негизинде кайра курууларды шарттады. КР сот тутуму жаңы көз карандысыз мамлекеттердин укуктук тутумдарынын жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү эске алынган КМШ сунуштамаланган моделдик мыйзамдарына негизделген.

2. КР Негизги мыйзамында (1993-ж.) бийликти бөлүштүрүүнүн белгилүү принциби конституциялаштырылган, жана бул бийликтин бүтүндөй механизмде сот бийлигинин ролун жана арналуусун объективдештирүүчү укуктук мамлекетке жетүүдө маанилүү өңүт катары чыгат. Демек, сот бийлигин процесстик тартиптеги жолжоболорду жана мамлекет тарабынан белгиленген мажбурлоо чараларын пайдалануу менен социумдагы чыр-чатактарга таасир этүүнүн мүмкүнчүлүгү жана жөндөмдүүлүгү катары карап чечмелеген логикалуу болот. КР сот тутумун реформалоонун негизги багыттары жана конституциялык-теориялык жана идеологиялык-маалыматтык жабдууну актуалдаштыруунун зарылдыгы негиздемеленген. Көрсөтүлгөн логикалык укуктук байланышта:

Конституциялык-укуктук өңүттө:

– сот бийлиги институттарынын түшүнүктөр аппаратына байланыштуу конституциялык-укуктук жоболор такталган.

– бийлик бутактарынын ортосундагы өз ара мамилелеринин негиздери кеңири ачыкталган.

– «КР ЖС Конституциялык палатасы жөнүндө» Конституциялык мыйзамдын кошумча конституциялык-укуктук жөнгө салынуусу актуалдаштырылган».

3. Сот бийлигинин көз карандысыздыгы, укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун шарты катары, институционалдык өңүттү актуалдаштыруу аркылуу жүрөрүн моюнга алуу максатка ылайыктуу. Демек, сот адилеттигин ишке ашыруу, саясий кызыкдарлыктарды талап кылбаган судьяларды тандоонун жана дайындоонун өзгөчө тартиби; ыйгарым укуктарды токтото туруунун жана токтотуунун өзгөчө тартиби; судьяга таасир этүүнүн кандай гана болбосун мүмкүнчүлүктөрүн жокко чыгаруу; башка сотторго жылдыруу жана которуу процессинде кысым көрсөтүүнү жокко чыгарган, ишти жүзөгө ашыруунун өзгөчө тартибин, ардактуу отставкага кетүү укугун белгилөө; мамлекеттин судьялардын кол тийгистик принцибин таануусу менен камсыз кылынуучу мыйзамга гана баш ийүүдөн келип чыгат деп бышыктоого болот. Көрсөтүлгөн институционалдык өңүттөрдүн жыйындысы, баарыдан мурда, социум жана ЖК институттары (укук коргоочу мамлекеттик эмес уюмдар (мындан ары – БӨУ), ЖМК, коомдук бирикмелер) тарабынан көзөмөлдөөнүн жүзөгө ашырылышын талаптайт, анткени көзөмөлдөөнүн көрсөтүлгөн түрүнүн болбогону көз карандысыздык институтун андан ары демократташтыруунун кечендетет.

4. КР сот бийлигинин калыптануу процесси социалдык-укуктук айкындуулуктар менен шартталган жана жаңычылдыктардын комплексин киргизүү менен актуалдашкан. Сот тутумунун калыптануусунун тарыхый өңүтүн окуп-үйрөнүү ошондой эле колдо болгон өздүк тажырыйбаны жана өткөөл мезгилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, мындан ары карай этаптар боюнча реформалоонун зарылдыгы жөнүндө жыйынтыктарды шарттаган. Сот бийлигинин маанилүү өзгөчөлүгү сот адилеттигин жүзөгө ашырууда анын адилеттүүлүгүн алдын ала аныктоочу айкындуулук, атаандаштык, көз

карандысыздык, коллегиялдуулук деген сыяктуу, баарыга белгилүү, теориялык принциптердин негизинде иш алып баргандыгы болуп саналат. Ошентип, соттун КР Негизги мыйзамына карама-каршы келген ченемдик актыны колдонууга укуксуздугу жөнүндө конституциялык ченем анын көз карандысыздыгынын кепилдиги катары таанылат. Демек, сот бийлиги өз алдынча жана конституциялык-предметтештирилген ыйгарым укуктарында толук бийликтүү жана өзүнүн чечимдери жана иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликтүү.

5. 2012-жылы «Кыргыз Республикасынын сот тутумун андан ары реформалоо боюнча макулдашылган сунуштарды иштеп чыгуу боюнча Комиссияны түзүү жөнүндө» Жарлык кабыл алынган учурдан тартып, 5 жыл боюу, 2019-жылга чейин негизинен реформалоонун институционалдык жана ченемдик-укуктук негиздери түзүлгөн. Маморгандардын макулдашылган иш-аракеттерин камсыз кылуу максатында КР Президентинин алдында реформалардын алкагында артыкчылыктарды аныктап белгилөөчү Сот реформасы боюнча Кеңеш уюштурулган. Бирок, жетишилген натыйжалар алиге дейре аягына чейин ишке ашырылбаган бойдон калып келе жатат. Өңүттөрдүн айрымдары боюнча бир ордунда «чимирилүү» болууда, бул мындан аркы институционалдык чараларды кабыл алууну талап кылууда.

6. Конституциялык жана тармактык ЧУА базасын жаңылоо, биздин пикирибиз боюнча, сот тутумун конституционалдык жактан да, жана ошондой эле институционалдык жактан дагы реформалоого өбөлгө болду. 2011-жылы «КР Жогорку сотунун Конституциялык палатасы жөнүндө» (мындан ары – КР ЖС КП) Мыйзам күчүнө кирди. КР ЖС КП – конституциялык сот өндүрүшү аркылуу өз алдынча конституциялык көзөмөлдү жүзөгө ашыруучу жогорку сот органы болуп саналат, көзөмөлдүн өзү борборлоштурулган мүнөзгө ээ. «КР судьяларынын статусу жөнүндө» КР Мыйзамында каралгандай, КР ЖС КП судьялары «Судьяларды тандоо боюнча кеңештин сунушуна негизделген Президенттин сунуштамасы боюнча Жогорку Кеңеш тарабынан шайланат; КР ЖС КП судьялары биринчи жолу 7 жылдык мөөнөткө, ал эми андан кийин КР

Негизги Мыйзамында белгиленген жаш курак чегине жеткенге чейин шайланат».

Конституциялык көзөмөлдүн милдеттүү таризи КР ЖС Төрагасынын отчетторун КР Жогорку Кеңешинде угуу жолжобосу болуп калышы керек экени жөнүндө жобо негиздемеленет.

– демократиялык мамлекеттердин плебисцитардуулугу башкы принцибинен улам «биринчи» инстанциянын судьяларын түздөн-түз шайлоо жолу менен КР жарандарынын укугун конституциялаштыруу сунуш кылынган. Ошол эле убакта, КР Негизги Мыйзамынын 94-бер. 8-п. ченемдерине ылайык жергиликтүү соттордун судьялары Судьяларды тандоо боюнча кеңештин сунушу боюнча Президент тарабынан биринчи ирет 5 жылдык мөөнөткө, кийин курактык чегине жеткенге чейин дайындалат. Демек, сот иштерине «өмүр боюу тийиштүүлүк» жөнүндө ченемди негиздемелөө логикалуу.

– институционалдык деңгээлде сот бийлигинин аткаруу бийлигине «баш ийүүчүлүгүн» чечүү менен, КР Президентинин алдында Сот органдарын уюштуруу жана иштөө маселелери боюнча департаментти түзүү жөнүндө жобо негиздемеленет.

Изилдөөлөрдүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү КР сот реформаларын регламенттөө жана таасирдүүлүгү бөлүгүндө илимий-теориялык жана практикалык көз караштарды конституциялык-укуктук изилдөөлөрдүн комплекси аркылуу берилген, бул ошондой эле айрым «бошоң жактарды» табууга дагы мүмкүнчүлүктөрдү түзгөн. Изилдөөлөрдүн жүрүшүндө уланып жаткан сот реформаларын оптималдаштыруу бөлүгүндө теориялык тыянактар жана сунуштамалар туюнтмаланган.

Теориялык тыянактар келтирилген талдоолор менен шартталган. Алып айтканда, сот адилеттигин ишке ашыруунун ар түрдүү өңүттөрү, реформаларды ишке ашыруунун конституциялык-теориялык көйгөйлөрү, КР соттук практиканын бир нече жылдык обзорлору жана талдоолору тыкыр изилденген. Ошондой эле теориялык тыянактар конституциялык

институттардын өнүгүүсү, укук чыгаруу ишин өркүндөтүү, КР укуктук мамлекетти түзүү боюнча жаңы атайын илимий-теориялык изилдөөлөрдүн базасы катары кызмат кылышы мүмкүн.

Диссертацияда туюнтмаланган тыянактар жана сунуштар мамлекеттик жана жергиликтүү органдардын жумуштарында, баарыдан мурда, сот тутумунда окуу-усулдук өңүттө КР КУ боюнча атайын курстарды даярдоо үчүн пайдаланылышы мүмкүн, ошондой эле КР конституциялык жана процесстик мыйзамдарын оптималдаштыруу боюнча жумуш процессинде колдонулушу ыктымал.

Иштин натыйжаларынын апробациясы. Диссертация Д. А. Кунаев атындагы Юридикалык академиянын Конституциялык жана муниципалдык укук кафедрасынын отурумунда талкууланган жана жактырылган. Негизги жоболору жана тыянактары окуу процессине киргизилген жана Конституциялык укук боюнча окуу курстарын окутууда, Укук коргоо органдары атайын курсун берүүдө пайдаланылат. Изилдөөнүн жыйынтыктары эл аралык илимий-практикалык конференцияларда жана семинарлардагы баяндамаларда, ар кыл жарыяламаларда баяндалган.

Берилген комплекстүү илимий-теориялык талдоонун жыйынтыктары ар түрдүү мезгилдүү илимий басылмаларда жарыяланган алты макалада жана Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын (мындан ары – КР ЖАК) сунуштамаларында чагылдырылган.

Изденип алуучунун жеке салымы. Талкууга киргизилген бардык теориялык жана практикалык жоболор көп жылдык изилдөөлөрдүн процессинде изденип алуучунун жеке өзү тарабынан алынган.

Иштин түзүмү жана мазмуну коюлган максаттардан жана милдеттерден улам аныкталган. Диссертация түзүмдүк жактан киришүүдөн, кабыл алынган кыскартуулардан, өз ичине алты бөлүмдү камтыган үч главадан, тыянактардан, практикалык сунуштамалардан, пайдаланылган

адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү компьютердик текст менен 166 бетти түзөт.

1-ГЛАВА. КР СОТТУК РЕФОРМАЛОО КӨЙГӨЙЛӨРҮНҮН ИЛИМИЙ-АНАЛИТИКАЛЫК ОБЗОРУ

1.1. Сот тутумунун ролу жана орду: жалпы теориялык өнүтү

КР жана башка КМШ эгемендүү мамлекеттеринде демократиялык укуктук мамлекеттүүлүктү калыптандыруу, аларда түп-тамырынан бери кайра курууларды жүргүзүүнү талап кылары талашсыз. Бул реформалар, аларды демократиялык укуктук мамлекеттин принциптерине ылайык келтирүү максатында сот тутумун түп-тамырынан өзгөртүүнү талаптайт.

Демократиялаштыруунун жана социумдун жаңылануусунун учурдагы шарттарында сот тутумунун иштерин социумдун улам өсүп бараткан керектөөлөрүн канааттандырууга, кызыкчылыктарды коргоого, укуктарды жана эркиндиктерди сактоого жана КР күчтүү мамлекетти курууга багыттоо зарылдай туюлат. Бүтүндөй сот тутумун реформалоонун негизги максаты мына ушул коом менен өз ара байланышты күчтөөдө, ага тийгизген таасирлерди арттырууда турат.

Сот тутумунун ролун жана маанисин жалпы теориялык өнүттө жана анын эволюциялануусунун маңызы аркылуу карап көрөбүз.

Рим юристтери Тит Ливийдин (биздин доорго чейинки I кылымдын аягы – биздин доордун I кылымынын башы), Тациттин (биздин доордун I-II кылымдары), А. Марцелиндин (биздин доорго чейин IV кылым), биздин доорго чейинки I кылымдагы чечен Цицерондун, тарыхчылар Плавтын жана Катулдун чыгармаларында сот бийлигинин ролу жана мааниси жөнүндөгү алгачкы ой жүгүртүүлөр жазылып калган.

Бийликтердин бөлүнүшү жөнүндө теориянын пайда болушун жаңыдан жарала баштаган буржуазиянын феодалдык абсолютизмге каршы күрөшү менен түшүндүрүүгө болот. Бара-бара ушул концепция чечүүчү мааниге ээ боло баштаган[93, 231-б.]. В. С. Нерсесянцтын абдан туура пикири боюнча Ш. Монтескьенин концепциясы бийликтин социалдык табиятынын өркүндөөсүнө

алып келген бийликтерди бөлүштүрүүнүн жаңы уюштуруучулук-укуктук ыкмасын чагылдырган[96, 231-б.].

Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтерин элдин бирдиктүү бийлигинин өзгөчө көрүнүшү катары карган Ж.-Ж. Руссо социологиялык түшүнүктүрдү жетекчиликке алуу менен[96, 322-б.], бийлик концепциясына карата уюштуруучулук-укуктук позициялардан мамиле кылбаган. В. С. Нерсисянц ырастагандай, кийинчерээк келип чыккан концепциялар жана жеке чечмелөөлөр, бул бирдиктүү бир бүтүндүк деп ойлошкондо, саясий жана мамлекеттик бийликти маани-маңызы боюнча ажырымдап-бөлүштүрүшкөн эмес. Саясий бийлик белгилүү бир социалдык катмалардын же бүтүндөй элдин үстөмдүгүн, жана иши менен кыйыр түрүндө саясий бирикмелерди топтоштурат[96, 231-234-б.].

Жалпы теориялык жорумдардан оолактануу менен, кыргыз коому ХХ кылымдын башына чейин каада-укуктук канондор менен башкарылып келгенин белгилегенибиз туура. Көрсөтүлгөн эрежелер талаш-тартыштарды, тартууларды жыйноону, жаңы жайыттарды өздөштүрүүдө конуштарды бөлүштүрүүнү кароону жана чечүүнү талаптаган, б. а. маңызы боюнча мезгилдин ошол тарыхый тилкесинде орун алган жарандык-укуктук мамилелер менен алектенген. Каада-укуктук ченемдерде патриархалдык-феодалдык мамилелердин өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү, чарбачылыгынын жана турмуш-тиричилигинин түзүмү, жашоо маданияты көчмөн элдин ой жүгүртүүсүнүн деңгээли өз чагылышын тапкан.

Албетте, кыргыздын каада укугу, маңызы боюнча, материалдык жана процесстик ченемдердин негизинде жаткан, кыска маалыматтык эреже-лакаптарга ээ болгон, негизги ченемдик институттарда курулган, жазылбаган укук.

Белгилүү болгондой, биздин мекендешибиз, тарыхчы жана укук теоретиги К. Н. Нурбеков кыргыздын каада укугун мамлекеттик түзүлүштүн укуктук негизин түзүүчү, укуктун бир кыйла кенири тутумуна киргизген [105, 221-б.].

Орто кылым мезгилинде кыргыз этносунун өнүгүшү Кытайдын, Византиянын, диний-укуктук жана социалдык-жөндөөчү иш-милдетке ээ болгон, түздөн-түз сот адилеттигин ишке ашыруу канондоруна таасирин тийгизүүчү ислам шариатынын каада-салттарынын таасири алдында жана тыгыз өз ара аракеттенүүдө жүргөн.

Мындай айкалышуулардын жыйынтыгы, негизин түздөн-түз адеп-ахлактык жана укуктук баалуулуктарды калыптандыруу менен, ченемдердин булагы болгон Куран жана Сүннөттөр түзгөн кыргыздын каада укугу болуп калган. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, кыргыздардын каада укугу логикалык жактан укуктук тутумдардын бири катары таанылат, анын ченемдери үй-бүлөдө, социумда, мамлекетте базалык өңүттөрдү жөнгө салат. Каада-укуктук ченемдер, маңызы боюнча, диний, адеп-ахлактык-жүрүм-турумдук жана укуктук ченемдер менен айкалышат, бирок, ошол эле учурда, аларды диний, моралдык-укуктук жана башка мүнөздөгү айрым сегменттерге ажырымдап-бөлүштүрбөйт. Каада-укуктук ченемдер, маңызы боюнча, укуктук баа берүүгө ширелген. Алып айтканда, каада-укуктук мамилелер жаатындагы белгилүү адис А. Леонтьевдин пикири боюнча, адеп-ахлактык эрежелер милдеттерди жана жоопкерчиликтерди, жамаатташтар алдындагы сөзсүз парыздарды аныкташкан. Ишмердиктин адеп-ахлактык баасы ар намыс жана абийир деген сыяктуу категорияларга негизделген жана сырттан мажбурлоо каражаттары менен камсыз кылынган[82, 23-б.].

Каада-укуктук ченемдер ошол эле убакта кыргыздардын сот бийлигинин уюштурулушунун жана иштөөсүнүн базалык принциптеринин бири катары чыгуу менен, укук ченемдүү жүрүм-турумга таасир этүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон[109, 67-69-б.].

Советтик мезгилге чейинки сот тутуму шариаттын жана үрп-адаттын ченемдеринде курулган, кийинчерээк империялык системанын белгилүү реформаларына байланыштуу олуттуу трансформациялоого дуушар болгон деп бышыктоого болот.

Албетте, сот реформаларынын жайылышына экономикалык жана уюштуруучулук себептер гана тоскоолдук кылбастан, ошондой эле жаңы соттук тартиптердин мамлекеттүүлүктүн негиздерине шайкеш келбегендиги дагы тоскоол болгон. Чексиз монархиянын шарттарында императордун бийлиги соттун көз карандысыздыгын чектеген.

Ошондой эле жалпы теориялык өңүттө сот бийлигинин жаралыш этаптарын дагы советтик мезгилдин контекстинде кароо максатка ылайыктуу, алар укуктун советтик доктринасында бийликтердин бөлүнүшүн капарга албоо менен коштолгон, анткени мамлекет саясий түзүмдөрдү өзүнө сиңирип алган, бийликти жүзөгө ашыруучу механизм катары каралган. Биринчи советтик конституциялар, белгилүү болгондой, Советтердин жеке бийлигин орноткон, ал эми жерлерди пайдалануу, өндүрүштү көзөмөлдөөгө жана башкарууга катышуу, ой-пикирлердин, бирикмелердин, чогулуштардын эркиндигин пайдалануу укуктары, шайлоо укуктары биздин жалпы тарыхыбыздын декларативдүү гана белгилери болуп калган.

Ошону менен бирге, көрсөтүлгөн логикалык-укуктук байланышта, биздин пикирибиз боюнча, ырааттуу улануучулук жана пост-советтик соттук-укуктук мамилелерде кылмыш-жазыктык куугунтуктоолорду күчөтүүгө карата мажбурлоолорду тануу, айыптоонун далилдик стандарттарын төмөндөтүү, актоо өкүмдөрүн жана соттолуучуларды актоонун ордуна жазык иштерин кошумча тергөө үчүн жиберүүнү жокко чыгаруу көйгөйлөрү актуалдуу болуп калууда. Ошону менен бирге, сот бийлиги алардын тыянактарын баалоо менен, укук коргоо органдарынын ишин көзөмөлдөйт, демек, эгемендүү Кыргызстанда кылмыштуулукту ооздуктоого катышат.

Улуттук сот тутумун куруунун тарыхый-укуктук негиздери келечектүү экенин таануу логикалуу, анткени КР сот тутуму, көп жагынан советтик сот тутумунун базасына жана бир катар теориялык мүнөздөмөлөр боюнча ошондой эле сот адилеттигин жүзөгө ашыруу принциптерине негизделген, мурунку жана жаңыдан курулган соттук тутумдар ассоциативдүү, иштин

принциптеринин дифференциациясына дээрлик ээ эмес экендигин таануу туура болот.

Орто Азиядагы аймактык бөлүштүрүүнүн натыйжасында 1924-ж. пайда болгон Кара-Кыргыз автономиялык облусу түрүндөгү улуттук-мамлекеттик түзүлүш, андан кийин 1925-ж. чектелген автономиялык таризде түзүлгөн улуттук мамлекеттүүлүк бир катар улуттуу касиеттерге ээ болгон, алып айтканда:

1) Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитети (мындан ары – ББАК) бекиткен автономиялык облустун мамлекеттик-укуктук статусун аныктаган «Жобого»;

2) СССР Улуттар Советинде ББАК улуттар бөлүмүнүн алдында өкүлчүлүккө;

3) мамлекемелерде сот өндүрүшү кыргыз тилинде жүргүзүлгөн.

Кара-Кыргыз автономиялык облусу кайра 1925-ж. майына карата Кыргыз автономиялык облусу деп аталган. 1926-жылдын ноябрында Кыргыз автономиялык облусу Кыргыз автономиялык ССР болуп кайра уюшулган. Кыргыз Автономиялык Социалистик Советтик Республикасынын (мындан ары – КАССР) мамлекеттик бийлигинин жогорку органы Автономиялык республика Советтеринин съезди, ал эми анын сессияларынын ортосундагы мезгилде – КАССР өкмөтүнүн БАК Президиуму – Совнарком[105, 61-б.] болуп калган.

КАССР Конституциясында автономиянын чектеринде бардык бийлик жумушчу, дыйкан жана кызыл армиянын депутаттар Советине таандык (3-Б.) [105, 61-б.] экени белгиленген.

Советтик сот тутумунун өнөгүүсү марксистик-лениндик догмага негизделгенин, ал эми мамлекеттин максаты үстөмдүк кылуучу таптын диктатурасын сактоодон көрүнгөнүн моюнга алуу маанилүү. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу мамлекеттин таптык касиети, анын социалдык-экономикалык өңүттөрү алдыга чыгарылган, ал жыйынтыгында «кандайдыр бир тапты басуу үчүн зомбулук уюштуруу» катары каралган.

Ошентип, бийликтин бирдиктүүлүгү концепциясы толук бийликтүүлүк базисин түптөгөн, анда бийликтин башка бутактарынын өз алдынчалыгы таанылган эмес. Советтер партиялык жана аткаруу органдары менен алмаштырылган. Мында, соттор өз алдынча бутакка бөлүнө алышкан эмес.

Совет бийлигинин орношу жана пролетариат диктатурасынын жарыяланышы менен, жыйынтыгында бийликтин иштөөсүнүн саясий-укуктук принцибине айланган «Бардык бийлик – Советтерге!» ураанынын бекемделүүсү менен, соттордун өз алдынча жана көз карандысыз иштөөлөрүнүн мүмкүн эместигинин мүнөздүү багыты ачык көрүнгөн жана танылгыс факты болуп калган [Электрондук ресурстар: 177 URL // <https://center-yf.ru/data/stat/gosudarstvennaya-vlast.php>].

1917-ж. Октябрь революциясынан кийин, эски буржуазиялык сот тутумунун бузулушу революциялык трибуналдардын түзүлүшүнө алып келген. Мындай трансформациянын жыйынтыгы укуктун ырааттуу улануучулук принцибинин бузулушуна алып келген, мекемелердин жаңы шарттарга ыңгайлануусунун ордуна сот өндүрүшүнүн туруп калган тариздеринен баш тартуу башталган, бул ошондой эле мурунку падышалык империянын колониалдык чет жакаларында дагы орун алган, жана жаңы сот органдарын түзүүгө өз таасирин тийгизбей койгон эмес [100, 56-б.]

Ошол эле убакта, мезгилдин мына ошол тарыхый тилкесиндеги жарандык жана жазыктык иштер боюнча сот өндүрүшү эскертмелер менен, 1864-ж. соттук уставдардын эрежелери боюнча жүргүзүлгөнүн моюнга алуубуз керек, анткени алар Советтер тарабынан жокко чыгарылбаган болчу жана калктын кеңири катмарларынын укуктук аң-сезимдерине карама-каршы келген эмес. Сот реформаларынын аяктаганы жөнүндө Жарлык 1899-ж. гана чыгарылганын белгилеп коюу керек. Сибирдин жана Орто Азиянын кээ бир губернияларында сот ошондо дагы толук күчүндө иштебеген.

Ошентип, сот тутуму Эл Комиссарлар Совети тарабынан 1917-ж. 24-ноябрда *Сот жөнүндө №1 Декретти* кабыл алынгандан кийин түзүлө баштаган, анда округдук соттор, сот палаталары, аскер, деңиз жана

коммерциялык соттор жоюлган. Мында элдештирүүчү соттор институту – судьядан жана эки элдик арачылардан турган жергиликтүү коллегиялык сот менен алмаштырылган. Кассациалык инстанция катары уезддик сот, ал эми борборлордо – жергиликтүү судьялардын борбордук съезди таанылган.

Эгерде сот кадрларынын көйгөйлөрү жаатына келсек, анда жергиликтүү судьяларды шайлоо түздөн-түз шайлоолордун негизинде жүргүзүлгөнүн, ал эми алар өткөрүлгөнчө – бир эле мезгилде элдик арачылардын тизмелерин түзүүчү райондук, волостук, уезддик жана губерниялык Советтер тарабынан убактылуу дайындалышканын белгилегенибиз туура болот. Сотторду түзүүнүн убактылуу мүнөзү созулуп кеткен жана кийин соңу 30 жыл боюу элдик соттор Советтер тарабынан шайланып келген.

Декреттер менен, белгилүү болгондой, жергиликтүү соттордун жарандык жана жазык иштери боюнча соттук тийиштүүлүгү белгиленген. Адегенде алар кылмыштар жөнүндө жазык иштерин карашкан, алар үчүн 2 жылдан көп эмес мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу жазасы дайындалышы мүмкүн эле, жана 3 миң руб. чейин суммадагы доолор боюнча жарандык иштерди карашкан. Мындан тышкары, жергиликтүү судьяга жазык иштери боюнча алдын ала тергөө иштери жүргүзүү милдети жүктөлгөн. 1918-ж. жергиликтүү элдик сотторго 10 миң руб. чейинки доолор боюнча жарандык иштерди жана бардык жазык иштерин кароо жүктөлгөн. Элдик соттор 5 жылга чейин эркиндигинен ажыратуу жазасын дайындай алышкан [80, 322-б.].

Жогоруда көрсөтүлгөн Декрет менен сот тергөөчүлөрү, прокурордук көзөмөлгө алуу, арачылар жана жеке адвокатура институттары жоюлган болчу. Сот өндүрүшүнүн жаңы тартиби бекитилгенге чейин жазык иштери боюнча алдын ала тергөөлөр жергиликтүү судьялар тарабынан жекече жүргүзүлүүчү. Айыптоочулардын, коргоочулардын, ал эми жазык иштери боюнча – ишенимдүүлөрдүн ролунда чыгууга жынысына карабастан, жарандык укуктардан пайдаланылуучу, бузулбаган жарандарга жол берилген.

1918-ж. 16-июнда Юстиция Эл комиссариаты «революциялык трибуналдар күрөшүү чараларын тандоодо, мыйзамда жаза чаралары аныкталган учурларды кошпогондо, эч кандай чектөөлөр менен байланбаганын»[44] жарыялаган. Маңызы боюнча, «саясий» деп аталган соттор прокуратура тарабынан көзөмөлгө алуунун таптакыр жоктугунан улам чексиз ыйгарым укуктарды алышкан, бул репрессиялык саясатты жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн берген. Мындай мамиле пролетариаттын кызыкчылыктарын коргоонун куралы катары каралган жеригиликтүү соттор тарабанан дагы адаптацияланган.

Дагы бир маанилүү документ болуп калган 1918-ж. 22-февралындагы *Сот жөнүндө №2 Декрет* түзүмү жана таризи боюнча бир кыйла татаал, мыйзамдын түзүмүнө[45] жакындаштырылган болчу. Ал жөнгө салуу чөйрөсү боюнча бир тектүү статьяларды бириктирген төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн турган: «округдук элдик соттор», «чечимдердин кассациясы», «жогорку соттук көзөмөл», «сот өндүрүшү жана соттук таандыктуулук», «алдын ала тергөө жөнүндө», «айыптоо жана коргоо тууралуу», «даттануулар, ырайым кылуу жана бузулган укуктарды калыбына келтирүү жөнүндө», «колдонуудагы мыйзамдар жөнүндө».

Көрсөтүлгөн акты менен сот курулушунун жаңы тутуму белгиленген. Алсак, судьяларды жана элдик арачыларды жалпы элдик шайлоолор жокко чыгарылган жана алар судьяларды кайра чакыртып алуучу Советтерди шайлоо менен алмаштырылган. Талапкерлердин алдынала тизмелеринин негизинде Советтер арачылардын жалпы тизмелерин түзүшкөн жана бекитишкен, ошолордун ичинен алар отурумдарга чакырылышкан.

№2 Декрет менен төрагалык кылуучунун процесстин убагында четке кагууга мүмкүнчүлүк берилген, ал эми пайда болгон маселелерди арачылар чечишкен, судьяга болсо кеңеш берүүчү добуш укугу берилген. Элдик соттун таандыктуулугунан ашкан иштерди кароого бир эле убакта 12 кезектеги жана 2 запастагы арачылардын катышуу мүмкүнчүлүгү каралган, бул судьялардын

таптык курамы менен түшүндүрүлгөн, алардын көпчүлүк бөлүгүн, белгилүү болгондой, бийлигине жакпаган элдештрүүчү судьялар түзгөн[45].

Ойду улоо менен, көрсөтүлгөн актыда округдук соттор түзүлгөнөн белгилейбиз, алардын мүчөлөрү округдар боюнча жергиликтүү Советтер тарабынан шайланышкан. «Жергиликтүү элдин соттун кароосуна тандыктуулуктан ашкан» иштер алардын соттук кароосуна кирген. Бул эки баскычтын соттору иштерди маңызы боюнча карашкан жана териштиришкен. Алардын чечимдерине апелляциялык тартипте даттануу жокко чыгарылган, чечимдерди кассациясына гана жол берилген.

Кассациялык даттанууларды кароо үчүн соттордун туруктуу мүчөлөрү жалпы чогулушта облустук элдик соттун мүчөлөрүнүн белгилүү санын шайлашкан. Ошондой эле соттордун ыйгарым укуктарынын мөөнөттөрү аныкталбаганын белгилеп коюу максатка ылайыктуу, анткени бийликтин туруктуу аракеттеги органдары болуп саналышкан. Ошондой эле алардын мүчөлөрүн чакыртып алуу мүмкүнчүлүгү да болгон. Мисал үчүн, облустук соттордун мүчөлөрү, алардын Советтери тарабынан да, ошондой эле округдук соттордун туруктуу мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу тарабынан дагы чакыртып алынышы мүмкүн болгон.

Кассациялык практиканын бир түрдүүлүгүнө жетишүү үчүн жогорку соттук көзөмөл органы уюштурулган, анын курамына округдук соттор тарабынан да, ошондой эле Советтердин өздөрү тарабынан дагы чакыртып алуу жана ошондой эле кайра шайлануу укугу менен, 1 жылдан ашпаган мөөнөткө облустук соттордун өкүлдөрү киришкен. Колдонуудагы мыйзамдар ортосунда карама-каршылыктар болгон учурда, жогорку соттук көзөмөл органы мыйзам чыгаруу органына жаңы мыйзам чыгаруунун зарылдыгы жөнүндө сунуштама киргизген[45].

Жогорку соттук көзөмөл органы мыйзам чыгаруу демилгеси укугуна ээ болгонун белгилеп коюу керек, ошондой эле мыйзамдарды расмий чечмелөөнү жүзөгө ашырган жана анын коомдук зарылдыгы көз карашынан мыйзамга саясий-укуктук экспертиза жүргүзүү ыйгарым укугу берилген.

Декретке киргизилген мындай идеялар, биздин оюбузча, сотко ыйгарым укуктарды жана аларга шайкеш жоопкерчиликти жүктөөнү көздөгөн.

Мында жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрүнө марксизмдин идеологеммаларынын жана пропагандасынын кеңири аралашканын таануу туура болот, жалпысынан бул жагдай мамлекеттик башкаруунун жана мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдарынын ортосунда компетенцияларды бөлүштүрүүнүн өзгөчөлүгүнө өзүнүн таасирин тийгизген. Мында сот бийлиги иш жүзүндө аткаруу бийлигине баш ийген.

Жогоруда айтылгандарды улантуу менен, сот формалдуу ниеттер менен кысымга алынбаганын белгилей кетмекчибиз. Ошентип, иштин жагдайлары боюнча тигил же бул далилдерди кабыл алуу же кабыл албоо ага байланыштуу болгон, бул өндүрүштүн процесстик таризинин сакталуусуна өбөлгө болбойт, сот иштерди чечүүдө «адилеттүүлүк» дегенде өзүнүн түшүнүгүн жетекчиликке алган жана «формалдуу мыйзам» менен чектелген эмес. Соттук териштирүүлөр айыптоонун жана коргоонун катышуусунда жүргүзүлгөнү менен, ал чындыгында процесстин атаандаштыгын формалдуу камсыз кылуу болгону жөнүндө С. С. Алексеевдин пикири туура экенин моюнга алышыбыз керек. Анткени айыптоону жана коргоону Советтер тарабынан дайындалуучу жана чакыртылып алынуучу, алардын алдында түзүлгөн коллегиянын курамына кирген адамдар тарабынан ишке ашырылган. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, сот адилеттигин ишке ашырууда, анын чыныгы маанисинде мыйзамдуулуктун сакталганын таануу кыйла кыйын болмок[62, 211-б.].

Демек, ошондой эле, далилдерди баалоодогу анын ыйгарым укуктарын, алгачкы териштирүүлөрдү жетектөөсүн, ошондой эле процесстик тариздерди барк албаганын эске алганда, сот таза айыптоо мүнөзүн алып жүргөнүн моюнга алууга болот.

Мезгилдин ошол тарыхый тилкесинде соттордун ишиндеги жакшы жагдай катары, анда соттук практика губерниялык жана облустук юстиция комиссариатынын Бүткүл россиялык съезддеринде үзгүлтүксүз

жалпылаштырылып жана баяндалып турган, алар кийин соңу Жергиликтүү элдик сот үчүн Нускаманын негизин түзгөн.

1918-ж. 23-июлда *сот жөнүндө №3 Декрет* чыккан, анын максаты – жергиликтүү соттордун ролун аныктоо жана ошондой эле сот тутумунун звенолорунун соттук таандыктуулугун бекемдөө болгон.

Элдик соттордун соттук таандыктуулугун андан ары карай кеңейтүү *1918-ж. 30-ноябрындагы Бирдиктүү элдик сот жөнүндө Жобо* менен байланыштуу болгон. Мындан кийин кароого трибуналдардын соттук кароосуна таандык болбогон бардык жарандык жана жазык иштери киргизиле баштаган. Ошондой эле сот өндүрүшүнүн эң маанилүү принциби – судьялардын жана элдик арачылардын тең укуктуулугу мыйзам түрүндө бекемделгенин белгилей кетүү максатка ылайыктуу. Каралып жаткан иштин мүнөзүнө жараша соттун курамын дифференциациялоо мүмкүнчүлүгү алдын ала каралган. Жобого ылайык, сот ар түрдүү курамдарда аракеттенген:

- 1 элдик судьянын курамында;
- 1 элдик судьянын жана 2 элдик арачынын курамында;
- 1 элдик судьянын жана 6 арачынын курамында.

Ошентип, бир кыйла татаал жана коомдук мааниге ээ иштерге, эреже катары, 6 арачы тартылган.

Элдик сот жөнүндө Жобо судьянын кызмат ордуна талапкер үчүн талаптарды аныктаган, ал шайлоо укугуна ээ болуусу, саясий иш тажырыйбасы, теориялык-практикалык даярдыгы болушу керек экенине өзгөчө көңүл бурдуруу маанилүү. Демек, чындыгында талапкерлерди шайлоо эмес, судьяларды таптык тандоо орун алган, бул жыйынтыгында тоталитардык саясий системаны калыптандыруу үчүн негизги өбөлгөлөрдүн бири болгон.

Ошентип, айтылгандардын негизинде берегидей аралыктык жыйынтык чыгарууга болот: сот түзүлүшүнүн жана сот өндүрүшүнүн төмөнкүдөй айрым принциптерин жарым-жартылай аныктоо менен, сот тутумун түзүүнүн укуктук негизи иштелип чыгылган болчу, алып айтканда:

- соттук иш кагаздарды улуттук тилдерде жүргүзүү,
- бирдиктүү сот тутумун борборлоштуруу,
- судьялардын жана элдик арачылардын теңдиги,
- кассациялык даттануу,
- соттордун таптык мүнөзү.

Советтердин Бүткүл россиялык V съездинде, 1918-ж. 10-июлда кабыл алынган биринчи Советтик Конституция, маңызы боюнча, СССРде капитализмден социализмге карай өтүүнүн саясий-укуктук актысы болуп калган[6]. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийликтерин бирдиктүү органга бириктирүү мамлекеттик механизмди куруунун маанилүү өңүтү болуп саналган. Ошентип, СССРдин Негизги мыйзамына ылайык ББАК – жогорку мыйзам чыгаруу органы болгон. Элдик соттор альтернативасыз негизде, партком тарабынан алдын ала тандалган талапкерлерден шайланган [148, 15-б.].

СССР Советтеринин II съезди 1924-жылдын 31-январында 1922-жылдын 30-декабрындагы СССРди уюштуруу жөнүндө Келишимдин негизинде СССРдин Конституциясын кабыл алган. Анда бийликтин жогорку органдары аткаруучу, алып баруучу иштеринин тизмеги өз чагылышын тапкан, союздук республикалардын статусу аныкталган [7]. СССРдин 1924-ж. Конституциясында СССРдин бийлигинин жогорку органдары (СССР Бүткүл союздук съездди жана ББАК) сот түзүлүшүнүн жана сот өндүрүшүнүн, ошондой эле союздук республикалардын мыйзамдарынын негиздерин белгилешкен. СССРдин Негизги Мыйзамынын 7-главасында көзөмөлдөө, практиканы жалпылоо жана аны колдонууда бир түрдүүлүктү камсыз кылуу, төмөн турган сотторду жетектөө, мыйзамдарды расмий чечмелөө, конституциялык көзөмөлдөө иш-милдетин, ошондой эле бийлик органдарынын ортосунда арбитраждын иш-милдетин жүзөгө ашыруучу, СССРдин аймагында мыйзамдуулукту бекемдөө максатында уюмдаштырылган СССРдин ЖС жөнүндө жобо белгиленген.

СССРдин ЖС карамагына төмөнкүлөр кирген:

– жалпы союздук мыйзамдардын маселелери боюнча союздук республикалардын ЖС үчүн чечмелөөлөрдү даярдоо;

– СССР БАК алдында СССР ЖС Прокурорунун сунуштамасы боюнча мыйзамга карама-каршы келген союздук республикалардын ЖС токтомдорун, өкүмдөрүн жана чечимдерин кароо жана каршылык келтирүү;

– союздук республикалардын тигил же бул токтомдорунун мыйзамдуулугу, алардын СССРдин Конституциясына ылайыктуулугу жөнүндө корутундуларды даярдоо;

– союздук республикалардын ортосундагы талаш-тартыштарды чечүү;

– СССРдин жогорку кызмат адамдарын кызмат орундары боюнча (атайын жана жекече соттуулугунун таандыктыгы) айыптоо боюнча иштерди кароо[7].

ЖС жалпы көзөмөлгө алуу, жалпы союздук мыйзамдарды расмий чечмелөө ыйгарым укуктары, ал эми кийинчерээк (1929-ж.) – мыйзам чыгаруу демилге укугу берилгенине карабастан, бир катар авторлордун ой-пикирлери боюнча соттордун бийлиги сезилерлик бошондогон. Бул СССР ЖС СССР БАК талабы боюнча союздук республикалардын ЧУА мыйзамдуулугу жөнүндө, алардын СССРдин Конституциясына ылайыктуулугу тууралуу корутундуларды берүү, союздук республикалардын ортосундагы талаш-тартыштарды кароо укугун берүү жолу менен, соттук конституциялык көзөмөлдү киргизүү аракети, жалпысынан андан ары өнүгүүгө ээ болбой калганынан улам дагы ачык-айкын көрүнүп турат.

СССРдин 1924-ж. Конституциясы боюнча сот тутумунун жетектөөчү звеносу катары элдик сот таанылган. Ошондуктан, маселелер БАК, анын Президиумунун, ЖС Прокурорунун, союздук республикалардын прокурорлорунун жана Бириккен Мамлекеттик саясий башкармалыктын (БМСБ) демилгеси боюнча ЖС кароосуна киргизилген. Акыркы орган саясий жана экономикалык контрреволюция, шпиондук жана бандитизм менен күрөшүү боюнча күч-аракеттерди бириктирүү максатында СССР Эл комиссарлар Советинин (ЭКС) алдында уюштурулган.

Пленардык жыйындар, жарандык-соттук жана жазыктык-соттук, аскердик жана аскердик-транспорттук коллегиялар СССРдин Куралдуу күчтөрүнүн (КК) органдары деп аталышкан болчу. ЖС пленардык жыйынынын курамына союздук республикалардын пленардык жыйындарынын өкүлдөрү, БМСБ өкүлү киришкен.

Прокуратура соттун курамына кирген. Алып айтканда, Конституциянын 63-ст. ССР Союзунун БМСБ иш-аракеттеринин мыйзамдуулугун көзөмөлгө алуу СССРдин БАК атайын токтомунун негизинде СССР ЖС прокурору тарабынан жүзөгө ашырыларын бекемдеген. Демек, прокуратура бийликтин аткаруу бутагынын көз карандылыгына коюлган.

Советтердин толук бийликтүүлүгү принцибинен улам келип чыккан жана бийликтин жогорку органы катары СССР Жогорку Советин тааныган *СССР Конституциясы (1936-ж 7-дек.)* батыш европалык конституционализмдин бир катар идеяларын, «бийликтерди бөлүштүрүү» концепциясын кабыл алган[8]. Ошентип, СССРдин Негизги мыйзамында «мыйзам чыгаруу бийлиги СССРдин Жогорку Совети тарабынан гана жүзөгө ашырылары» декларацияланган. «Жогорку аткаруучу жана тескөөчү органы» катары ЭКС жарыяланган[8].

Сотко жана прокуратурага 9-бөлүмү арналган болчу. СССРдин 1924-ж. Конституциясынан айырмалуу анда сот тутумунун түзүмү берилген. СССРде сот адилеттиги СССР ЖС, союздук республикалардын ЖС, крайлык жана облустук соттор, автономиялык республикалардын жана автономиялык облустардын соттору, округдук соттор, СССРдин Жогорку Советинин токтому боюнча түзүлүүчү атайын соттор, ошондой эле элдик соттор тарабынан жүзөгө ашырылган.

ЖС СССРдин жана союздук республикалардын бардык сот органдарынын иштерин көзөмөлгө алууну жүзөгө ашыруучу *жогорку сот органы болду саналган*. ЖС жана СССРдин атайын соттору СССР Жогорку Совети, союздук республикалардын ЖС – союздук республикалардын жогорку советтери, автономиялык республикалардын ЖС, автономиялык

облустардын соттору, округдук соттор – крайлык, облустук же округдук Советтер тарабынан шайланган. Соттордун ыйгарым укуктарынын мөөнөтү 5 жылды түзгөн.

112-ст. судьялардын көз карандысыздыгын жана алардын мыйзамга гана баш ийишерин бекемдеген. Өлкөдө соттук башкарууну БАК жана ЭКС 1936-жылдын 20-июлундагы токтому менен түзүлгөн СССР Юстиция Эл комиссариаты жетектеп турган.

Көрсөтүлгөн жоболордун негизинде 1938-ж. 16-августунда СССРдин, союздук жана автономиялык республикалардын сот түзүлүшү жөнүндө Мыйзам кабыл алынган[9], ал мурдатан берки колдонуудагы сот түзүлүшү жөнүндө жалпы союздук Негиздерди жана республикалык жоболорду алмаштырган.

Мыйзамда, белгилүү болгондой, судьялыкка жана элдик арачылыкка талапкерлерге карата талаптар, судьяларды кызмат орундарынан бошотуунун жана аларды жазык жоопкерчилигине тартуунун тартиби аныкталган, ошондой эле сот органдарынын түзүмүн шайлоонун тартиби кеңири жөнгө салынган.

Ошентип соттордун компетенцияларындагы жаңычылыктар анын маморгандардын тутумундагы ролун аныктоо ыңгайынан алганда, оң таасирдүү өңүттөргө ээ болгон. Ал эми чындыгында тоталитаризмди күчтөөгө, коомдук турмушту этатизациялоого, ажырыталгыс укуктарды жана мыйзамдуу кызыкчылыктарды чектөөгө багытталган болчу. Сот тутуму маңызы боюнча мамлекеттин жетекчилигинин көрсөтмөсү боюнча багытталуучу куралга айлануу менен, өз алдынчалыгынан ажыратылган.

Эгерде бир кыйла кийинки мезгилди карай турган болсок, анда 1977-ж. СССРдин Конституциясынын[11] жана 1978-ж. Кырг. ССРинин Конституциясынын кабыл алынышы ченемдерди талдоо аракетин көрүүгө жана аларды оң жөнгө салуу тажырыйбасынын ырааттуу улануучулугун, сот өндүрүшү, жалпы сот тутуму менен түздөн-түз же кыйыр байланыштуу бир катар маселелерди чечүүнүн жаңычылдыгын[10] бышыктоочу мүнөздүү

багытты ырастоочу мурунку мыйзамдардын ченемдери менен дифференциациялоого мүмкүнчүлүк түзгөнүн таануу маанилүү. [Электрондук ресурстар: 207 URL // <http://www.soyuz-antiterror.ru/konstituciya-sssr-ot-1977-goda>].

Ошентип, Кырг. ССРинин конституциясынын ченемдерин талдоо сот түзүлүшү, сот адилеттигин ишке ашыруу тартиби маселелеринде органикалык ыраатуу улануучулуктун бекемделгенин көрсөтөт.

Кырг. ССРинде орун алган саясий-укуктук процесстерди талдоого алуу менен, *1978-ж. Кыргыз ССРинин Конституциясында* жергиликтүү сотторду, Кырг. ССРинин Жогорку сотун[10] уюштуруу жана иштөө принциптерин жөндөөчү главалар камтылганына, жана жалпысынын өзүнүн мазмуну боюнча жалпы союздук, СССРдин Негизги мыйзамынын көчүрмөсү болуп саналганына токтолуубуз керек.

Кыргыз ССРинде, ошондой эле СССРдин бардык жерлеринде, белгилүү деңгээлде эгемендүү Кыргызстанда бийликтин сот бутагын калыптандыруунун башаты катары кызмат кылган сот тутумунун негизги элементтери киргизилген болчу.

Бийликти бөлүштүрүү идеясы XX кылымдын 90-жылдарынын башында өзүнүн укуктук чагылдырылышын таба баштаган. Ошентип, жогорку сот бийлиги Кыргыз ССРинин ЖС берилген. Ушуну менен соттордун көз карандысыздыгын камсыз кылууга карай бир кадам жасалган.

КР 1990-ж. тарыхый документтер «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация», 1991-ж. «Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация» кабыл алынган, алар бийликти уюштуруунун принциптери аныкталган, Кыргызстандын улуттук мамлекеттүүлүгү белгиленген жаңы принципалдуу мааниси бар ЧУА болуп саналган.

Декларацияда Кыргызстандын эли бийликтин жападан-жалгыз булагы болуп саналат, ал эми бүткүл бийлик элден чыгат, эл үчүн жашайт деп бекемделген. Ошентип, Кыргызстандын эли Конституциянын жана

мыйзамдардын негизинде жогорку бийликти түздөн-түз өкүлчүлүктүү органдар аркылуу жүзөгө ашырат, элдин атынан Жогорку Совет жана Президент чыга алышат, бийлик бийликтерди бөлүштүрүүнүн негизинде жүзөгө ашырылат.

КР бийлик бийликтерди бөлүштүрүү принцибине негизделген, КР жаңы Конституциясы кабыл алынган 1993-ж. 5-майы тарыхый күн болуп калды. Жаңы редакциясында (1996-ж. жалпы элдик референдумдун натыйжалары боюнча) КР мамлекеттик бийлик мамбийликтин иш-милдеттерин ажырымдап-бөлүштүрүү принцибине негизделери көрсөтүлгөн.

Ошондуктан сот тутумунун калыптануусун, иштөөсүн жана өнүгүүсүнүн мүнөздүү багыттарын илимий талдоо үчүн, СССРдин кыйроосунун алдындагы мезгилде түзүлгөн, сот адилеттиги тутумунун өнүгүшүнүн жаңы баскычы катары сот курулушунун жана сот өндүрүшүнүн колдонуудагы тутумдарын таануудан келип чыгуу негиздүү болуп саналат. Башкача айтканда, КР соттук реформалоонун идеологиясы сот тутумунун советтик принциптеринен баш тартууга негиздемеленген эмес, а укуктук мамлекеттин идеяларынын жана принциптеринин, учурдагы саясий-укуктук шарттардагы бийликтерди бөлүштүрүүнүн диалектикалык чагылышы жана өнүгүшү болуп саналат.

Ошондой эле мурунку сот тутумунун мыкты салттары жаңыланган сот адилеттиги тутумуна органикалык жактан жалгаштырылганын таануу маанилүү. КР көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин «кайра куруу» мезгилинин ЧУА «жалгаштырылган» болчу, ошондо да сот курулушунун мурунку, КР шарттарга адаптацияланган тутуму иштеп турган.

Ушунун бардыгы кубулуш катары мурдагы советтик сот тутуму менен салыштырмалуу, сот тутумунун негизги параметрлерин мүнөздөөчү ырааттуу улануучулук элементтеринин арбын саны бар экенин күбөлөп турат. Ошону менен бирге, кыргызстандын сот тутумун принципалдуу жаңы сот тутуму катары мүнөздөмөлөнөт, бул принциптердин көбөйүүсүнүн мүнөздүү багытынан, ошондой эле жаңылары пайда болгонунан, мурдагылары жаңы

тексттик-теориялык толуктоо алышканынан көрүнүп турат. Мисалы, ЖПК эле жазык процессинин 22 принциби бекемделген, мурунку Жазык-процесстик кодексинде (ЖПК) алар бар болгону 12 болчу[31].

Алардын өнүгүшүнүн укуктук базасы, өзүндө соттун ролунун өсүшүнө, конституциялык деңгээлде сот бийлигинин өз алдынчылыгынын таанылышына байланыштуу алардын көп санын камтыган КР Конституциясы (1993-ж.) [1] болуп калган.

Ошондой эле СССРде жана КР сот адилеттигин жүзөгө ашыруунун конституциялык жана тармактык принциптеринин дал келүүлөрү, иш жүзүндө аларды сот ишин жүзөгө ашыруунун фундаменталдык башаты катары таанууну моюнга алуу экени логикалуу, бул өз кезегинде аларда жалпы теориялык-укуктук мазмун бар экени тууралуу тыянакка келүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Демек, Кыргызстандын өзүнүн эгемендүүлүгүн жарыялоосу сот тутумун өнүгүүнүн улуттук концепциясынын негизинде жаңыдан кайра курууну шарттаган. КР сот тутуму, жаңы көз карандысыз мамлекеттердин укуктук тутумдарынын жалпылыгын жана өзгөчөлүктөрүн [Электрондук ресурстар: 209 URL // <http://www.dslib.net/teoria-prava/zakonnost-i-ee-garantii-v-sisteme-obespechenija-prav-i-svobod-cheloveka-i.html>] эске алган КМШ сунуштамаланган моделдик мыйзамдарына негизделген.

Ошентип, КР Негизги мыйзамында (1993-ж.) бийликти бөлүштүрүүнүн белгилүү принциби конституцияланган, ал бийликтин жалпы механизмде сот бийлигинин ролун жана арналышын объективдештирүүчү, укуктук мамлекетке карай жетишүүнүн маанилүү өңүтү катары чыгат. Демек, сот бийлигин процесстик тартиптеги жолждоболорду жана мамлекет тарабынан белгиленген мажбурлоо чаралары пайдалануу менен, социумдагы чыр-чатактарга таасир этүүнүн мүмкүнчүлүгү жана ыкмасы катары чечмелөө туура болот.

Талдоо процессинде конституциялык-теориялык жана идеологиялык-маалыматтык маңыздоо сыяктуу эле КР сот тутумун реформалоонун негизги

багыттары негиздемеленет. Көрсөтүлгөн логикалык-укуктук маңыздоого байланыштуу:

Конституциялык-укуктук өңүттө:

– сот бийлини институттарынын түшүнүктөр аппаратына байланыштуу конституциялык-укуктук жоболор такталган.

– бийлик бутактарынын ортосундагы өз ара мамилелердин негиздери кеңири чечмеленген.

– «КР ЖС Конституциялык палатасы жөнүндө» Конституциялык мыйзам кошумча конституциялык-укуктук жактан актуалдаштырылган.

КР олуттуу саясий жана экономикалык трансформациялануулар сот тутумун реформалоонун зарылдыгына алып келген шарттар сот бийлигинин саясий, экономикалык жана социалдык ролун баалоого карата жаңы мамилелерди талап кылган. Бийликти аны бөлүштүрүү принциби боюнча жүзөгө ашыруунун өзү жалпысынан сот бийлигин уюштуруунун укуктук негиздерин кескин өнүктүрүү үчүн өбөлгөлөрдү түзгөн.

Демек, социалдык-экономикалык тарансформациялануулар мамлекеттин «механизмине» белгилүү таасирин тийгизген, анын элементтеринин бири сот тутуму болуп саналат. Сот органдарынын ишинин уюштуруучулук-укуктук тариздеринин тутуму СССРдин мурунку сот органдарынын ишинин тариздеринен алынган болчу, бирок жалпысынан алар таризи жана мазмуну боюнча жаңы болуп саналат. Ошентип, жаңы рыноктук мамилелер жана эгемендүү мамлекет катары КР келечеги азыркы убакта болуп жаткан процесстерди башкарууга жаңы мамилелерди талап кылат.

«Сот органдарынын ишинин уюштуруучулук-укуктук тариздери» түшүнүгү өзүнө бир кыйла элементтердин кошундусун камтып турат, аларды тизмелеп саноо зарыл:

- 1) сот органдарынын түзүмү;
- 2) алардын ишинин тартиби, таризи жана принциптери;
- 3) уюштуруучулук-укуктук тариздери [Электрондук ресурстар: 202 URL // https://bstudy.net/740087/pravo/sudebnaya_sistema].

Ошентип, советтик мезгилде пайда болгон сот тутумунун звенолору, б. а. райондук (шаардык) соттор негизги звено катары; облустук соттор Бишкек шаардык соту) мындан ары – БШС), КР аскер соту – орто звено катары, жана КР ЖС – жогорку звено катары эгемендүү Кыргызстандын жаңы социалдык-укуктук айкындуулуктарында конституцияланган болуучу.

Жүргүзүлгөн талдоонун негизинде сот тутумун өнүктүрүүнүн классификациясы негизделенет. Ошентип, сот тутумунун тарыхый эволюциясы бир нече баскычта өткөндөй туюлат, аны төмөнкүдөй бөлүүгө болот:

- 1 – совет мезгилине чейин (1917-ж. чейин);
- 2 – советтик мезгилдеги реформалар (1917-ж. тартып 1990-ж. дейре);
- 3 – заманбап мезгил (1993-ж. – азыркы убакка чейин) [Электрондук ресурстар: 202 URL // <http://www.eurasian-advocacy.ru/istoricheskij-opyt/113-stanovlenie-i-razvitie-sudebnoj-sistemy-v-kyrgyzskoj-respublike-1991-2012-gg>].

Ошентип, дагы бир ирээт белгилейбиз, сот бийлигинин уюштуруучулук-укуктук принциптери КР Негизги мыйзамында, конституциялык мыйзамдарда чагылдырылган, ошондой эле КР ЖПК [31] жана КР Жарандык-процесстик кодексинде (ГПК) ченемдеринде ишке ашырылган.

Сот бийлиги негизинде курулушу тийиш болгон негизги принциптер ЭУ ченемдеринде туюнтмаланганын моюнга алганыбыз туура болот. Алып айтсак, кылмыштуулуктун алдын алуу жана укук бузуучуларга кайрылуу боюнча БУУ УП Конгресси сот органдарынын көз карандысыздыгынын Негизги принциптерин, жана аларды БУУ катышуучу-өлкөлөрдө натыйжалуу жүзөгө ашыруунун жолжоболорун кабыл алган. Көрсөтүлгөн принциптердин катарында төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- сот органдарынын көз карандысыздыгынын кепилденгендиги жана аны КР Конституциясында жана мыйзамдарында бекемдөө;
- аларга берилген иштерди соттордун калыс, фактылардын негизинде жана мыйзамга ылайык, чектөөсүз, укук ченемсиз таасир этүүсүз,

мажбурлоосуз, кысымсыз ким гана тараптан болбосун коркутуусуз жана кийлигишүүсүз чечиши;

- сот адилеттиги процессине укук ченемсиз жана санкцияланбаган кийлигишүүнүн жол берилгистиги;

- мыйзамда белгиленген соттук кайра кароодон тышкары, соттук чечимдерди кайра кароого тыюу салуу;

- ар кимдин белгиленген юридикалык жолжоболорду колдонуучу соттук териштирүүгө укугу;

- кадимки соттордун компетенциясын алмаштыруу максатында трибуналдарды түзүүнүн жол берилгистиги;

- соттук териштирүүнү адилеттүү алып баруу;

- соттордун өзүнүн иш-милдеттерин талаптагыдай аткаруусу үчүн каражаттарды бөлүү [Электрондук ресурстар: 197 URL // <http://konf.x-pdf.ru/18yuridicheskie/547888-2-organi-konstitucionnoy-yusticii-stranah-centralnoy-azii-problemi-teorii-praktiki.php>].

Көрсөтүлгөн принциптер КР Негизги мыйзамында жана сот адилеттиги жүзөгө ашырууда соттор жетекчиликке алуучу учурдагы мыйзамдарда өздөрүнүн белгиленүүсүн табышканы талашсыз. Сунушталып жаткан конетестте, биздин көз карашыбызда, принциптердин бир кыйла типтүү топторго бөлүнүшүн ажырымдап-бөлүп көрсөтүү зарыл:

- 1) сот тутумун уюштуруунун принциптери;

- 2) анын иштешинин, ишинин принциптери.

КР логикалык-укуктук айкындуулуктардан улам 1 топко төмөнкүлөрдү кошуу туура:

- сот адилеттигин мыйзамдуу белгиленген соттор менен ишке ашыруу;

- судьялардын көз карандысыздыгы;

- өзгөчө сотторго тыюу салуу;

- сот тутумунун бирдиктүүлүгү;

- сот бийлигин жүзөгө ашырууда кесипкөйлүк жана коомдук башаттарды айкалыштыруу;

- инстанционалдуулук принциби;
- сот органдарынын көз карандысыздыгынын кепилденүүсү жана анын өлкөнүн конституциясында жана мыйзамдарында бекемделүүсү;
- соттордун иштерди фактылардын негизинде жана мыйзамга ылайык, чектөөсүз, укук ченемсиз таасирсиз чечүүсү [Электронные ресурсы: 218 URL //https://uchebnikfree.com/gosudarstva-prava-teoriya/printsipyi-samostoyatelnosti-nezavisimosti-17845.html].

Изилдөөлөрдүн контекстинде ошондой эле принциптерди уюштуруу (сот түзүлүшү) принциптерине жана иштөө (сот өндүрүшү) принциптерине бөлүү көп жагынан формалдуу мүнөз алып жүрөрүн таануу дагы маанилүү. Ошол эле убакта, сот бийлигинин органы катары соттун иш тартиби аны уюштуруунун белгилүү тартиби менен шартталган, бул жыйындысында соттук иштин тартибине жана мүнөзүнө таасирин тийгизет [91, с. 78-79].

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу О. А. Шварцтын көз карашы кызыктуудай көрүнөт. Сот адилеттигин соттун гана жүзөгө ашыруу принцибин өзүнчө бөлүү менен, автор калган принциптерди адилеттүү соттук териштирүүгө укуктун элементтери катары өзүнчө топтоштурган. Автордун көз карашы Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө Эл аралык пакттын [94, с. 9] 14-ст. жана Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европа конвенциясынын [94, с. 8] 6-ст. 1-п. жоболоруна негизделген. Бул укук жогоруда көрсөтүлгөн автордун пикири боюнча өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- сот адилеттигине карата жеткиликтүүлүк укугун (эгерде кеңири чечмелей турган болсок, бул соттук коргоого укук, ишти мыйзамда соттук таандыктыгы киргизилген соттун кароосуна укук) ;

- сотту уюштурууну (сот бийлигинин институционалдык жана функционалдык көз карандысыздыгы жана судьялардын өздөрүнүн көз карандысыздыгы, соттун калыстыгы жана мыйзамдын алкактарында уюштуруу);

Ушул эле катарда – териштирүүнү жүргүзүүгө тийиштүү жана талаптагыдай соттук жолжоболорду (соттук процесстин ачыктыгы, атаандаштыгы) түзүүчү процесстик кепилдиктер [137, с. 437].

О. А. Шварц сунуш кылган жагдайларда, соттордун ишин уюштуруунун негизги башталышы алардын ишинен ажыратылып бөлүнгөн. Бирок, судьялардын көз карандысыздыгынын кепилдиктерин аныктоо менен, кээ бир учурлар, мисалы, судьялардын отчет бербестиги, алардын саясий калыстыгы, автор тарабынан иш жүзүндө эсепке алынган эмес [Электрондук ресурстар: 218 URL // <https://uchebnikfree.com/gosudarstva-prava-teoriya/printsipyi-samostoyatelnosti-nezavisimosti-17845.html>].

Казакстандык изилдөөчү К. Х. Халиков, мисалы, сотту уюштуруунун жана ишинин принциптеринин тутуму өз ара баш ийүү жана принциптердин макулдашылгандыгынын жана алардын бир же бир нече жетектөөчү принциптерге баш ийүүлөрүнүн контекстинде орундуу деген пикирде. Мындай негиз болуучу принциптер – деп көрсөтүлгөн автор – демократизм, мыйзамдуулук жана объективдүү чындыкты камсыз кылуу жана мыйзамды туура колдонуу принциптерин эсептейт [171, с. 25].

Демек, бардык уюштуруучулук-укуктук принциптер айкалышуу менен тыгыз байланышта турат, жана алардын айрымдары бир эле убакта башка принциптерди ишке ашыруунун кепилдиктери болуп саналат. Өздөрүнүн кошунду жыйындысында алар заманбап сот тутумунун жана сот адилеттигин ишке ашыруунун демократиялык жана гумандуу табиятын айкын чагылдырууга жөндөмдүү.

Сот бийлигинин принциптерин функционалдык мааниде төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

- сот адилеттиги,
- конституциялык көзөмөлдөө,
- мыйзамдарды жана башка ЧУА чечмелөө,
- өкүмдөрдүн жана башка сот актыларынын (СА) аткарылышын камсыз кылуу ж. б.

Уюштуруучулук-укуктук принциптердин, сот адилеттиги чөйрөсүнө карата тийиштиги бар деп ойлоого болот, жана аларды көпчүлүк учурларда сот адилеттигинин принциптери деп дагы аташат. Бирок алардын көпчүлүгүнө сот бийлигинин башка иш-милдеттерин аткаруу дагы негизделет. Бул баарыдан мурда, судьянын укуктук ченемдин маани-маңызын жана мазмунун түшүнүүдө, маселени кароодо, анын конституциялык ченемге канчалык ылайыктуулугун аныктоодо, мыйзамдарды оптималдаштырууга анын көз карашын калыптандырууда ж. б. судьялардын көз карандысыздыгы үчүн маанилүү.

Дагы бир өңүттү көңүл сыртында калтырып кетүүгө болбойт, алып айтканда, сот адилеттиги жана жалпы сот бийлиги үчүн мүнөздүү жалпы принциптер, бир катар иш-милдеттер аркылуу чагылып көрүнүшү мүмкүн. Алып айтсак, мисалы, сот тарабынан конституциялык көзөмөлдү жүзөгө ашырууда мыйзамдуулук принциби конституциялык мыйзамдуулук принциби менен айкалышат, ал эми судьялардын байланыштуулук принциби Конституция жана мыйзам менен – байланыштуулук принциби Конституция менен гана айкалышат [Электронные ресурсы: 178 URL // <https://knigi.news/sudebnaya/nezavisimost-sudebnoy-vlasti-50662.html>].

Ошондой эле мыйзамдарды жана башка ЧУА чечмелөө процессинде соттор сульялардын ишине кийлигишпөө принцибин жетекчиликке алууга тийиш экенин таануубуз керек. Өкүмдөрдү жана башка СА аткарууда мөөнөттөрдү сактоо, андай аткаруунун милдеттүүлүгү принциптери камсыз кылынышы керек.

Эгерде маселенин чордонуна жалпы теориялык жүйөлөрдү коё турган болсок, анда көптөгөн иш-милдеттер соттук практиканын жүрүшүндөгү башаттарда жана ар бир судьянын жеке тажырыйбасы менен белгиленерин түшүнүүбүз керек, бирок, алар эреже катары, мыйзамдарда бекемделбеген. Ошентип, соттук практиканы жана соттук статистиканы окуп-үйрөнүүдө соттор кайсы принциптерди жетекчиликке алышары аныкталган эмес.

Сунушталып жаткан жагдайларда классификациянын базиси катары сот адилеттигин ишке ашырып жаткан же ал ошого карата жүзөгө ашырылып жаткан субъектти алуу логикалуу. Бул бир катар принциптерде көрүнөт, алып айтканда:

- судьялардын ишин уюштуруу;
- соттордун ишин уюштуруу;
- сот процессиндеги адамдын укуктук абалы.

Судьялардын ишин уюштуруу принциптери – бул КР Негизги мыйзамында конституцияланган, алардын укуктук абалдарын аныктоочу негизги башаттар.

Дагы бир абдан маанилүү принцип – *Судьялардын көз карандысыздыгы* базалык болуп саналат, анткени судьялардын укуктук статусун аныктайт жана жалпы сот бийлиги үчүн башаттык болуп саналат.

Демек, талдоо процессинде сот бийлигинин категориялары анын бийликти бөлүштүрүү тутумундагы ордун жана анын башка маморгандар менен өз ара аракетенишүү механизмдин табуу жана реформалоонун үзгүлтүксүз диалектикалык зарылдыгын таануу максатын көздөйт.

Сот бийлигинин, ошондой эле анын укук коргоочулук иш-милдеттеринин натыйжалуулугу ал иштеп жаткан спецификалык экономикалык, саясий-укуктук айкындуулуктар менен ажырагыз айкалышта.

Ошондуктан укуктук илимдин өнүгүүсүнүн жана социумдун кызыкчылыктарын, укуктук мамлекетти курууну эске алуу менен, сот бийлигинин орду жана ролу маселелери боюнча аны колдонуу практикасынын, реформалоонун мүнөздүү багыттарын табуу үчүн өткөндү, анын ичинде советтик укуктук ойдун өнүгүүсүндө топтолгон тажырыйбаны окуп-үйрөнүү зарыл [Электронные ресурсы: 178 URL // <https://knigi.news/sudebnaya/nezavisimost-sudebnoy-vlasti-50662.html>].

Жүргүзүлгөн талдоонун жалпы кошундусу ушул бөлүмдөгү төмөнкүдөй бир катар тыянактар болуп калды:

1. Жалпы теориялык өнүттө анын эволюциялануусунун призмасы аркылуу сот тутумунун ролунун жана маанисинин талдоосу берилген.

2. Кыргыздын адат укугу – материалдык жана процесстик ченемдердин негизинде жаткан, кыска маалыматтык эреже-санаттуу, негизги ченемдик институттарда курулган жазылбаган укук. Ал курулуштун укуктук негизин түзүүчү, укуктун бир кыйла кеңири тутумуна киргизилген. Орто кылымдардын мезгилинде кыргыз укугунун өнүгүшү Кытайдын, Византиянын, түздөн-түз сот адилеттигин ишке ашыруу канондоруна таасири болгон, диний-укуктук жана социалдык-жөндөөчү иш-милдеттерине ээ, ислам шариатынын каада-салттарынын таасири жана өз ара аракеттенүүлөрү алдында жүргөн.

3. 1917-ж. буржуазиялык сот тутумунун бузулушу менен башталган жагдайлар бир катар трансформацияланууну шарттады, алып айтканда, укук улануучулуктан, калыптанган сот өндүрүшүнүн тариздеринен баш тартуулар болду, ушундай эле иштер мурунку падышалык империянын колониалдык чет жакаларында дагы орун алды жана бул жаңы сот органдарынын калыптануусуна өз таасирин тийгизди. Жарандык жана жазык иштери боюнча сот өндүрүшү дагы 1864-ж. сот уставдарынын эрежелери боюнча эскертме берүү менен жүзөгө ашырылган, анткени алар Советтер тарабынан жокко чыгарылган эмес болчу.

4. Советтик мезгилдин жаңы сот тутуму Эл комиссарлар Совети тарабынан 1917-ж. 24-ноябрында *Сот жөнүндө №1 Декрет*, ошондой эле 1918-ж. 22-фев. *Сот жөнүндө №2 Декрет* кабыл алынгандан кийин калыптана баштаган. 1918-ж. 23-июлдагы *Сот жөнүндө №3 Декрет* менен *Сот жөнүндө №3 Декрет* чыгарылган. Элдик соттордун соттук таандыктуулугунун андан ары карай кеңейиши *1918-ж. 30-ноябрындагы Бирдиктүү элдик сот жөнүндө Жобо* менен байланыштуу болгон.

5. Изилдөөнүн берилген бөлүмүндө сот тутумунун ишин жөндөөчү советтик конституциялардын ченемдери талдоого алынган. Сот органдарынын ишинин тариздеринин уюштуруучулук-укуктук тутуму

мурдагы СССР кезиндеги иш тариздеринен кабыл алынган, жана жалпысынан, алар таризи жана мазмуну боюнча жаңы болуп саналышат.

6. КР сот тутумунун генезинин тарыхый ретроспективадагы мезилдештирүүсү берилген.

7. Уюштуруучулук-укуктук принциптер өз ара тыгыз айкалышта турушары таанылган, жана алардын айрымдары бир эле убакта башка принциптерди ишке ашыруунун кепилдиктери болуп саналышат. Алар өздөрүнүн кошунду жыйындысында заманбап сот тутумунун жана сот адилеттигин ишке ашыруунун демократиялык жана гумандуу табиятын чагылдырууга жөндөмдүү.

8. Талдоо процессинде КР сот бийлигинин функционалдык принциптери бөлүнүп көрсөтүлгөн.

1.2. КР көз карандысыздыгынын мезгилинде

сот тутумунун калыптануусу

Каралып жаткан көйгөйдүн өзгөчө актуалдуулугун жана илимий-практикалык маанилүүлүгүн көңүлгө алуу менен, аны бир кыйла кеңири, ар тараптан чечмелеп, түшүндүрүүнү орундуу деп эсептейбиз. Изилдөөнүн контекстинде, объективдүү өңүттөрдөн улам сот өндүрүшүндө сот арачыларынын катышуусу, укуктарды жана жеке эркиндиктерди коргоону камсыз кылуу боюнча соттук көзөмөлдү күчөтүү, камоону жана башка процесстик өңүттөрдү соттук санкциялоо тууралуу конституциялык жоболордун алиге чейин ишке ашырылбай келе жатканын моюнга алуу максатка ылайыктуу. Ошондой эле соттук чечимдерди аткаруу, кабыл алынган чечимдерди сыңдоонун орунсуздугу, ошого тете процессте тараптардын чыныгы теңдигинин жана атаандаштыгынын жетишсиздиги боюнча көйгөйлөр кездешет.

Көрсөтүлгөн проблематиканын ата мекендик, россиялык жана чет өлкөлүк авторлордун теориялык изилдөөлөрүндө каралып чыгуу, изилденүү деңгээлин карайбыз. Алып айтсак, сот бийлигинин калыптануу көйгөйлөрү

юриспруденциянын, конституциялык жана административдик укук, укук теориясы, жазыктык жана жарандык процесс, сот түзүлүшү, укук философиясы чөйрөлөрүнүн ар түрдүү жааттарындагы изилдөөлөрдүн предмети болгон. КР «сот бийлиги» теориялык категориянын өзү 2003-ж. тартып учурдагы мыйзамдарда жигердүү пайдаланыла баштаган [Электрондук ресурстар: 179 URL // https://studopedia.ru/13_25982_funktsii-sudebnoy-vlasti.html].

Элдик соттордун ишин уюштуруунун советтик этапка чейинки тарыхый-теориялык өңүттөрүнө Түркстан крайында Н. И. Абидова, Ч. Ч. Валиханов[72], Ш. А. Ишанова, А. И. Левшин, Н. А. Маев[76], П. Маковецкий, Ф. Палена сыяктуу белгилүү авторлордун изилдөөлөрү арналган.

Кыргыздардын Россия империясына кошулганга чейинки жана андан кийинки жалпы сот реформаларынын жана элдик соттордун иштешинин өнүгүшү Түркстан крайынын белгилүү тарыхчылары, алып айтканда, Н. И. Гродеков, А. Давлетшин, Г. Загряжский, А. Ибрагимов, А. Арзыматов, С. К. Кожоналиев[77] тарабынан талдоого алынган.

Орто Азия өлкөлөрүндө советтик соттун калыптануусун изилдөөгө Г. А. Гаджиевдин, В. Р. Манаповдун, К. А. Нурбековдун, К. А. Альчиевдин, С. С. Сатыбековдун, Р. Т. Тургунбековдун[110], Т. М. Культелевдин, Ш. Разыковдун, М. С. Сапаргалиевдин, Х. С. Сулайманованын изилдөөлөрү арналган. Кырг. ССРинде жалпы юрисдикциядагы сотторду уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн укуктук негиздери А. Д. Ахметов, С. Кыдыралиева, К. К. Касымбеков, Ю. В. Хегай, З. Ш. Бейшеналиев, А. А. Давлетов тарабынан ар тараптан жана көп өңүттөрдө талдоого алынган болчу.

Б. Д. Джамгерчиновдун, А. Г. Зиманын, С. И. Ильясовдун, Д. М. Малабаевдин, К. Усенбаевдин, М. Т. Айтбаевдин, В. М. Плоскихдин, А. Х. Хасановадун изилдөөлөрүндө сот тутумуна байланыштуу көйгөйлөр бир кыйла башка ыңгайда, чектеш коомдук илимдердин көз карашынан карлып чыккан.

КР заманбап баскычтын форматында сот тутумун реформалоо маселелери Р. М. Мырзалимовдун, Ч. К. Ботоеванын, А. А. Маткасымовдун[172] жана башка бир катар жаш изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде ар тараптан талдоонун жана кеңири изилдөөнүн предмети болгон.

Эгерде Россиядагы ушуга окшош көйгөйлөрдүн чөйрөсүн карай турган болсок, анда Россиядагы сот тутумун реформалоо маселелери бир катар монографияларда жана диссертациялык изилдөөлөрдү атоого болот. Алар Е. Б. Абросимовдун, Л. Б. Алексеевдин, В. П. Божьевдин, А. Д. Бойковдун, М. В. Боровскийдин, Б. А. Галкиндин, Н. В. Витруктун [73], С. А. Егоровдун, В. В. Ершовдун, В. М. Жуйковдун, В. А. Лазаревдин, Э. Б. Мельниковдун[73], И. Б. Михайловскаянын, Т. Г. Морщаковдун, Ж. И. Овсепяндын, В. И. Радченконун, В. А. Ржевскийдин, В. П. Рябцевдин, Б. А. Страшундун, А. Я. Страшундун[79], Б. Н. Топорниндин, Ю. Л. Шульженконун, Ю. А. Юдиндин жана башкалардын илимий эмгектери.

Эгерде обзорду дагы бир кыйла кеңейте турган болсок, анда албетте, конституциялык мыйзамдуулукту жана жалпы юрисдикциядагы соттор менен конституциялык көзөмөлдөө органдарынын ортосундагы өз ара аракеттенүүнү талдоо ыңгайында аткарылган россиялык изилдөөчүлөр А. А. Белкиндин[69], В. Божьевдин, Н. В. Варламованын, В. В. Клочковдун, Ю. Н. Лившицтин, А. А. Мишиндин, Б. А. Страшундун[79], А. Трошевдин, С. М. Шахрайдын, Б. С. Эбзеевдин эмгектерин эске салуу керек.

В. М. Лебедевдин «РФ сот бийлигинин калыптанышы жана өнүгүшү» (2000-ж.) деген изилдөөсү өзгөчө кызыкчылык жаратат, анда РФ сот реформаларынын жыйынтыктары жана укуктук мамлекеттеги сот бийлигинин актуалдуу көйгөйлөрү талдоого алынат. В. В. Ершовдун «Укуктук мамлекеттеги сот бийлиги» (1992-ж.) деген темадагы докторлук диссертациясы, Н. А. Петуховдун «Россиянын аскер сотторунун тутумунун калыптануусунун, өнүгүүсүнүн жана иштөөсүнүн социалдык жана укуктук көйгөйлөрү» (2003-ж.), В. М. Савицкийдин «РФ сот бийлигинин

уюштурулушу» (1996-ж.), Б. Н. Топорниндин жалпы редакциясы алдындагы «Жаңыланган Россиядагы сот бийлигинин калыптануусу» (1997-ж.) деген изилдөөлөр ушундай эле ыңгайда аткарылган.

Көрсөтүлгөн өңүттөр ошондой эле казакстандык окумуштуулардын изилдөөлөрүндө бир кыйла кеңири окулуп-үйрөнүлгөн. Алып айтсак, К. Х. Халиков «КР сот бийлигинин көйгөйлөрү (изилдөөнүн теориялык жана жазыктык-укуктук өңүттөрү)» [171] деген темада докторлук диссертация коргогон, анда теориялык өңүттөр, ошондой эле соттордун ишинин процесстик өңүттөрү каралган. Ошондой эле сотторду жана судьяларды, сот бийлиги чөйрөсүндөгү органдарды уюштуруунун жана ишинин маселелери Ш. М. Шариповдун «Судьялардын көз карандысыздыгы – сот бийлигинин демократиялык принциби», Н. А. Нысанбаевдин «КР адам укуктарын соттук коргоо», А. Н. Жаилганованын «КР сот ишин уюштуруучулук-укуктук камсыз кылуу»[165], Б. Т. Тургараевдин «КР сот тутумунда аткаруу өндүрүшүн уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн көйгөйлөрү» жана М. Р. Абилкаировдун «КР судьялардын конституциялык-укуктук статусу» деген илимий иштеринде каралган.

Соттордун ишин уюштуруу, аларды түзүүнүн тартиби, судьяларга ыйгарым укуктарды берүү, алардын көз карандысыздыгын камсыз кылуу, соттук чечмелөө, конституциялык соттордун иши жана алардын жалпы юрисдикциядагы соттор менен өз ара аракеттенүү көйгөйлөрү башка өкүлдөр тарабынан дагы изилдөөгө алынганын белгилей кетмекчибиз.

Алардын арасында С. З. Зимановдун, М. Т. Баймахановдун, З. О. Ашитовдун [140], А. К. Котовдун, М. С. Нарикбаевдин, Г. С. Сапаргалиевдин, Н. А. Шайкеновдун эмгектерин, ошондой эле кийинчерээк пайда болгон жумуштарды бөлүп көрсөтүүгө болот, бул Е. М. Абдрасуловдун[158], Б. Ж. Абдраимовдун, М. Ч. Когамовдун., М. К. Куандыковдун, Г. Сулейменованын ж. б. изилдөөлөрү.

Сот реформаларынын проблематикасын кароодо, анын калыптануусунун укуктук базасы баарыдан мурда, төмөнкүлөр болуп

калганын белгилөө маанилүү: КР Негизги мыйзамы КР, (5-май 1993-ж.) [1]. 1993-ж. КР Конституциясында бекитилген «бийликтердин бөлүнүшү» принцибине карабастан, КР юридикалык илиминде теориялык ой элегинен өткөрүү жана ар тараптан илимий иликтөө иш жүзүндө начар окулуп-үйрөнүлгөнүн моюнга алуу максатка ылайыктуу.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, ар бир бутактын мүнөздүү белгилери, алып айтканда, КР өз алдынча бутак катары сот бийлигинин калыптануусунун айкындуулугун дагы комплекстүү талдоого кириптер кылуу милдети турат.

Талашсыз, мамлекеттик бийлик мыйзам чыгаруу же сот өндүрүшү менен эле чектелиши мүмкүн эмес. ЧУА көрсөтүлгөн мамлекеттик-бийликтик буюртмаларды иш жүзүндө ишке ашыруу – бул социумга мамлекеттик жетекчилик процессинин негизги түзүүчүсү [Электрондук ресурстар: 177 URL // <https://center-yf.ru/data/stat/gosudarstvennaya-vlast.php>].

Алып айтканда, КР Негизги мыйзамынын 79-ст. төмөнкүдөй ченемдик жоболор конституцияланган:

– КР сот адилеттиги эл тарабынан гана жүзөгө ашырылат.

– КР Конституциялык соту, КР Жогорку соту жана жергиликтүү соттор (облустардын, Бишкек ш. соттору, облустардын жана Бишкек ш. арбитраждык соттору, аскер соттору);

– өзгөчө жана атайын сотторду жана судьялардын кызмат орундарын түзүүгө жана негиздөөгө жол берилбейт[1].

Арбитраждык сот, соңку жаңы тарых курсунан белгилүү болгондой адегенде жергиликтүү сотторго киргизилген, андан кийин өзүнчө бөлүнүп чыгарылган.

Соттук тутум жалпысынан жана анын тутумчалары түзүмдүк жактан тарыхый түрдө КР Негизги мыйзамында жана «КР Конституциялык соту жөнүндө»[18], «КР Конституциялык сот өндүрүшү жөнүндө» [19] мыйзамдарында аныкталган [Электронные ресурсы: 199 URL // https://vuzlit.ru/1137681/sudebnaya_sistema_kyrgyzskoy_respublike].

Улуттук мыйзам чыгарууда коомдук мамилелердин өнүгүүсү менен логикалык жактан шартталган «КР Жогорку соту жана жалпы юрисдикциядагы жергиликтүү соту жөнүндө» Мыйзам, «КР сотторунун статусу жөнүндө» Конституциялык мыйзам жана «КР арбитраждык сотторунун тутуму жөнүндө» мыйзам демилгеленген, андан кийин кабыл алынган.

Конституциялык реформа (1996-ж.) белгилүү болгондой, ортосунда баш ийишүү мамилелери жок бийликтердин теңдемеленген өз ара аракеттенүүлөрүнө өбөлгө болуучу «токтотуучу жана каршы салмактуулук» тутумун киргизген.

Бийликти уюштуруунун конституциялык-укуктук негиздеринин этаптар боюнча эволюциялануусу «КР Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» 1998-ж. 21-октябрындагы КР Мыйзамын иштеп чыгуу жана кабыл алуу менен байланышкан.

Андан ары, сот реформаларын жүргүзүүнүн дагы бир майнаптуу этабы КР Конституциясынын жаңы редакциясын (2-февраль 2003-ж.) [2] жана «КР Жогорку соту жана жергиликтүү соттору жөнүндө» Мыйзамдын (2003-ж. редакциясында) [26] кабыл алынышы болуп калган.

Көрсөтүлгөн ЧУА менен арбитраждык соттор жалпы юрисдикциядагы соттордун тутумуна интегралданган, райондор аралык экономикалык соттор институционалдаштырылган, КР ЖК катышуусу менен судьялык корпусун түзүлүшү киргизилген, ошондой эле талапкерлерге карата коюлуучу талаптар аныкталган.

Көп өтпөй, КР Президентинин Жарлыгы (14-дек. 2004-ж.) КР жергиликтүү соттордун судьяларын тандоонун жана аттестациясын жүргүзүүнүн жаңы тартибин аныктаган «КР Президентинин алдындагы сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңеш жөнүндө» Жобо бекитилген.

Судьялык корпусу түзүүнү көзөмөлдөөнү күчөтүү үчүн теориялык да, жана ошондой эле мыйзамдык дагы мүнөздөгү көйгөйлөр болгонун белгилеп коюу керек. Ошентип, кызыктуу факт, *дуалистик (президенттик) тариздеги*

республика үчүн бийликтерди бөлүштүрүү принциби бир кыйла толук ишке ашырылган жана бийлик бутактарынын ортосундагы өз ара мамилелер токтотуучу жана каршы салмактуулук принцибинин негизинде курулат, ал мыйзам чыгаруу да жана аткаруу да бийлиги өз мандатын түздөн-түз элден алышканынан көрүнөт [Электрондук ресурстар: 202 URL // https://bstudy.net/740087/pravo/sudebnaya_sistema].

Б. А. Страшун белгилегендей, Өкмөт жамааттык орган катары, адатта жок, анткени ар бир министр өз алдынча президентке баш ийдирилген [79, 248-б.].

Судьялар, аткаруу бийлигинин жогорку кызмат адамдары сыяктуу эле парламенттин жогорку палатасынын макулдугу менен Президент тарабынан дайындалышат. Министрлерди жана алар дайындоочу башка кызмат адамдарын президент өз алдынча кызматтан кетире алат [79, 251-б.].

Аткаруу бийлигинин жүргүзүлүп жаткан саясаты үчүн парламенттин алдында жоопкерчилигинин жоктугу башкаруунун ушул таризинин эң башкы белгиси болуп саналат. Алар өз иштеринде парламенттин ишенимине муктаж болушпайт, ошондуктан президент бир партиянын мүчөсү болгон, ал эми парламенттеги көпчүлүк башка партиянын мүчөсү болгон учурлар көп кездешет.

Ошого карабастан, алар кызматташууга аргасыз болушат, анткени өз ара жоопкерчилик жолжоболору каралган эмес, бийликтин бир дагы бутагы конституциялык жол менен башкасын четтете албайт (эгерде бул адамдар тарабынан олуттуу укук бузууларга жол берилсе, парламент аткаруу жана сот бийликтеринин кызмат адамдарын импичмент жолу менен кетирүүсү орун алышы мүмкүн).

Токтотуучу жана каршы салмактуулук тутуму, алып айтканда, алар кабыл алган мыйзамдарга *четке кагуу (супенсивдик) вето* салуу менен, президенттин парламенттин мыйзам чыгаруу ишин кечендетүүсүнөн көрүнөт, аны ашып өтүү үчүн добуштардын квалификациялык көпчүлүгү талап кылынат. Сот бийлиги парламенттин жана президенттин актыларынын

конституциялуулугун көзөмөлдөйт, ушунун өзүм менен укук тартибинин сакталуусун камсыз кылат [79, 289-б.].

Б. А. Страшундун пикири боюнча, дайындуу парламенттин же президенттин мааниси жана ролу күчтүү же алсыз болушу мүмкүн. Ошол эле убакта, режимдин мындай тариздери Латын Америка өлкөлөрүндө таралган, ошондой эле Африканын жана Азиянын айрым өлкөлөрүндө кездешкен фактыларын белгилеп коюу керек [79, 289-б.].

Демек, конституциялык жаңычылыктар катардагы жарандардын бакубатчылыгынын өскөнүн бышыктаган, КР демократиялык өнүгүү индекстерине карабастан, бекем укуктук негиздерди, жаңы демократиялык коомду куруунун аспаптарын аныктай албаганын моюнга алуу туура болот. Ал турмак, Конституциянын жана коомдук практиканын ортосунда эч кандай жалпылык жок экени дайын болуп калды. Социалдык-экономикалык жана саясий реформалар бүткүл жалпы көңүл чөгөттүккө, жолу болбостукка алып келүүдө [Электрондук ресурстар: 207 URL // <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/126-mvbaglaj-konstitutsionnoe-pravo-zarubezhnyh-stran/3301-glava-13-konstitutsionnye-osnovy-sudebnoj-vlasti.html?start=4>].

Ошентип, сот бийлигин реформалоо көйгөйлөрү адепки баскычтарында эле актуалдаштырылган болчу. Кийинчерээк, бир аз убакыт өткөн соң, мисалы, адистештирилген сотторду түзүү, реформалоо иштери алардын статусун жана компетенциясын аныктоодо [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: 202 URL // https://bstudy.net/740087/pravo/sudebnaya_sistema. концептуалдык мамилелердин болбогондугунан улам аягына чыкпаган, бүтпөгөн бойдон калган.

Ошондой эле соттук реформаларды мындан ары улантуу, сот тутумунун калыптануусунун КР эле тарыхый тажырыйбасын эмес, орун алган мүнөздүү багыттарды айкын баалоо үчүн башка мамлекеттердеги жагдайларды талдоонун зарылдыгын актуалдаштырат. Бул үчүн алардын КР мыйзамдык жолжоболонуусунун спецификалык жана бир кыйла жалпы мыйзамдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо зарыл.

Албетте, сот бийлигинин милдети, белгилүү болгондой, ар кандай өзү билемдиктерден, башка жеке адамдар тарабынан болуучу зомбулуктардан, ошондой эле маморгандардын укук ченемсиз иш-аракеттеринен коргоо болуп саналат. Сот, сөсүз, бир катар артыкчылыктарга эгедер, алып айтканда: укук тартибин мезгил айкындуулуктарына ылайык келтирүүдө ыкчамдуулукка.

Сот адилеттигин ишке ашырууда, баарыдан мурда, укук жөнүндө талаш-тартыштардагы чечимдердин адилеттүүлүгүн аныктоочу айкындуулук, атаандаштык, коллегиялдуулук деген принциптерден улам келип чыгуу зарыл. Демек, сот бийлиги өзүнүн ыйгарым укуктарынын алкактарында өз алдынча жана өзүнүн чечимдери үчүн жоопкерчиликти.

Эгерде жалпысынан КР уланып жаткан сот реформаларынын жыйынтыктарын жалпылай турган болсок, анда аны өзүнүн ишин талаш-тартыштарды айкын, атаандаштык, коллегиялдуулук менен жүзөгө ашырып жаткан, бийликтин көз карандысыз бутагы катары мүнөздөө туура болот.

КР ошондой эле жалпысынан соттук органдардын көз карандысыздыгы камсыз кылынган, анткени соттун КР Негизги мыйзамына карама-каршы келүүчү ченемдик актыны колдонууга укуксуздугун алдын ала караган конституциялык ченем көз карандысыздыктын кепилдиги болуп саналат. Бирок мыйзамдын конституциялуулугунан шектенген учурлар деле сейрек эмес, мында КР Конституциясынын (2016-ж.) колдонуудагы редакциясына ылайык, сот КР ЖС Конституциялык палатасына тиешелүү суроо-талап менен кайрылат.

КР Негизги мыйзамына (1993-ж.) [1] ылайык КР ЖС жана КР Жогорку Арбитраждык соту өздөрүнүн тутумчаларына ээ болушкан. «КР Жогорку соту жана жалпы юрисдикциядагы жергиликтүү соттору жөнүндө» КР Мыйзамынын 33-ст.: «Жарандык, жазык жана административдик иштер боюнча сот адилеттигин ишке ашырып жатышкан КР Жогорку соту жана жергиликтүү соттор (райондук, шаардык соттор, гарнизондордун аскер соттору, облустук соттор, КР Аскер соту, БШС) жалпы юрисдикциядагы

соттор тутумун түзөт» деген ченем белгиленген. Көрсөтүлгөн сотторду жалпы, же жарандык соттор деп да аташат.

Жалпы жарандык соттордун катарына киргизилбеген аскер соттору өзгөчө орунду ээлеп турушат, анткени аларга куралдуу күчтөрдүн жана башка түзүмдөрдүн аскер кызматчыларынын иштери таандык, анда төмөнкүдөй ченем белгиленген: «Кыргыз Республикасында областтык соттун укугунда Кыргыз Республикасынын аскер соту жана райондук соттордун укугунда гарнизондордун аскер соттору иштейт».

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу казакстандык изилдөөчү З. Ашитовдун сот тутумунда адистештирилген аскер сотторунун болгону алардын зарылдыгы жана арналуусу, аскердик кылмыштардын жасалышынын себептерин жана шарттарын табуу мүмкүнчүлүктөрү, ошого тете, мамлекеттик жана аскердик сырды бекем сактоону камсыз кылуу [140, 38-б.]. менен түшүндүрүлөрү жөнүндө пикиринин тууралыгын моюнга алуу керек.

Мындан тышкары, көрсөтүлгөн өңүт ушул чөйрөдө сот адилеттигин көз карандысыз ишке ашыруу үчүн принципалдуу. Бул ой кыргызстандык мыйзам чыгаруу үчүн дагы актуалдуу.

Эгерде арбитраждык соттордун тутумун КР Негизги Мыйзамына (1993-ж.) ылайык карай турган болсок, алар: КР Жогорку Арбитраждык сотунун, облустардын жана Бишкек ш. арбитраждык сотторунун базасында уюштурулган. (КР Конституциясы (1993-ж.) 84-ст.) [1].

КР сот тутумунда Конституциялык сотко (мындан ары – КС) өзгөчө орун берилген. Алып айтканда, мыйзам чыгаруучу тарабынан жогоруда көрсөтүлгөн мыйзамдарда концептуалдуу түрдө белгиленген конституциялык сот адилеттигинин модели конституциялык көзөмөлдүн белгилүү континенталдык таризине шайкеш келген. Ушул ыңгайдан алганда, КР Конституциялык сот мезгилдин ошол тарыхый убактысында конституциялык сот өндүрүшү аркылуу Конституцияны коргоо боюнча бийликтин көз карандысыз жүзөгө ашыруучу сот бийлигинин эң жогорку органы катары каралган жана сот реформасынын биринчи этабын чагылдырып турат.

Бир катар өңүттөрдү теориялык жактан чечмелеп-түшүндүрүү максатка ылайыктуудай көрүнөт. Алып айтканда, бийликтерди бөлүштүрүү принцибинин алкагында президенттин жана сот бийлигинин өз ара мамилелеринин айрым өңүттөрү аткаруу жана сот бийликтеринин ортосундагы өз ара мамилелер мамлекеттик практикада ишке ашырылган жана Конституцияда жарыяланган бийликтерди бөлүштүрүү принциби менен аныкталат.

Кайра куруулардын баштапкы баскычы, белгилүү болгондой, тутумду, сотторду уюштуруунун жана ишинин негизги принциптерин бекиткен, КР биринчи Конституциясын кабыл алуу менен байланышкан. Биринчи жолу терминологияга анын социалдык арналышын (укуктарды жана эркиндиктерди коргоо, Конституциянын үстүмдүгүн камсыз кылуу), аймактык юрисдикциясын (анын КР Конституциясынын, мыйзамдарынын жана башка актыларынын, эл аралык келишимдеринин жана башка милдеттенмелеринин негизинде келип чыгуучу бардык иштерге жана талаш-тартыштарга жайылышын), ошондой эле өз алдынчалыгын (анын иш-милдеттерин башка органдарга жана кызмат адамдарына жүктөөнүн жол берилбестигин) белгилөө менен, терминологияга «сот бийлиги» деген түшүнүк киргизилген болчу [Электрондук ресурстар: 200 URL // <http://www.eurasian-advocacy.ru/istoricheskij-opyt/113-stanovlenie-i-razvitie-sudebnoj-sistemy-v-kyrgyzskoj-respublike-1991-2012-gg>].

Жалпы теориялык планда сот бийлигин жүзөгө ашыруунун айрым өңүттөрүн карап көрөбүз. Алып айтканда, президенттик республикаларда, мисалы, мамлекеттин башчысы өкмөттүн дагы башчысы болуп саналганда, сот инстанциясынын прерогативаларына кийлигишүүгө расмий укугу жок. Ошол эле убакта, президент өзүнүн жогорку соттук инстанциялардын кызмат адамдарын дайындоо укугун ишке ашыруу менен, соттордун ишине таасир этүүсү мүмкүн. Кеп кезегинде айтып коюучу жагдай, мамлекеттин жана өкмөттүн мындай укугу президенттик республикаларда бардык жерлерде бекитилген. Бирок президенттин мындай дайындоолору жогорку мыйзам

чыгаруу органы тарабынан бекитилиши керек. Айтсак, Мексиканын конституциясына ылайык, президент тарабынан дайындалуучу ЖС мүчөлөрү Сенатролор палатасынын бекитүүсүнө берилет [79, с. 315].

Парламентардык республикаларда (ФРГ, Австрия) президент федералдык судьяларды дайындайт. Бирок судьялыкка талапкерлер өкмөт тарабынан көрсөтүлөт. Францияда (аралаш башкаруу таризинде, б. а. ал президенттик жана парламенттик республиканын элементтерин айкалыштырган) президент соттук иерархиянын жогорку кызматтарына талапкерлерди сунуштоого ыйгарым укуктуу, мамлекеттик органдын Жогорку кеңешинин магистратурасынын төрагасы болуп саналат. Ошондой эле бул өлкөнүн президенти жогорку конституциялык көзөмөлгө алууну жүзөгө ашыруучу КС 3 мүчөсүн дайындаарын белгилөө керек. Анын үстүнө, КС курамын түзүүгө паритеттик шарттарда Парламенттин эки палатасынын тең төрагалары катышат [Электрондук ресурстар: 207 URL // <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/126-mvbaglaj-konstitutsionnoe-pravo-zarubezhnyh-stran/3301-glava-13-konstitutsionnye-osnovy-sudebnoj-vlasti.html?start=4>].

Талдоону улантуу менен, КР өзүнүн ыйгарым укуктарын укуктарды жана эркиндиктерди, өлкөнүн конституциялык түзүлүшүн, бирдиктүү экономикалык жана укуктук мейкиндиктерин коргоонун кызыкчылыктарында ишке ашыруучу, өлкөнүн өз алдынча, көз карандысыз жана күчтүү бийлик бутагы катары сот бийлигин бекемдөө боюнча чаралардын комплекси жүзөгө ашырылганын таануу керек. Катарында – Жазык [29], Жарандык [32] кодекстер, Кыргыз Республикасынын Бузуулар жөнүндө кодекси (КРБЖК) [30], Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодекси (КРЖЖК), ЖПК, ГПК ж. б. сыяктуу негиз болуучу мыйзамдык актылар кабыл алынган.

Жогоруда көрсөтүлгөн чаралар, укуктарды жана эркиндиктерди коргоо иш-милдетин жүзөгө ашыруучу сот бийлигинин органы катары соттун ролун жогорулатууга орчундуу өбөлгө болгон. Соттук реформалардын темпи коомдук мамилелердин өнүгүү динамикасы менен тыгыз айкалышкан, ошол

мезгилде коюлган милдеттер ишке ашырылган, соттук-укуктук реформалардын алкактарындагы сот түзүлүшүн оптималдаштыруу боюнча көптөгөн сунуштар турмушка ашырылууда.

Судьялардын көз карандысыздыгына өбөлгө болуучу башкы өңүттөрдүн катарында, сот бийлигинин автономиялуулугу, жана финансылык түзүүчү катары маянанын деңгээлин дагы чыгаары таанылышы керек. Бирок, КР сот тутумун уюштуруучулук жактан реформалоо – өзүнүн чечилиштерин жарым-жартылай гана чечилген көйгөйлөр.

Талдоонун контекстинде белгилүү изилдөөчү Ю. Д. Лившицтин «инсандын үстөмдүгүн камсыз кылуу менен, сот бийлиги коомдун жана мамлекеттин ортосунда арбитр катары чыгуу, социалдык тутумдун бүтүндүгүн кармап туруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Сот бийлигинин кадыр-баркынын катарына анын башаттары жөнүндө сөздү, мамлекеттик белгилемелердин тутумундагы өзгөчө абалын кошууга болот» [157, 19-б.]. деген оюу туура угулат.

Бирок, ошол мезгилдеги реформалардын шексиз артыкчылыктуу ийгиликтери менен бирге, бир катар декларацияланган, иш жүзүндө ишке ашырылбаган жагдай, жоблорун айтып, моюнга алып жүрүшөт.

Сөзсүз түрдө КР судьяларынын I съездинин чечимдерине ылайык уюштурулган судьялар корпусунун төмөнкү органдары – Судьялар кеңеши, Судьялар кеңешинин алдындагы Сот администрациясы андан ары реформалоонун дагы бир башка өңүтү болуп саналат. Мурда ЮМ карамагында турчу соттордун ишин уюштуруучулук жагынан камсыз кылуу боюнча иш-милдет Соттук администарцияга өткөрүлүп берилген болчу. Белгилүү болгондой, КР Президентиинин Жарылыгынын (21-май 1996-ж.) негизинде сот бийлигинин жардамчы органы түзүлгөн, ал соттордун жана судьялык жамааттын ченемдик иштерин уюштуруучулук жактан камсыз кылат [36].

Ошентип, Сот департаментине төмөнкүдөй иш-милдеттер жүктөлгөн, ал жалпысынан буларга багытталган:

- соттордун ишин уюштуруу боюнча сунуштарды иштеп чыгууга;
- жумуштун көлөмүн, жүгүнүн оорчулугун, иштердин татаалдыгын, калктын санын талдоо аркылуу кадрдык камсыз кылуунун мониторингине;
- судьялыкка талапкерлерди алдын ала тандоого;
- Сот департаментинин алдындагы окуу борборунун базасында квалификацияны жогорулатууга.

«КР сот реформасын тездетүү боюнча айрым уюштуруу чаралары жөнүндө» КР Президентиинин Жарлыгы менен ошондой эле бийлик органдарынын, Судьялар кеңешинин жана Реформаларды жүргүзүү боюнча Судьялар Ассоциациясынын соттордун уюштуруу жана иш тартибин жөнгө салуучу ЧУА даярдоо жана кабыл алуу иш-аракеттериндеги макулдашууну камсыз кылуу максаттарында КР Президентинин алдында Сот реформасы боюнча Комиссия түзүлгөн.

Ошону менен бирге реформалоонун мына ушул этабында сот арачыларын институционалдаштыруу, элдештирүүчү судьялар институтун киргизүү бөлүктөрүндө кээ бир дал келбестиктер ашкереленет; КР Президенти тарабынан алардын статусуна ылайык имараттарды, транспорт жана башка материалдык-техникалык каражаттарды бөлүп берүү жөнүндө Жарлык чыгарылганына карабастан, соттордун материалдык-техникалык базалары салыштырмалуу жайбаракат чыңдалат.

Эгерде сот органдарынын көз карандысыздыгын камсыз кылуу көйгөйүн козгой турган болсок, анда РФ сот органдарынын иш тажырыйбасы КР үчүн да максатка ылайыктуу экенин моюнга алуу керек, анткени сот тутумдарынын максаттарынын жалпылыгы концептуалдык карама-каршылыкка чыкпайт, а өнүгүүнүн кошумча ресурсу катары кызмат кылат.

Демек, укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун шарты катары, сот бийлигинин көз карандысыздыгы институционалдык өнүгүү актуалдаштыруу менен ишке ашаарын таануу максатка ылайыктуу. Сот адилеттигин ишке ашырууда көз карандысыздык, төмөнкүлөр менен камсыз кылынуучу мыйзамга баш ийүүчүлүктөн келип чыгат:

- судьяны тандоонун жана кызмат ордуна дайындоонун саясий ынтызарлыктарды талаптабаган өзгөчө тартиби менен;
- ыйгарым укуктарды токтото туруунун жана токтотуунун өзгөчө тартиби менен;
- судьяга таасир этүүнүн кандай гана болбосун мүмкүнчүлүктөрүн жокко чыгаруу менен;
- башка сотторго жылдырууда жана которууда кысым көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруу менен, ишти жүзөгө ашыруунун өзгөчө тартибин белгилөө менен;
- кызматтан ардактуу четтөө укугу;
- мамлекеттин судьялардын кол тийгистик принцибин таануусу менен [Электрондук ресурстар: 197 URL // <http://konf.x-pdf.ru/18yuridicheskie/547888-2-organi-konstitucionnoy-yusticii-stranah-centralnoy-azii-problemi-teorii-praktiki.php>].

Көрсөтүлгөн институционалдык өңүттөрдүн кошундусу, баарыдан мурда, социум жана ЖК институттары (укук коргоочу БӨУ, ЖМК, коомдук бирикмелер) тарабынан көзөмөлдөөнү жүзөгө ашырууну талаптайт, анткени көзөмөлдөөнүн көрсөтүлгөн түрүнүн болбогону көз карандысыздык институтун мындан ары демократиялаштырууну кечендетет.

Мындан ары КР сот бийлигинин калыптануу процесси социалдык-укуктук айкындуулук менен шартталганын жана жаңычылдыктардын комплексинин киргизилиши менен актуалдаштырылганын таануу маанилүү. Сот тутумунун түзүлүшүнүн тарыхый өңүтүн окуп-үйрөнүү, ошондой эле өзүбүздүн колдогу тажырыйбаны жана өткөөл мезгилдин өзгөчөлүгүн эске алуу менен, мындан ары карай этаптар боюнча реформалоонун зарылдыгы жөнүндө жыйынтыктарды шарттайт.

Анан сот адилеттигин ишке ашырууда адилеттүүлүктү алдын ала аныктоочу айкындуулук, атаандаштык, көз карандысыздык, коллегиялдуулук сыяктуу белгилүү теориялык принциптердин негизинде аракетенүүсү сот бийлигинин маанилүү өзгөчөлүгү болуп саналат. Ошентип, соттун КР Негизги

мыйзамына карама-каршы келген ченемдик актыны колдонууга укуксуздугу жөнүндө конституциялык ченем көз карандысыздыктын кепилдиги катары таанылат.

Демек, сот бийлиги конституциялык-аныкталган ыйгарым укуктарында өз алдынча жана өзүнүн чечимдери жана иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликтүү.

2012-ж. «КР сот тутумун реформалоо боюнча сунуштарды иштеп чыгуу боюнча комиссия түзүү тууралуу» Жарлык кабыл алынган учурдан тартып, 5 жыл боюу 2019-жылга чейин, негизинен реформалоонун институционалдык жана ченемдик-укуктук негиздери түзүлдү.

Маморгандардын макулдашылган иш-аракеттерин камсыз кылуу максатында, КР Президентинин алдында реформалардын алкактарындагы артыкчылыктуу багыттарды белгилеген сот реформасы боюнча Кеңеш уюшулган. Бирок, жетишилген натыйжалар азыркыга чейин акырына дейре ишке ашырылбаган бойдон калууда. Айрым өңүттөр боюнча «бир ордунда чимирилүү» болууда, бул мындан аркы институционалдык чараларды көрүүнү талап кылат.

Ошондой эле көз карандысыздыктын институционалдык өңүтү катары, КР сот бийлигинин өз алдынчалыгын конституционалдык жактан толук таанууга болот. Демек, мазмундук маани-маңызында, сот адилеттигин ишке ашыруудагы анын алып жүрүүчүлөрүнүн көз карандысыздыгы жана мыйзамга гана баш ийүүлөрү түшүнүлөт жана төмөнкү өңүттөрдү эсепке алуу менен жалгаштырылат:

– судьяны тандоонун жана кызмат ордуна дайындоонун кандайдыр-бир саясий ынтызарланууну жокко чыгаруучу өзгөчө тартиби менен;

– ошонун өзү менен көз карандысыздыкты камсыз кылууну жана судьяга негизсиз тийишүүнү жокко чыгарууну камсыз кылуучу, ыйгарым укуктарды токтотуунун өзгөчө тартиби менен;

– башка сотторго жылдырууда жана которууда кысым көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаруу менен, ишти жүзөгө ашыруунун өзгөчө тартибин белгилөө менен;

Көрсөтүлгөн катарда ошондой эле төмөнкүлөр белгиленет:

– кызматтан четтөөгө укук;

– кол тийгистик принцибин таануу;

– жалпысынын КР сот бийлигинин иштеши үчүн ресурстарды бөлүү

[Электрондук ресурстар: 199 URL // https://vuzlit.ru/1137681/sudebnaya_sistema_kyrgyzskoy_respublike].

Алып айтканда, сот бийлигинин көз карандысыздыгы ошондой эле ЖК институттары (укук коргоочу БӨУ, ЖМК ж. б.) тарабынан социалдык көзөмөлдөөнүн таасирдүүлүгүн аныктайт, анткени анын болбогону кийинки учурлардагы окуялардын жанында, социум судьялар корпусунун айрым өкүлдөрүнүн кадыр-баркын таануу жөнүндө талашка жигердүү тартылып жаткан шартта, бузуулардын жана коррупциялуулуктун келип чыгуусунун адепки себептеринин бири болуп саналат.

Ошону менен бирге, бул жерде акыркыларынын сот адилеттигин жүзөгө ашыруудагы иштерине жогору турган соттордун кийлигишпөөлөрүнүн жана таңуулоолорунун чектерин эсепке алуу абдан маанилүү.

Ошентип, берилген обзордо төмөнкүдөй айрым тыянактарды ажырымдап бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. КР соттук реформалоо проблематикасынын изилденишинин деңгээлинин тыкыр талдоосу берилген.

2. Көз карандысыз Кыргызстандын сот тутумун реформалоонун теориялык-укуктук жана конституциялык-укуктук өңүттөрү каралган.

3. КР сот реформасын жүргүзүүнүн биринчи этабынын айрым өңүттөрү каралган. Жалпысынын I этапты жүзөгө ашыруу боюнча бардык чаралар сот бийлигинин укуктарды жана эркиндиктерди коргоо иш-милдетин жүзөгө ашыруучу органы катары соттун ролунун жогорулашына өбөлгө түзгөн.

Соттук реформалоонун темпи коомдук мамилелердин өнүгүшүнүн динамикасы менен айкалышта өнүккөн.

4. Жыйынтыгында ошол мезгилде коюлган милдеттер, соттук-укуктук реформалардын алкактарында сот түзүлүшүн оптималдаштыруу боюнча көптөгөн сунуштар ишке ашырылган, анда судьялардын көз карандысыздыгына өбөлгө болуучу, эмгек акынын деңгээлинин финансылык түзүүчүсү катары башкы өңүт катары таанылган, сот бийлигинин автономиялуулугу шексиз өңүт катары чыгат. Бирок, КР сот тутумун уюштуруучулук жактан реформалоонун көйгөйлөрү жарым-жартылай гана өзүнүн чечилишин тапкан.

5. Институционалдык өңүттөрдүн кошундусу ошондой эле социум жана ЖК институттары (укук коргоочу БӨУ, ЖМК, коомдук бирикмелер) тарабынан көзөмөлдөөнүн жүзөгө ашырылышын талаптайт, анткени көзөмөлдөөнүн көрсөтүлгөн түрүнүн жоктугу жалпысынан сот бийлигинин көз карандысыздык институтун андан ары демократиялаштырууну кечеңдетет.

2-ГЛАВА. КР СОТТУК РЕФОРМАЛООНУН МАЗМУНУНУН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨРҮ

2.1 КР сот бийлигинин түзүлүшүнүн функционалдык мазмуну жана конституциялык-теориялык камсыз кылуу

Бул главада биз КР жалпы соттук-укуктук реформалардын контекстинде сот бийлигинин түзүлүшүн конституциялык-теориялык камсыз кылуунун функционалдык мазмунунун талдоосун сунуш кылдык.

Ошентип, КР соттук реформа сот адилеттигине жетүүнү сезилерлик жогорулатуу жана сотко карата ишенбөөчүлүктү жеңип өтүүгө өбөлгө болуу менен, укуктук базанын диапазонун кеңейтти, муну азыркы учурда кайрылуулардын кескин көбөйүшү да күбөлөп турат.

Сот бийлиги жөнүндө талаш-тартыштар, КР мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруудагы механизмдин курамдык бөлүгү катары, анын концептуалдуу негездемеленүүсүнө өбөлгө болууга багытталган укуктук илимде эң эле жигердүү талкууланган жагдай бойдон калууда. Өнүгүп бара жаткан сот бийлиги социумдун шайкеш өнүгүүсүн, анын заманбап процесстерге тартылуусунун деңгээлин күбөлөп турат.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу ошондой эле укуктун өнүгүүсүнүн жана анын сот бийлигинин өсүшүнө таасирин функционалдык талдоо зарыл, бул КР жаңы социалдык жана укуктук айкындуулуктун контекстинде практикалык жактан андап-билүүнү, салыштырмалуу талдоону талап кылат.

КР бийлик бутактарынын ыйгарым укуктары так жана максатка ылайыктуу ажырымдалып-чектелген, конституциялык, жарандык, жазыктык, административдик, арбитраждык сот өндүрүшүнүн чектерин кеңейткен материалдык жана процесстик тартиптеги мыйзамдар жана «Соттордун жана судьялардын статусу жөнүндө» адистештирилген Мыйзам кабыл алынган жана колдонулууда. Жогоруда көрсөтүлгөн ЧУА сот адилеттигинин жалпы кабыл алынган ченемдери сыяктуу эле, заманбап мүнөздүү багыттар жана дүйнөлүк стандарттар толук өлчөмдө эске алынган [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: 197 URL // https://vuzlit.ru/1137681/sudebnaya_sistema_kyrgyzskoy_respublike].

Ошондой эле, КР ЖС алдындагы КП иштерин, анын сот тутумундагы ордун кеңейтүүгө багыттамалоочу илимий изилдөөлөрдүн салмактуу багыты талап кылынат деген ой дагы жаралбай койбойт.

Соттук реформалардын жүрүшү мындан ары карай дагы олуттуу илимий изилдөөлөрдү талатайт, ал логикалык жактан башка мамлекеттердеги, анын ичинде КМШ реформаларды салыштырма талдоону талап кылат. Белгиленген көйгөйлөрдүн кошундусу талаш-тартыштарды чечүүнүн ыкмаларын жана механизмдерин иштеп чыгуунун зарылдыгын жаратат. Соттук реформа сот адилеттигинин ишке ашырылышын гана камсыз кылбастан, ошондой эле анын маанилүү жана абдан маанилүү мүнөздөмөсүн – адилеттүүлүктүн орнотулушун бекемдөөсү тийиш.

Талдоонун контекстинде соттук реформалардын жалпы максаттарын, алып айтканда: жалпы юрисдикциядагы сотторду, арбитраждык сотторду, административдик юстицияны, Судьялар кеңешинин жана КР судьялар жамаатынын органы катары судьялар съездинин иштерин реформалоону карап чыгуу актуалдуу болуп саналат.

Изилдөөлөрдүн максаттарын жана милдеттерин коюудан улам, биз тарабынан соттук-укуктук реформалардын актуалдуулугу негиздемеленген. Анан, демек, КР соттук-укуктук реформа дегенде эмне түшүнүлөөрү, ушул түшүнүктүн өзүн алдын ала аныктоо зарыл.

Соттук-укуктук реформа – бул сот тутумунун иштерин жана иштөөсүн оптималдаштыруу максатында КР Өкмөтү тарабынан алдын ала көрүлгөн иш-чаралардын кошундусу, ошондой эле келечегинде КР ЖС, Конституциялык палатанын жана КР жалпы юрисдикциядагы сотторунун, арбитраждык сотторун бүтүндөй конституциялык-укуктук регламентациялоонун өнүгүүсүнө таасирин тийгизүүчү бир катар жаңычылодыктарды актуалдаштыруу.

Демек, *КР сот тутумун концептуалдык реформалоо – бул бийликтин өз алдынча бутагы катары иштөөчү, ичинен макулдашылган жана карама-каршылыктуу эмес түзүлүшү менен ишке ашырылган мыйзам чыгаруу, уюштуруу, процесстик, материалдык-техникалык өңүттөрдөгү иш-чаралардын комплекси.*

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, соттук-укуктук реформаны мыйзам чыгаруу, уюштуруу жана материалдык-техникалык багыттагы иш-чаралардын тутумун актуалдаштыруу актайт.

Соттук реформаны бир кыйла кеңири берүү укуктук реформанын курамдык бөлүгү катары чыгат, демек, соттук-укуктук реформа түздөн-түз мыйзам чыгаруу процесси менен, жана жалпысынан укук коргоо тутумун ремормалоо менен айкалышат. Ошентип, соттук-укуктук реформалардын принциптерин жана идеяларын жүзөгө ашыруу төмөнкүлөрдү ишке ашырууну шарттайт:

- соттордогу иштердин тийешелүүлүгүн өзгөртүүлөрдү;
- КР укук коргоочу органдарынын компетенциясын, иштердин тергөөгө, уюштуруу түзүлүшүнө тийешелүүлүгүн өзгөртүүлөрдү;
- процесстик жана материалдык мыйзамдарды оптималдаштырууну;
- сот процессинде прокурордун ролун кайра кароону [Электрондук ресурстар: Жеткиликтүүлүк режими: 194 URL // <http://refy.ru/22/59528-pravovoy-status-sudi-v-sovremennom-mire.html>].

Ошондой эле азыркы учурда КР иш жүзүндө жалпы теориялык мүнөздөгү изилдөөлөр, алып айтканда бийликтин мамлекеттик-укуктук өңүттөрүн, анын маани-маңызын жана түрлөрүн, андагы сот бутуганын ордун талдоо жок экенин моюнга алууга тийишпис. Максаттын коюлушун, КР колдонуудагы Конституциясынын негизинде бийликтерди ажырымдап-бөлүүнүн, мамлекеттик механизмде сот бийлигинин ролунун күчөшүнөн улам мыйзамдарды оптималдаштыруусу сунуштарды киргизүү менен, сот реформаларын оптималдаштырууну иштеп чыгуунун зарылдыгы аныктады.

Көрсөтүлгөн жагдайларда *уланып жаткан соттук реформалардын багытын оңдоп-түзөтүү жана аныктоо, сот бийлигинин көз карандысыздык принцибин жүзөгө ашыруу, демократиялык мамлекеттердин стандарттарынын деңгээлине жетүү үчүн судьялардын укуктук статусун оптималдаштыруу* маанилүү.

Ошондой эле *конституциялык көзөмөлгө алуу жана сот өндүрүшү концепциясынын* белгилүү жаңычылдыктарын талап кылат, бул мамлекет төмөнкүлөрдү тааныган принциптерге баш ийүүчүлүктүн шартында теориялык курулма менен бышыкталат:

- элдик эгемендүүлүктү;
- укуктардын жана эркиндиктердин кепилденгендигин;
- КР Негизги мыйзамынын үстөмдүгүн;
- бийликтердин бөлүнүшүн;
- соттун көз карандысыздыгын;
- ЭУ ченемдеринин артыкчылыктуюулугун жана аларды улуттук ченемдик массивге имплементациялоону;
- жеке адамдын укуктук коргологондугун;
- укуктун жана мыйзамдын биримдиги принцибин;
- конституциялык көзөмөлдө концепциясын оптималдаштырууну.

Ошентип. КР Негизги мыйзамына (1993-ж.) ылайык адистештирилген сотторду уюштуруу каралган эмес. Бирок, бийлик бутактарынын, Президенттин, КР ЖК жана Өкмөттүн ортосунда ыйгарым укуктарды кайра бөлүштүрүү бир катар өзгөртүүлөрдү киргизүүнү шарттады, бул жалпысынан, бутактардын, алып айтканда, аткаруу жана сот бийлигинин ортосундагы карама-каршылыктарды азайтты.

Сот бийлигинин аткаруу бийлигинен көз карандылыгына байланыштуу талашуулар уланып жатканын моюнга алуу максатка ылайыктуу. Теориялык жактан мындай модель, түз дагы, ошондой эле кыйыр да сот адилеттигинин принциптерине таасирин тийгизет. Эмнеге өзгөчө көңүл буруу зарыл.

- 1) Соттордун материалдык-техникалык камсыз болуусуна.
- 2) судьяларды дайындоого.

Көз карандысыздыктын маанилүү принциптеринин катарында соттордун талаптагыдай деңгээлде каржылануусу таанылат, жана ал концептуалдуу салыштырмалуу иштелип чыгылган баскычта турат, анткени КР Юстиция министрлигинин (мындан ары – КР ЮМ) сот департаменти

тарабынан каржыланат, ал аткаруу бийлигине баш ийет жана ошого отчет берет, КР ЖС отчет бербейт. КР ЖС сот тутумун каржылоо боюнча маселелери боюнча бюджетти иштеп чыгууда жергиликтүү соттор дагы түздөн-түз катышуулары тийиш.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу судьялар корпусунун жигердүү катышуучулары тарабынан төмөнкүдөй пикирлер айтылган:

- сот департаментин КР ЖС карамагына өткөрүп берүү жөнүндө.
- конституциялык мыйзамдарды иштеп чыгуу жөнүндө, мисал үчүн, «КР сотторун каржылоо жөнүндө», «КР ЖС караштуу сот департаменти жөнүндө».
- сотторду өнүктүрүү фондун демилгелөө жөнүндө.

Сотторду каржылоо маселеси судьялардын көз карадысыздыгы жөнүндө маселе менен түздөн-түз айкалышат. 1993-ж. Конституция боюнча судьялар КР Президентинин сунуштамасы боюнча КР ЖК тарабынан шайланышчу. Жергиликтүү соттордун (жалпы юрисдикциядагы), арбитраждык, облустук жана шаардык, аскер сотторунун судьялары КР Президенти тарабынан дайындалышчу. Судьяларды дайындодо, КР ЖС Төрагасынын сунуштамасы боюнча ал талапкерлерди жана судьяларды дайындоо жөнүндө КР Президентинин Жарлыгын [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: 180 URL

[//https://studref.com/418487/pravo/organizatsionnye_osnovy_sistemy_sudov_obschey_yurisdiktsii](https://studref.com/418487/pravo/organizatsionnye_osnovy_sistemy_sudov_obschey_yurisdiktsii)] даярдаган КР Президентинин Аппаратынын ролуна олуттуу орун берилген.

2003-ж. КР Конституциясына бир катар жаңылыктар киргизилген болчу. Алып айтканда, КР Конституциясынын 80-ст. 5, 6-п. КР ЖС жана КР Конституциялык сотунун судьялары КР Президентинин сунуштамасы боюнча КР ЖК тарабынан 10 жылга шайланары белгиленген. Ал эми жергиликтүү соттордун судьялары КР ЖК макулдугу менен КР Президенти тарабынан 7 жылга дайындалат.

Жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында жергиликтүү соттордун судьяларын тандоодо дагы өзгөртүүлөр болгон. Алып айтсак, 2004-ж. 14-декабрында «КР Президинтинин алдындагы сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңеш жөнүндө» КР Президентинин № 437 Жарлыгы кабыл алынган. Кеңешти институционалдаштыруу талапкерлерди тандоонун катуу жолжобосун сезилерлик оптималдаштырган. КР Президинтинин алдындагы сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңеш, КР ЖС берилген бош орундар боюнча бош орундар жөнүндө жана талапкерлер жөнүндө ЖМК аркылуу жарыялаган.

Судьялыкка талапкер тандоонун бир нече татаал баскычтарынан өткөн. Алып айтсак, талапкерлер Окуу борборунда тесирлөөдөн өтүшөт. Аңгемелешүүнүн жыйынтыктары боюнча талапкер КР ЖС көрсөтүлөт. КР ЖС Төрагасы талапкерликти КР Президентинин администрациясына судьянын кызмат ордуна көрсөтөт, анда талапкер КР Президентинин юридикалык бөлүмүнүн жетекчисинде, андан кийин КР Президентинин администарциясынын жетекчисинде аңгемелешүүдөн өтөт. Ошондон кийин гана талапкерлик КР Президентинин администрациясына судьянын кызмат ордуна көрсөтүлгөн, андан кийин КР ЖК багыттама алган [Электрондук ресурстар]: 180 URL //https://studref.com/418487/pravo/organizatsionnye_osnovy_sistemy_sudov_obschey_yurisdiktsii].

«КР ЖС жана жергиликтүү соттор жөнүндө» КР Мыйзамы (18-июль 2003-ж.) [26] сот тутумун реформалоого түзүмдүк жана концептуалдык жактан таасир тийгизген. КР Жогорку арбитраждык сотунун ЖС курамына кошулушу, облустардын жана Бишкек ш. арбитраждык сотторунун жалпы юрисдикциядагы жергиликтүү соттордун түзүмүнө интегирлениши белгилүү деңгээлде иштердин соттук таандыктуулугу жөнүндө талашты чечкен.

Айталы, К. О. Осмонов соттордун интеграциясы төмөнкүдөй өңүттөрдү чечкен деген пикирде, алсак:

– КР ЖС Пленуму менен бирдиктүү сот практикасын иштеп чыгууну;

- ведомстволук таандыктуулук жөнүндө коллизияны чечкен;
- сот өндүрүшүнүн эрежелерин оптималдаштырган;
- соттук чыгымдарды азайткан;
- адвокаттын процесстик ролун жигерденткен.

Белгилүү болгондой, облустук соттордун жана КР ЖС курамында жарандык, жазыктык жана административдик укук бузуулар тууралуу иштер боюнча, экономикалык жана административдик иштер боюнча коллегиялар иштей баштаган. Облустук соттордун жана КР ЖС алдында Президиумдар түзүлдү, КР ЖС Пленуму иштей баштады. Ошону менен бирге, облустук соттордогу Президиумдар кийин жоюлду. «КР ЖС жана жергиликтүү соттор жөнүндө» КР Мыйзамынын редакциясында (10-июль 2004-ж.) алар жок экенин белгилей кетели.

«КР ГПК жана ЖПК өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» КР Мыйзамы (8-август 2004-ж.) кабыл алынгандан кийин сот тутумунда олуттуу тарансформациялануу болуп өткөнүнүн моюнга алуу зарыл, алар соттун чечимдерин кассациялык тартипте кайра кароонун тартибин жөнгө салат.

Жогоруда көрсөтүлгөн мыйзамдын кабыл алынышы процесстик өндүрүштө бир катар актуалдуу милдеттерди чечти деп айтсак болот. Апелляциялык өзгөртүүлөрдү киргизүү сыяктуу кассациялык баскычтарды кошуудай жаңычылдыктардын максаты деле сотторго бир кыйла натыйжалуу иштөөгө, ошондой эле судьяга түшчү жүктүн оорчулугун азайтууга мүмкүнчүлүк берген.

Эгерде Россия Федерациясында (мындан ары – РФ), Казакстан Республикасында (мындан ары – РК) жана КР орун алган бир катар өңүттөрдү жалыштыра турган болсок, анда мындай бир өңүт өзүнө көңүл бурдурат, РФ жарандык мыйзамдарында инстанциянын – кассация деген түрү эбак киргизилген. РФ ГПК 336-ст. ылайык РФ биринчи инстанция боюнча кабыл алынган соттордун чечимдерине тараптар тарабынан кассациялык даттануу

берилиши мүмкүн, ал эми прокурор тарабынан кассациялык сунуштама чыгарылышы мүмкүн.

КР ГПК ченемдеринде кассациялык даттануу жана апелляциялык инстанциядагы соттун токтомдоруна жана аныктамаларына каршылык билдирүү укугу тараптарга таандык. Мындан тышкары, кыргызстандык мыйзам чыгаруучу тарабынан кассациялык даттанууну ошондой эле ишке катышууга тартылбаган жактар дагы берүүгө, бирок сот токтом же аныктама чыгаргандарга карата укуктуу экени эскертмеленет [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: 198 URL // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1279>].

Ошентип, КР сот тутумун мындан ары карай реформалоо үчүн абдан чоң мааниге ээ болгон бир катар өнүктөрдү карап көрөлү, аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй тартипте классификациялоого болот:

- сот процесси;
- сот адилеттиги тутуму;
- талаштарды альтернативдик чечүү.

Сот процессиндеги көйгөйлүү жагдайларды талдоодон баштайлы. Ошентип, ББ дайындар базасына (2009-ж.) ылайык, иштердин сот архивдеринде табылган көйгөйлөр төмөнкүлөр болуп саналат:

- процесстик көйгөйлөр – иштердин 59%.
- институционалдык көйгөйлөр – 31,4 %.
- судьялардын учурдагы мыйзамдарды билүү көйгөйлөрү – 28,6 %.

Жаңы мыйзамдарга байланыштуу менчик укугуна байланыштуу талаш-тартыштар менен байланышкан иштер 11,2% түзгөн, алар чечмелөө үчүн ачык, ошол эле убакта сотко сырт жактан кийлигишүү болушу мүмкүн эмес. Облустардын ичинен алганда көйгөйлөрдүн бир ишке жетиштүү көлөмү Ош ш. (2,6), Жалал-Абаддын (2,2) жана Баткендин (1,6) сотторунда табылган болчу.

Процесстик көйгөйлөрдү төмөнкүлөрдөй аныктоо логикалуу болот, айталы:

- чакыруу кагаздарын натыйжасыз тапшыруу;
- зарыл болгон документтерди көрсөтпөө;
- убактылуу чектөөнү, соттук акыларды кошуп алганда, жолжоболук эрежелерди аткарууга жөндөмсүздүктөн улам, жолжоболорду көзөмөлдөөнүн жоктугу.

Дагы эле облустар боюнча алганда иштердин 59% процесстик көйгөйлөр байкалган, ал эми алардын ичинен 39,6% – жолжоболук көйгөйлөр. Алып айтсак, процесстик өңүттөр Жалал-Абад облусун – 72,1%, Бишкек ш. – 69,4%, Ош облусун – 66,7% жана Чүй облусунда 64,4% тийиштүү болгон. Эксперттик талдоодо белгиленгендей – процесстик көйгөйлөр келишимдерди мажбурлап аткартуу боюнча иштерде – 72,7% жана насыя алуучулардын укуктары менен иштерде – 64% табылган.

Анын үстүнө, ошондой эле процесстик өңүттөр деп иштерди кароодогу кармалууларды, кечигүүлөрдү дагы таанууга болот. КР ГПК 388-ст. ылайык экономикалык иштер териштирүүнүн башталганы жөнүндө жарыялоо менен, доо арызын берген учурдан тартып 35 күндүн ичинде чечим чыгаруу менен каралышы керек. Ошентип, 2008-ж. USAID тарабынан жүргүзүлгөн талдоо экономикалык иштерди кароого кетчү убакыт 30 күндү (ишти кароого кабыл алууга 5 күн) түзөрүн ашкерелеген, иштердин 42% гана көрсөтүлгөн мөөнөттөрдө каралат [125].

Көрсөтүлгөн талдоо, эгерде иш бир отурумда каралбаса, анда ал 35 күндүн ичинде дагы каралбасын ашкерелөөгө мүмкүнчүлүк берди. Мындан тышкары, беш отурумдуу иш үчүн, чечим чыгарууга жалпысынан 45 күн талап кылынат. Ошентип, биздин көз карашыбызда, соттор татаал иштерден тышкары, кийинкиге жылдыруулардан качуу үчүн отурумдардын жалпы санын минималдаштыруулары максатка ылайыктуу.

Мындан тышкары, USAID отчетунда эгерде экономикалык иштерди 2005–2007-жж. мезгил ичиндеги башка иштердин чечимдерине карата дифференциялай турган болсо, анда биринчилердин чечимдеринин үлүшү 91% аз болмок (жазык иштери боюнча чечимдерди бир кыйла арбын

үлүштөрүнө караганда – 101%) [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: 192 URL // <https://www.transparency.kg/news/2/23.html>].

Негизинен судьялар сот өндүрүшүнүн башталышы жөнүндө кулактандыруу менен байланыштуу мөөнөттөрдү сакташарын жана мыйзамда белгиленген чектөөлөрдүн алкактарында биринчи отурумдун датасын белгилешерин тааныганыбыз туура болот.

Сот иштери ошондой эле процесстик бузууларга кириптер, бул судьялардын өздөрү, катышуучу тараптар же башка тараптар түзүүчү иштерди кароону кийинкиге калтырууга алып келет. Процесстерди создуктурууга алып келген себептерге ошондой эле аралыктык чечимдерге даттанууларды же тараптардын ооруп калауулары, бош эместиктери же аскердик милдеттер боюнча болбой калууларын киргизүүгө болот.

Ошентип, отурумдарды кийинкиге калтырып жылдыруулар үчүн жүйөлөрдүн катарына иш боюнча күбө катары өтүп жаткан тарапка чакыруу кагаздарын же кабарламаларды натыйжасыз тапшырууну кошууга болот. Соттор белгилүү болгондой, тараптардын даттанууларын тейлөө менен дагы алектенишет, жана айрым кечигүүлөрү менен чакыруу кагаздарын тапшыруу да так эмес болуп саналат, ошол эле убакта, иштер автоматташтыруусуз иштелип чыгат. Айталы, иш боюнча тараптар үчүн отурумдун датасы жөнүндө чакыруу кагаздарын тапшырык каттары менен жиберилет жана ошонун натыйжасында тараптар отурумдарга келбей калышат. Кабарламаны алгандыгы жөнүндө жооп дүмүрчөктөрү сотко отурумду өткөрүү үчүн дайындалган датадан кийин келип түшөт, жана судьялар отурумду улам кийинкиге калтырашыт, бул 10 күндүн чектериндеги кийинкиге жылдырууларга алып келет.

КР процесстик мыйзамдары белгилүү болгондой, эгерде сотто жоопкер отурумдун датасы, убактысы жана орду жөнүндө карбарландырылганы жөнүндө далил бар болсо, ишти жоопкердин катышуусу жок карай берүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошону менен бирге, отурумдун жолжоболору жоопкерди талаптагыдай кабарландыруу болбогондугунун себебине байланыштуу да

кийинкиге жылдырылат. А турмак, эгерде жоопкерлерге чакыруу кагазы талаптагыдай тапшырылган жана алар милдеттүүлүк тууралуу кабарландырылган күндө деле, ал көп учурларда, процессти кечендетиш үчүн отурумга келбей коюшат. Соттор ошондой эле отурумдарды тараптар беришкен далилдер жана билдирүүлөр боюнча каршылык келтирүүлөргө байланыштуу деле отурумдарды кийинкиге калтырышат.

Процесстик мыйзамдар экономикалык талаш-тартыштарды тез жөнгө салууга мүмкүнчүлүк берерин моюнга алуубуз керек. Көйгөйлөр тараптар суроо-талаштын предметин туура эмес аныкташканда жана соттуулук тиешелүүлүктү сактабастан доо коюшканда келип чыгат, бул иштерди карабастан туруп тараптарга кайра кайтарып берүүлөргө алып келет.

Ушул эле катарда судьялар тараптардын укуктарын баяндабаган, ал эми протоколдор процесстерди жетиштүү деңгээлде адекваттуу чагылдырбаганы сыяктуу өңүттөр турат. Ошентип, апелляциялардын, кассациялардын жана даттануулардын обзору көрсөткөндөй, тараптардын далилдери дайым эле протоколдордо чагылдырылбайт. Мындан тышкары, соттор соттун чечимдерин туюнтмалоо жөнүндө мыйзамдын ченемдерин карманышпайт. Чечимдерди кабыл алууда пайдаланылуучу ченемдерге шилтемелер көпчүлүк учурларда жок болот.

Ошондой эле толук негиздүүлүк менен башкаруу тутумун реформалоо процесстик кемчиликтерди кароого бир кыйла майнаптуу таасирин тийгизмек деген тыянакка келүүгө болот. Колдо болгон жолжоболор, белгилүү болгондой, далилдерди өз убагында кабыл алуу, отурумдардын датасын белгилөө үчүн иштерди тандоо же башкаруу процесстерин камсыз кылбайт. Кезметтик судьялар аларды каттоого берүүнүн алдында жаңы иштерди карап чыгуу үчүн пайдаланылат, ошентип, судья доо арыздарын берүү процессиндеги кемчиликтердин натыйжасында четке кагуусу мүмкүн болгон иштердин санын кыскартышат.

Талдоону улантуу менен, айрым репрезентивдүү дайындарды келтире кетели. Алып айтсак, 385 иштин ичинен 80ин укуктук көйгөйлөр кармаган.

Укуктук көйгөйлөрү бар иштер, талаш-тартыштын предмети төмөнкү маселелер болгон жагдайларда орун алган:

- карызды калыбына келтирүү, салыктарды жыйноо;
- товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн контракт боюнча төлөмдөрдү жыйноого;
- соцфондко төлөмдөрдү жыйноо;
- карыздарды калыбына келтирүү;
- күрөөлүк мүлккө каршы доолор;
- материалдык жана моралдык зыяндарды калыбына келтирүү;
- ЖӨБ органдарынын ченемдик эмес актыларын жокко чыгаруу, бул юридикалык жактардын укуктарын бузат.

Көрсөтүлгөн маселелер мүлктүк укуктар боюнча иштер менен (32,6% жана иштердин 32% насыя алуучулардын укуктары менен) байланыштуу болгонун моюнга алуу керек.

Алып айтканда, 80 иштин ичинен көйгөйлөрдүн мүнөзүн төмөнкүдөй деп топтоштуруу туура болорун моюнга алганыбыз туура болот, айталы:

– соттук чечимдер укуктук ченемдерди камтышпайт, жана талаш-тартыштардын предмети боюнча жөнгө салуу жок. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу укук ченемдерин адекваттуу билүүнүн жоктугу тууралуу логикалуу суроо жаралбай койбойт, анткени судьялар иштерге абдан басылган, жүктөрү ашкере арбын жана соттун чечимдерин өз убагында чыгарып бере алышпайт. Бирок, бул таянакты жалпылоо катары таанууга болбойт, анткени жүйөлөнгөн чечмелөөлөрү жана укуктун ченемдерине шилтемелери менен иштер дагы жетиштүү. Көпчүлүк учурларда чечимдер негиздүү баяндалган, жана судьялардын талаптагыдай керектүү квалификациялары бар экени көрүнүп турат, ал эми жалпы кайра үлөштүрүү кабыл алынган чечимдердин сапатына таасирин тийгизе албайт.

Ошондой эле талаш-тартыштын предмети менен байланышкан укуктук мамилелер жарым-жартылай гана жөнгө салынган учурлар аз эмес, жана бул учурда чечимдер каалагандай укуктук аналогияларга ылайык кабыл алынган.

КР мыйзамдары салыштырмалуу жаңы экенин эске алганда, анын жаңыдан кабыл алынган ЧУА менен салыштырмалуулук катнашы дайым эле ылайык келе бербейт, алар аз эмес учурларда карама-каршылыктуу жана боштуктарга ээ болот. Демек, судьялар укуктук ченемдерди ылгама тандоо жана чечимдердин эркин кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат.

Процесстик укукка ылайык, арызда соттун аталышы, дареги жана банктык дайын-даректери, доо, доонун кошундусу, мыйзамдарга шилтеме менен доолор, талаш-тартышты сотко чейинки жөнгө салуу үчүн сотко чейинки жолжоболор жөнүндө маалыматтар жана доо арызына тиркелүүчү документтердин тизмеси көрсөтүлөт.

Биздин көп жылдык практикабыз көрсөткөндөй, судья катары соттор ЧУА жана банктык дайын-даректерге шилтемелердин жоктугун кошуп алганда, ченемдерге ылайык келбеген доолорду кабыл алышат. Бирок, ошондой эле чечимдерде даттануунун мөөнөттөрү жөнүндө маалыматтар камтылбаганын моюнга алуу туура болот, судьялар процесстик укуктарды түшүндүрүшпөйт, отурумдардын протоколдору болсо толук эмес болуп саналат, анда чечимдерди жүйөлөрү жана чечимдерди чыгарууда пайдаланылуучу ченемдерге шилтемелер болбойт.

Демек, саналып өткөн өңүттөр судьялардын компетентсиздиктерин же болбосо судьяга оор жүк түшкөнүн көрсөтөт, буга байланыштуу алар соттун чечимдеринин сыпаттамасына же тараптардын адекваттуу эмес өкүлчүлүгүнө толук жана негиздүү көңүл бөлө алышпайт.

Көрсөтүлгөндөрдүн катарында доогерлер жана соттор тарабынан төлөнүүгө жаткан мамлекеттик алымдардын ствакаларына байланыштуу билимдерди жоктугу турат. Көпчүлүк убактарда доогерлер, сотко доо берүү менен, мамалымды толук төлөшпөйт, анан соттун кызматкерлери ушундай доолорду кабыл алышат. Натыйжада мамалымды адекваттуу эмес төлөө доо арыздарын кайра кайтарып берүү жана карабай калтыруу үчүн негиз болуп кызмат кылат.

Талдоонун жүрүшүндө институционалдык өнүттөргө кайрылуу туура. Алып айтканда, 385 иштин 31,4% институционалдык келемтелерге көрсөтүүлөрдү боштуктарга камтыган. Бул бардык иштердин 44,2% мүлккө менчик укугу [126].

Мисалы, өкүлдөргө берилген ишеним каттары туура эмес таризде болгон, бул ошондой эле кийинкиге жылдырууну шарттайт.

Тараптар ошондой эле маалыматтарды алууга суроо-талапты тараптар аркылуу берүүнү практикалашат, жана алардын аткарылышын көзөмөлдөшпөйт. Ошондой эле соттор мыйзам чыгаруу органдарына, мыйзамдар түшүнүксүз туюнтмалангандыктан, мыйзамдардын ченемдерин чечмелөө боюнча суроо-талаптарды жасашат.

Ошентип, бир кыйла курч өнүттөрдүн бирине, алып айтканда, *соттук практиканын саясий көйгөйлөрүн* кароого өтөбүз. Биз баамдагандай, бул баарыдан мурда, экономикалык укуктарды жүзөгө ашырууну кечендетип кармоо практикасы. Судья жолжоболорду кандай пайдаланганы, жана ал ишти тараптардын биринин пайдасына кандай чечүүгө ниеттенгени олуттуу мааниге ээ болот. Көпчүлүк учурларда судьялар милдеттерин аткарышкан эмес, иштерди көзөмөлдөөдө пассивдүү болушкан.

Эксперттердин соңунан, көйгөйлөр убакыттык алкактарды жана активдердин корголушун же күбөлөндүрүлгөн документтердин пайдаланылышын камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берүүчү процесстик эрежелерди сактабоону кошуп алганда, судьялардын жүрүм-турумунан жана практикасынан келип чыгарын моюнга алуу туура.

Мисалы, талдоо процессинде таасирдүү саясий адамдар тарабынан чечимдерди кабыл алууга таасир этүүнүн натыйжасында четтөөлөрдүн тобокелдиктери жөнүндө жобо негиздемеленет. Саясий маселелер орто эсеп менен өлкө боюнча обзорго кириптер кылынган бардык иштердин 2,9% байкалган, жана Ош, Жалал-Абад жана Чүй облустарында жана Бишкек ш. ашкереленген. Саясий таасирге кыйла кириптер болгон иштер – булар контракттарды аткаруу боюнча иштер, алар иштердин 9,1% түзгөн [126].

Азыркы учурда КР судьялыктагы коррупциянын деңгээли тууралуу ЖМК жарыяламалар бир кыйла көп кездешет. Айрым статистикалык дайындарды келтирели. Алып айтканда, коррупция боюнча Бүткүл дүйнөлүк экономикалык форумдун 2009–2010-жж. үчүн Отчетунда КР соттук көз карандысыздык боюнча 133 өлкөнүн ичинен 125-орунду ээлеген.

Маморгандардын пайдасына чыгарылган бир катар соттук иштерде саясий кийлигишүүлөр бар. Ошону менен бирге, саясий кийлигишүүнү далилдөө бир кыйла татаалдай туюлат. Маморгандарга доолордун талдоосунан эгерде доогердин доолору негиздүү болсо дагы, аларга карабастан, сот алар боюнча чечим чыгарбаганы табылган.

Өкүнүчтүүсү, коррупция кыргызстандык социумдун абдан олуттуу көйгөйлөрүнүн бир экенин моюнга алуубуз керек. Алып айтканда, Transparency International көрсөткөндөй, Кыргызстан 2009-ж. коррупцияны кабылдоо индекси боюнча 180 өлкөнүн ичинен 162-орунду ээлеген [Электрондук ресурстар: 192 URL // <https://www.transparency.kg/news/2/23.html>].

Freedom House (2009-ж.) өлкөлүк Отчетунда берилген баага ылайык, «КР коррупция жайылган, ал эми өкмөттүк кызмат орундарды алуу үчүн пара талап кылынат»[127].

Жалпысынан КР соттор жана судьялар мыйзам түрүндө ЮМ тарабынан көзөмөлдөөдөн бошотулган. 2008-ж. кабыл алынган Мыйзам менен «судьялык өз алдынча башкаруу органдары»: КР судьяларынын Конгресси жана судьялардын Кеңеши түзүлгөн. *Институционалдаштыруунун сунуш кылынган этабы көрсөтүлгөн чөйрөнү да камтыган жана белгилүү деңгээлде жагымдуу роль ойногон.* Алып айтканда, Конгресс – судьялардын укуктарын жана көз карандысыздыгын коргоого, тартипке байкоо жүргүзүүнү жүзөгө ашырууга, сот тутумун администрирлөө маселелерин жөнгө салууга чакырылган Судьялар кеңеши үчүн 15 судьяны тандоочу КР бардык судьяларынын тобу. Ошондой эле соттук администрирлөө Сот департаментинин прерогативасы экенин белгилеп коюу туура, ал 2008-ж.

апрелинде эле КР ЖС караштуу Сот департаменти жана Судьялардын окуу борбору жөнүндө КР Президентинин Жарлыгы (21-апр. 2008-ж) менен, ЮМ чыгарылган жана ЖС көзөмөлгө алуусуна өткөрүлүп берилген.

Реформаларды жүргүзүүдө 1998-ж. бери иштеп келе жаткан КР Судьяларынын окуу борборуна (мындан ары – СОБ) принципиалдуу орун берилет. ЮМ бөлүмү катары Кыргызстандын Судьялар Ассоциациясы жана СД тарабынан түзүлгөн, СОБ 2008-ж. апрелинен бери КР ЖС түздөн-түз байкоосу алдында турган.

Л. Гутниченконун пикири кызыктуудай туюлат, ал иш жүзүндө ЖС караганда, Судьялар кеңеши окуу программаларынын, пландаштыруунун жана бюджеттин үстүнөн иштөө менен, СОБ ишине көбүрөөк таасирин тийгизерин тааныйт [128].

Талдоону улантуу менен, кийинчерээк 2011-ж 20-январь толукталган КР Президентинин жарлыгына (14-декабрь 2009-ж.) ылайык, кызмат ордуна талапкерлер экзамен беришет, ал жазуу жүзүндөгү тексттен жана маектешүүдөн турат Судьялар кеңеши судьяларды окутууга кызыкдар экени талашсыз. Мисалы, СОБ судьялар үчүн ҮЮБ курстарын өткөрүшкөн, жылына 300гө жакын судья окутуудан өткөн. СОБ мамлекеттик жардам жылына 35 миң. жакын АКШ долларын түзөт [129]. Ошондуктан мындай окутуу программаларынын басымдуу бөлүгүн донорлор: ГТЦ, ЕӨРБ, ЕККУ, ЮСАИД, АВА жана ЕБ колдойт.

СОБ каржылоонун адистештирилген багыттуулугунан улам ЕӨРБ жана USAID жардамы менен стратегиялык пландын долбоору иштеп чыгылган [129] СОБ финансылардын үстүнөн чектелүү гана көзөмөл жүргүзө алат, жана донордук колдоого көз карандылыгынан улам, ал ошондой эле окутуу программасын дагы чектелүү гана көзөмөлдөйт, ал донорлордун кызыкчылыктарына шайкеш келет. Ошол эле убакта курстардын окутуучулары КР судьялары жана профессурасы болуп саналат. Ошондой эле укуктун айрым тармактары боюнча (мисалы, банкротчулук же эл аралык

келишимдер) жергиликтүү эксперттер болбогондо окутуу үчүн РФ, Германия. АКШ эксперттер чакырылат.

Ошондой эле КР Өкмөтү прокурорлор үчүн (2005-ж.) [51] Кесиптик өнүктүрүү борборун (КӨБ) түзгөн. Ошол Кесиптик өнүктүрүү борбору АВА, ЮСАИД, БУУӨП жана ЕККУ, ошондой эле КР өкмөтүнөн колдоого алынып турат. СОБ айырмалуу жогоруда көрсөтүлгөн борбор мамлекет тарабынан берилген орунду ээлеп турат. КӨБ прокурорлор үчүн 2006-ж. тартып окуу курстарын сунуштап келе жатат.

Адвокатура институтун карап көрөлү, ал КР сот тутумун мындан ары карай реформалоо процессинде милдеттүү звено болуп саналат. Ошол эле убакта КР адвокатура уюмдашылган эмес жана өзүн өзү жөнгө салуучу эмес. Азыркы учурда КР Кыргызстандын юристеринин Ассоциациясы жана Адвокаттардын гильдиясы иштейт [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими:215URL//https://studbooks.net/66456/pravo/osuschestvlenie_advokatu_z_aschity_predstavitelstva_raznyh_formy_sudoproizvodstva.

Мамлекет квалификациялык экзамендерди жүргүзүү менен гана алектенет жана алардын практикалык иштөөсүнө жол берет, бирок адвокаттарды гана лицензиялайт. Лицензия мезгил-мезгили менен жаңыландырууга жатпайт. Ошондуктан, судья же прокурор болуп саналышпаган юристерди өз билимдерин улантууга, өркүндөтүүгө кызыктырчу механизмдер жок.

Уланып жаткан соттук реформалар процессинде камакка алуу, кармоо, издөө салуу жана конфискациялоо ордерлеринин үстүнөн соттук көзөмөлдөө көйгөйү өзүнчө бөлүнүп турат. Жакындан бери карай КР ЖПК киргизилген жаңычылдыктарга ылайык судьяларга төмөнкүдөй «санкцияларды» колдонуу – камакка алууга, кармоого, издөө салууга жана алып коюуга ордерлерди берүү милдети жүктөлгөн болчу.

Жакынкы убактарга чейин эле бизде советтик мезгилдин судьялык практикасы колдонулуп келген, ага ылайык прокурорлорго мыйзамдуу жана мамлекеттин саясий бийлиги тарабынан колдоого алынган ыйгарым укуктар

жүктөлгөн болчу. Мамлекеттин жасоолдук күчү ушунчалык күчтүү болгон, айып коюу иш жүзүндө соттолууга алып келчү [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: 181 URL // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111521>.

Азыркы учурда адам укуктары боюнча эл аралык макулдашууларда белгиленген модель оппоненттердин, айыптоочулардын жана коргоочулардын паритетин, бейтарап арбитрди, судьяны, күнөөсүздүк жоромолун жана мамлекеттин мойнунда жаткан күнөөлүүлүктү далилдөө жүгүн карайт.

КР учурдагы мыйзамдарына киргизилип жаткан жаңычылдыктар, ыйгарым укуктардын алмашуусун күтүүлөрдөн улам, салыштырмалуу жайбаракат жүргүзүлгөн.

Санкциялардын үстүнөн көзөмөлдөөнү өткөрүп берүү – бул баарыдан мурда, прерогативдерди кайра теңдемелөө экенин моюнга алуу максатка ылайыктуу болот, муну жүргүзүлүп жаткан төмөнкү реформалардын баштапкы баскычтарды шарттаган:

– алардын өзгөртүлгөн ролдорун түшүнүүлөрү үчүн судьялар жана прокурорлор үчүн окутуулар.

– адвокаттар үчүн окутуулар.

Жалпы теориялык көз караштан алганда, санкцияларды жүзөгө ашыруу боюнча ыйгарым укуктарды бейтарап судьялардын колуна өткөрүп берүү, адвокаттарга мыйзамда эмне айтылганын гана окуп-үйрөнүүгө эле эмес, ошондой эле кармаганга чейин угууларды өткөрүүгө мүмкүнчүлүк берет. Демек, процесстик өзгөрүүлөр судьялардын, прокурорлордун жана адвокаттардын ортосунда ыйгарым укуктарды кайра жөндөштүрөт, жана бардык топтор үчүн соттук реформалардын артыкчылыктуулугун айгинелейт.

Ошондой эле КР мыйзамдары маңызы боюнча, татаал, өзгөрүлмөлүү жана көпчүлүк учурда, карама-каршылыктуу материя экенин моюнга алып коюубуз керек.

Талдоону улантуу менен, кийинки, талаш-тартыштарды соттон тышкары чечүү сыяктуу бир кыйла маанилүү өңүткө көңүл буруубуз маанилүү.

Мисалы, бир катар мамлекеттерде сот тутумунун адепки звеносу, элдештирүү соттору болуп саналат, алар калкка бир кыйла жакын турушат, анткени аймактык бирдиктерде түзүлөт, тараптарды элдештирүү иш-милдеттерин аткарышат жана анча кыйчалыш эмес жазык жана жарандык иштерди карашат. Элдештирүүчү судьянын кызмат орду, эреже катары, акысы төлөнбөөчү кызмат болуп саналат. Бул кызмат ордуна зарыл болгон сапаттарга эгедер болгон, кадыр-барктуу, белгилүү жаш-курагына чыккан адамдар шайланышат же дайындалышат.

Мындан тышкары, бир катар мамлекеттерде соттун иш-милдеттерин коомдук башталышта аткаруучу органдар бар, иш жүзүндө бул органдар сотко чейинки териштирүү органдары болуп саналышат. Бул, мисалы, КР аксакалдар соттору. РА бейтарап соттор, Францияда медиаторлор, Италияда консилиаторлор. СССРде жолдоштук соттор ушундай органдар болуп саналышкан, алардын карамагына сот органдырынын тутумуна кирбеген, анча олуттуу эмес иштер караган, ал эми алардын чечимдери тараптардын өз ыктыярдуу макулдуктары болгон учурда гана аткарылган.

Эми, *талаш-тартыштарды альтернативалык жөнгө салууну (мындан ары – ТАЖ)* карайбыз. Талдоого алынган өңүттө, укук теориясында адатта ортомчулук, сүйлөшүүлөр жана арбитраж институттары чыгышат. Көрсөтүлгөн түшүнүктөр көп жагынан окшош келишет, бирок аларды дифференциялоо керек. Ортомчулук *сүйлөшүүлөргө* окшош, бирок ошону менен бирге эле сүйлөшүүлөр талаш-тартышты чечүү үчүн тараптардын жолугушууларын камтыйт, ошол эле убакта *ортомчулук* тараптардын ортосундагы талкууга көмөктөшүүчү жана аны көзөмөлдөөчү катышуучунун болуусун талаптайт.

Ортомчунун иш-милдети, белгилүү болгондой, укук жөнүндө талаш-тартышта, тараптарга тигил же бул өңүттө макулдашууга жетишүүгө көмөк

көрсөтүүдө турат. Ортомчулук КР салыштырмалуу жаңы түшүнүк болуп саналат. Азыркы учурда КР жеке адамдар тарабынан анча олуттуу болбосо дагы, кызыкдарлыктар байкалууда. Белгилүү болгондой, ортомчулар талыш-тартыштын катышуучуларына өз ара алгылыктуу чечимдерди табууга жардам кылышат, мында идеалында эч ким эч нерсе уттурбайт, бирок алардын ар бири жеңишке жетишиши мүмкүн. Ошондой эле ортомчулукта чечимдер талаш-тартыштын катышуучуларынын кызыкчылыктарын мүмкүн болушунча эске алуу менен кабыл алынат деп ойлоого болот. Демек, ортомчулук кыйла жетиштүү маанидеги альтернатива болуп калуусу ыктымал.

Ортомчулук болсо мааниси боюнча – бул сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү процессине байланыштуу ыкма, билимдерге ээ болгон бейтарап тараптын кийлигишүү процесси. Үчүнчү тарап, эреже катары, чечимдерди кабыл алуу боюнча ыйгарым укуктарга ээ болбойт. Анын максаты талаш-тартыштарды өз ара кабыл алууга өбөлгө болгудай жөнгө салууда фасилитатор – процесстин жигердүү жана ийгиликтүү катышуучусу – данакери болуудан көрүнөт. Ортомчулук өзүн өзү аныктоо принцибине негизделген, мажбурлоосуз, ыктыярдуу чечимдерди кабыл алуу укугун таануу экенин моюнга алуу туура болот. Ошентип, ортомчунун кызматынан пайдаланууда тараптар сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгын өз алдыларынча аныкташат.

Тараптардын айтылган эрежелерди аткарышарына макулдук алгандан кийин, ортомчу М. Смит иштеп чыккан, төмөнкүдөй өңүттөрдү камтыган шарттарды туюнтат. Алып айтканда, автор буларды сунуш кылат:

- баа берүүдөн карманууну жана оппонет тарапты кунт коюп угууну;
- баа берген жана башка сөздөрдү жана каймана-какшык тексттерди пайдаланбоону;
- тараптардын өз ара жана ортомчунун сыйлоолорун [99, 16-17-б.].

Кеңири белгилүү тарыхый маалымдамага кайрылалы, кийинки 20 жылдан бери карай АКШ ортомчулуктун формалдаштырылган таризи («Ортомчулуктун батыштык модели») активдүү институционалдаштырылып жана башка мамлекеттерде адаптацияланып келүүдө. Ортомчулуктун

батыштык модели үчүн акыркы жагдай чечимдерди кабыл алууга ыйгарым укуктары болбогон, бирок кабыл алынарлык кызыкчылыктарды издеп табууга көмөктөшүүчү, калыс тараптын талаш-тартышка же сүйлөшүүлөргө «кийлигишүүсү» катары мүнөздөлөт, бул бир катар артыкчылыктар менен коштолот. Бул өңүт төмөнкүдөйчө бир кыйла ачык-айкын көрүнөт:

– *Чыгымдардын натыйжалуулугу*, арбитражда же соттук териштирүүдө талаш-тартыштарды чечүү менен байланышкан чыгымдарды бир кыйла кыскартат.

– *Убакытты үнөмдөө*, анткени талаш-тартышты чечүү боюнча убакытты олуттуу кыскартат.

– *Купуялуулук*, бул талаш-тартыштарды сот тутуму аркылуу ачык жөнгө салууга караганда, аны бир кыйла алгылыктуу кылат.

– *Узак убакыттуулук жана туруктуулук*. Талаш-тартышты жөнгө салуу процессинде тараптар кабыл алган чечимдер, сот же арбитраждык сот чыгарган чечимдерге караганда, узак убакыттуу жана туруктуу болот.

– *Чечим макулдашылган жерде, жөнгө салуунун жыйынтыгын көзөмөлдөө*. Сот же арбитраждык сотто мындай болбойт.

– *Оптимальдуулук жана ыңгайлуулук*. Ортомчулук процессинде катышкан жактар, бул процессти кыйла канаатандырарлык деп эсептешет.

Жана башка бир өңүттү карайбыз. Алып айтканда, арбитражды – бул талаш-тартышты чечүү менен арбитраждык судья алектенери жөнүндө «арбитраждык эскертмени» кошуу аркылуу келишим процесси. Тараптар институционалдык арбитражды же болбосо «атайын арбитраждык сотту» пайдалануу тууралуу макулдаша алышат. Жалпыга белгилүү, арбитраждык судьянын ыйгарым укуктары арбитраждык эскертмеде сыпатамаланып жазылат. Арбитраждык судьянын юрисдикциясы өзүнө тараптардын макулдашууга жетишүүлөрүн камтыйт. Сөзсүз, тараптар ошондой эле өздөрү каалагандай жолжоболорду же арбитраждык институттун жолжоболорун белгилей алышат, аларды арбитраждык судья сактоосу тийиш.

Арбитраждык судья – процесстик жеке тартипте жүргүзүүчү – «жеке судья». Арбитраждык судьянын акыркы чечими аткаруу үчүн «милдеттүү» болуп саналат, соттук тартипте мажбурланып аткартылышы мүмкүн.

КР *арбитраж* белгилүү деңгээлде прогрессивдүү кадамдарды жасады. Алып айтканда, КР 1997-ж. 18-мартындагы «Чет өлкөлүк арбитраждык чечимдерди таануу жана аткарууга келдирүү жөнүндө» Конвенция («Нью-Йорк Конвенциясы») ратификацияланды.

Көрсөтүлгөн документтин форматы кол койгон жактар өз мамлекеттеринин сотторунда арбитраждык соттордун чечимдерин чечимдерин аткарууга макул болууларын карайт. 2002-ж. КР ички жана эл аралык арбитраж үчүн пайдаланылуучу «Арбитраждык сот тууралуу» Мыйзам кабыл алынган. 2003-ж. – Эл аралык арбитраждык сот катталган, ал арбитраждын эрежелерин жарыялаган. Институттун тизмесинде 190 арбитраждык судья бар, алардын ичинен 117си жергиликтүү судьялар. Арбитраждык судьяларды дайындоо жолжобосунда иштеп жаткан эки арбитраждык судьянын сунуштама каты жана бир таржымал каралган.

Ошентип, сот тутумунун азыркы абалы – бул ТАЧ боюнча сунуштамалардын маанилүү фактору экенин таануу максатка ылайыктуу. Өкүнүчтүү жери, укуктук жана соттук тутумдар, сотто мамлекет жеңип чыккан, этатисттик чөйрөдө иштөөсүн улантууда, ошондуктан жарандар мыйзамда каралган укуктарын пайдаланууга карата белгилүү бир деңгээлде ишенбөөчүлүк менен карашат, мамиле кылышат. Мындан тышкары, күчтүү, уюмдашкан жана кесипкөй юридикалык жардамдын жоктугу, алар КР ТАЧ усулдарына тоскоолдук кылып жатышкандай эле, сотко карата жеткиликтүүлүктү чектейт.

Ошондой эле, мындан бир аз эле мурдарак, соттордогу коррупция кеңири таралган кубулуш катары каралып келгенин моюнга алуу туура, бул КР сот тутумундагы олуттуу институционалдык тоскоолдук бойдон калууда. Судьялардын көз карандысыздыгына ишенбөөчүлүк, коррупция жана

процесстердин абдан жайбаракат жүргүзүлүшү сот тутумунун адилеттүүлүгүнө ишинбөөчүлүктүн биринчи себеби болуп саналат.

Азыр деле көпчүлүк убактарда бейформал лидерлерге, криминалитетке кайрылган учурлар, ата мекендик сот тутуму тарабынан таанылбаган, демек – натыйжасыз, шариат деген сыяктуу диний ченемдерди бейрасмий колдонуулар кездешет.

Демек, ушундан улам соттор тарабынан чечимдердин чыгарылышы укуктук мамлекет үчүн артыкчылыктуу бойдон кала берери тууралуу тыянак өзүнөн өзү, мыйзам ченемдүү келип чыгат. Мында ТАЧ талаш-тартыштарды жөнгө салуу процессинде маанилүү ролду ойнойт, бирок ТАЧ усулдары КР адилеттүү соттору менен айкалыштырылганда гана оптималдуу болмокчу.

Жүргүзүлүп жаткан сот реформаларынын жыйынтыктарынын жалпы кошундусунда *Аксакалдар соту* институту бир кыйла мааниге ээ болот.

Соттор иштебеген учурларда, жарандар талаш-тартыштарды чечүүнүн бейформал усулдарына кайрылууга аргасыз болору талашсыз.

Аксакалар соттору 1995-ж. киргизилген, бул социумда талаш-тартыштарды чечүүдө аксакалдардын ролун кайталоонун кезектеги аракети болуп калган. Алып айтканда, мисалы, чыр-чатакка тушуккан жактар аларды аларды чечүү үчүн жолдорду жана каражаттарды издешкен аксакалдарга кайрылышкан. Жер жана агрардык укук жаатындагы «ЛАРК» Фондунун аткаруучу директорунун айткандары боюнча көпчүлүк талаш-тартыштар мына ушул менчик укуктары боюнча пайда болот.

Ошентип, «ЛАРК» өкүлдөрү жашоочулар талаш-тартыштарды чечүү үчүн аксакалдар сотуна кайрылышарын белгилешти. Эреже катары, бул аксакалдар талаш-тартыштарды чече алышпайт, анан ошондо тараптар сотторго кайрылышат, бул алардын бейформал усулдарына карата көз көрүнө канаатанбоочулуктарга алып келет. Мындан тышкары, КР ЮМ өкүлдөрү аксакалдар сотторунун тутуму талаптагадай иштебей жатканын белгилешти.

Эгерде казакстандык тажырыйбаны карап көрө турган болсок, анда кайрадан жандандырылган *«Бийлердин сотунун»* концепциясынын төмөнкү

деңгээлинде сотту ишке ашыруу моделин кабыл алууда кандайдыр бир окшоштуктарды табууга болот, алар, биздин пикирибиз боюнча жөнөкөйлөштүрүлгөн соттук териштирүүлөрдүн процесстик тариздеринен кабар берет.

Эгерде сот адилеттигин ишке ашырууну процесстик көз караштардан карай турган болсок, анда кассациялык даттанууларды жана каршылык билдирдрүүлөрдү берүү тартибинде айырмачылыктар бар экени көрүнөт. Алып айтканда Казакстан Республикасынын ГПК 383-3-ст. кассациялык даттануулар жана каршылык билдирүүлөр кассациялык инстанциядагы сотко даректелет.

Россияда дагы *Элдештирүүчү судьялар институту* жигердүү институционалдаштырылууда. Эгерде ушул өңүттү процесстик укуктун призмасы аркылуу карай турган болсок, анда кассациялык даттануу, сунуштама чечимди кабыл алган сот аркылуу берилет. (РФ ГПК 337-ст.).

Жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыктарын жалпылоо менен, бир нече тыянактарды белгилейбиз:

– КР Конституциясынын негизинде мамлекеттик маханизмде бийликтерди бөлүштүрүү, сот бийлигинин ролун күчөтүү көз карашынан айрым өңүттөр каралды.

– Жарандык процесстик мыйзамдардын өнүгүшүнүн жалпы мүнөздүү багыттары аларга сот өндүрүшүнүн бекемделген принциптерин сактоого мүмкүнчүлүк берет.

– КР баарынын мыйзам алдында теңдиги, мыйзамга ылайык кассациялык тартиптеги апелляциялык сот тарабынан негизделген адилеттүү жана ачык-айкын териштиүүгө укуктуулук принцибинен улам, кызыкчылыктарды жана укуктарды коргоо иш-милдетин жүзөгө ашыруучу жарандык процесстик ченемдердин тутуму актуалдаштырылууда.

– КР мыйзамдары салыштырмалуу жаңы болуп саналарын, ар дайым эле анын салыштырмалуу катнашы, аз эмес учурларда карама-каршылыктуу же боштуктары арбын, жаңыдан кабыл алынган ЧУА менен шайкеш келе

бербесин эсепке алуу керек. Судьялар болсо, ченемдерди тандоонун жана каалагандай чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнүн селективдүү тандоосуна эгедер.

– Талдоонун жүрүшүндө укуктук жана соттук тутумдар, мамлекет сотто дайым уткан, ал эми жарандар мыйзамда каралган укуктарды пайдаланууга карата ишенбөөчүлүк менен мимиле кылышкан этатистикалык чөйрөдө иштөөлөрүн улантып жатышканы моюнга алынат.

– Адам укуктары боюнча эл аралык макулдашууларда белгиленген модель оппоненттердин, айыптоочулардын жана коргоочулардын, бейтарап арбитрдин, судьялардын, күнөөсүздүк жоромолу менен күнөөлүүлүктү далилдөө жүгү мамлекетте жаткан паритетти карайт.

– КР учурдагы мыйзамдарын новеллалаштыруу, ыйгарым укуктардын алмашуусун күтүүлөрдөн улам салыштырмалуу жайбаракат жүргүзүлгөн.

– Санкциялардын үстүнөн көзөмөлдөөнү өткөрүп берүү – бул маңызы боюнча прерогативаларды кайра теңдемелөө.

– Күчтүү, уюмдашкан жана кесипкөй юридикалык жардамдын жоктугу сот тутумуна карата жеткиликтүүлүктү чектейт, жана соттордун кызмат көрсөтүүлөрүнөн кармантат, бирок алар ошондой эле ТАЧ усулдарын КР жайылтуунун жолундагы тосколдук болуп саналат.

– КР жүргүзүлүп жаткан реформаларды мындан ары карай жүргүзүү жалпысынан сот тутумунун олуттуу трансформациялануусуна, соттордун ар түрдүүлүгүнүн өзгөрүүсүнө, атайын соттордун калыптануусуна алык келет.

2.2. КР сот тутумун институционалдык реформалоо жана конституциялык көзөмөлдүн милдеттери

Сот тутумун институционалдык реформалоонун талдоосун алдын ала укуктук реформалардын негизги базалык компоненттеринин катарында сот реформасы турарын таануу маанилүү. Көрсөтүлгөн өңүт бийликтин сот бутагы төмөнкүдөй тааныларын кабарлап турат:

– укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун кепилдиги,

– соттук укук колдонуу – бул анын социумдун объективдүү керектөөлөрүнө ылайыктуулугу менен бир катарда, мыйзамдардын натыйжалуулугун изилдөө.

Соттор биринчилердин болуп мыйзамдарды колдонуу жана чечмелөө көйгөйлөрүн, алардын төгөрөгү топ эместиги, карама-каршылыктуулугу, келемтелүүлүктөрү жана коллизиялуулуктары менен кагылышары талашсыз. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу соттук укук колдонуу кубулуш катары укуктун маңызын кабыл алуу менен үзгүлтүксүз айкалышат, бул укук колдонуунун коомдук ролун, жана биринчи кезекте анын негизин түзүүчүгө – сот адилеттигин концептуалдуу интерпретациялоого таасирин тийгизет.

Демек, казакстандык белгилүү теоретик жана практик К. А. Маминин сот адилеттигинин социалдык максаттарын жана милдеттерин, ошондой эле ал ишке ашыруучу ыкмаларды аныктоо – сот адилеттигине карата коомдук мамилелерди калыптандырууну, ошондой эле коюлган максаттарды чечүү деңгээлине судьялык корпусун аң-сезиминин иштелип чыгылышын [167, б-б.] талдоо өңүттөрүнүн бири деген пикирин туура деп таанууга болот.

Сунуш кылынган жагдайларда укуктук мамлекеттин теориялык баштаттарына карата кайрылууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз, алар социумдагы адилеттүүлүк идеяларына жетишүүнүн зарылдыгына негизделет. Мамлекеттик өнүгүүнүн тажырыйбасы, мамлекеттин жана инсандын кызыкчылыктарынын айкалышуусунун оптималдуулугуна жетишүүдө адамды мамлекеттин зомбулугунан калкалоого мүмкүнчүлүк берүү менен касиеттердин талаптагыдай санын иштеп чыкканы талашсыз.

Мыйзамдын үстөмдүгү мыйзамдардын мазмунун эле чагылдырбастан, ошондой эле аларды сактоо талаптарын, өз ара диссонирлешпеген ЧУА иерархиясын дагы чагылдырат. Талашсыз, Негизги мыйзам – бул иерархияда эң башкы болуп саналат, жана бардык ЧУА ага карама-каршы келбеши керек. Бийликтин жашап туруусу бийликтерди так ажырымдап-бөлүштүрүүнүн принцибине негизделиши керек.

Азыркы убакта КР Конституциясында жигердүү пайдаланылуучу «сот», «сот адилеттиги» жана «сот бийлиги» деген түшүнүктөр так теориялык кеңири чечмелөөнү талап кылат. Сөзсүз, сот, сот бийлиги жана сот адилеттиги – түшүнүктөрү окшош эмес, бирок өз ара тыгыз байланышкан. В. Лазареванын сот бийлиги сот адилеттигинде ишке ашат, ал эми сот адилеттиги сот тарабынан гана жүзөгө ашырылат [147, 50-б.] деген пикири абдан туура.

Конституциялык укуктун теориясында көптөгөн көз караштар бар. Ошентип, сот бийлигинин жалпы белгилерине төмөнкүлөр киргизилет:

- бийликти негизделген органдар тарабынан жүзөгө ашыруу,
- укуктарды жана кызыкчылыктарды коргоого багытталгандык,
- Конституциянын жана мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылуу,
- аны атайын тариздерде ишке ашыруу жана өзгөчө жолжоболор,
- сот бийлигинин көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы, өзгөчөлөнгөндүгү жана айрыкчалыгы,
- сотторду түзүү жана алардын ишин эрежелерди сактоо менен уюштуруу,
- мыйзам алдындалык.

Ошондой эле бул өңүткө А. А. Козлов көңүл бурган, ал кызмат адамдарынын – бул бийликти жүзөгө ашыруучу судьялардын иштөө режими анын ишин көзөмөлдөөгө алуу тутуму принципиалдуу мааниге ээ болот [80, 340-б.] деп ойлойт.

Ошону менен бирге, судьялардын ишинин өзгөчө статусу жана режими так кесе эле бир жактуу, аны башка бутактардан айырмалоочу, сот бийлигинин белгилерин киргизиши мүмкүн эмес, анткени бир катар өзгөчөлүктөр, мисалы, кол тийбестик, алардын кызмат орундарынын башка иштер менен айкылышпастыгы ж. б. бул дагы Президенттин, Парламенттин депутаттарынын өзгөчө статусун мүнөздөмөлөйт.

«Даттануу укугуна» байланыштуу маселе дагы өзгөчө кызыгууну жаратат. Алып айтканда, баарыга белгилүү документ болуп саналган Судьялардын статусу жөнүндө Европа хартиясы анын көз карандысыздыгы

кандайдыр бир коркунучка кириптер кылынууда же кандайдыр-бир көз карандасыз инстанцияда жеткире бааланбай жатат [94, 12-б.] деп эсептеген судьянын «даттанууга укугун» чагылдырат

Даттанууга укук, ушул документке ылайык, кандайдыр бир белгилүү кепилдик болуп саналат, анткени коргоо принциптерин бекитүү каалоо болуп саналат. КР айкындуулуктун жаңы социалдык-укуктук шарттарында алардын натыйжалуу колдонулушун кепилдөөгө мүмкүнчүлүк берүүчү механизмдердин жоктугун эске алуу менен, мыйзам ченемдүү түрдө көз карандысыз инстанция актуалдашат, ошол эле убакта судьялардын көз карандысыздыгын бузуучу абалды оңдоочу натыйжалуу каражаттарга же компетенттүү органга сунуштарды киргизүү мүмкүнчүлүктөрүнө эгедер болуп туруп, ага судьялар кайрылышат.

Сөзсүз, соттордун көз карандысыздыгынын концептуалдык негизин «Европа Хартиясы» берет, анда тыюну бузган адамдарга карата укуктук санкциялардын колдонулушунун мүмкүнчүлүгү эскертмеленбестен, кийлигишүүгө тыюу салуу жарыяланган.

Ошол эле убакта, бул жобо ЖМК тарабынан мыйзамсыз сындoo үчүн басуу жана жазалоо үчүн ушул жобонун пайдаланылышы жокко чыгарылган эмес. Соттордун калыстыктарын сактоо «билдирүү эркиндигинин» чектерин белгилөө үчүн мыйзамдуу негиз болуп саналат. Ошону менен бирге, биздин көз карашыбызда, таасирдүү демократиянын шарттарында, анын ичинде КР дагы кийлигишүү зарылдай көрүнөт.

Сот бийлигинин спецификалык белгилеринин катарында, дагы бир башка россиялык изилдөөчү, автор В. Е. Чиркин тарабынан анын дайындаштырылган мүнөзү, өзгөчө процесстик таризи, соттук катышууга таандыктык, ички өзүн-өзү башкаруу, талаш-тартыштарды мыйзамга, судьялардын укуктук аң-сезимдерине жана ички ынанымдарына ылайык кароо көрсөтүлөт [116, 195-б.].

Мында ички өзүн-өзү башкаруу анын сапаттык мүнөздөмөсүн бере албасын туюунуу туура болот. Чыр-чатактарды мыйзамга, судьялардын

укуктук аң-сезимдерине жана ички ынанымдарына ылайык кароого байланыштуу болсо, аларды соттордун ишинин принциптерине киргизүү, жана муну мыйзамдуулук принцибинин курамдык бөлүгү деп кароо туура.

Башка авторлор, алып айтканда, А. А. Дмитриева жана Г. Г. Черемных соттун иш боюнча чындыкты орнотууга жана ага юридикалык маани берүүгө укук ченемдүү бийлик органы болгонунун өзү – сот бийлигин маани-маңыздык толуктоо болуп саналарын белгилешет. «Сот бийлигинин органдарынын ушул укугун таануу – жогоруда көрсөтүлгөн авторлордун пикири боюнча – жазаларды, административдик айыптарды, конфискацияларды салуунун административдик тартибин легитимдүүлүктөн ажыратат». Ушул эле авторлор тарабынан анын чечимдери, кабыл алынган чечимдерди аткаруунун милдеттүүлүгү менен ишке ашырылуучу соттун тарбиялык ролу [144, 33-36-б.] белгиленет.

Бийлик бутактарынын бири болуу менен, сот бийлиги материалдык каражаттардын өздүк фондуна ээ, анткени жалпы милдеттүү жана калктан алынуучу жыйымдардан куралуучу республикалык бюджеттин эсебинен каржыланат.

Белгиленгенден тышкары, соттор бийликтүү орган болгондуктан, КР Негизги мыйзамы менен сот адилеттигин жана башка аларга жүктөлгөн иш-милдеттерди аткаруу боюнча атайын компетенцияга эгедер кылынган жана мамлекеттин бүткүл аймагында милдеттүү күчкө ээ болгон укуктук актыларды колдонууга укуктуу. Мында, белгилүү болгондой, көрсөтүлгөн актылар дайындуу иш менен байланыштуу чыгарылгандыктан жана ушул ишти кароодо катышкан укук колдонуучу органдар жана тараптар үчүн милдеттүү болгонунан улам ченемдик табиятика эгедер болушпайт.

Демек, сот курулушу жана сот өндүрүшү жаатындагы учурдагы кыргызстандык мыйзамдардын талдоосу бир катар тыянактарды чыгарууга негиз берет:

– саясий-укуктук тутумуда сот бийлигинин ролунун аныктамасына киргизилген концептуалдык идеялар негизинен ишке ашырылган.

– сот адилеттигин ишке ашыруу жолжоболору жана судьялык корпусун укуктук статусунун көйгөйлөрү КР конституциялык мыйзамдык бекемдөөгө ээ болушкан.

Талдоо процессинде ошондой эле жана башка көйгөйлөргө дагы көңүл буруу максатка ылайыктуу. Алып айтканда, Конституцияга ылайык келбеген мыйзамдарды жоко чыгаруу укугуна ээ, ошондой эле конституциялык көзөмөлдүн сөзсүз өнүтү болуп саналган, ченемдерди чечмелөө милдети бар *конституциялык көзөмөл органын* [143, 236-б.] карайбыз.

Конституционализм жана конституциялык юстиция, конституциялык укуктун теориясы курсунан белгилүү болгондой, европалык маданияттан оошкон болчу. Алып айтканда, Европа мамлекеттеринде 17-18 кылымдардан тартып, конституциялардын башаттык үлгүсү деп айтарлык, фундаменталдык укуктук мыйзамдар идеясы жигердүү өнүгө баштаган. Бийлик тарабынан белгиленген мыйзамдарга карата жогорку юридикалык күчкө ээ болгон укуктун универсалдуу принциптери көрсөтүлгөн идеянын теориялык булагы болуп калган.

Укуктук мамлекеттин идеялары жана принциптери менен, бийликтерди бөлүштүрүү принциби менен айкалышпаган, бийлик бутактарынын ортосунда пайда болгон мамилелердин бардык кошундусун укуктук жөнгө салууга карата мүнөздүү багыттарды «түзүү» теориялык жактан акталбайт жана келечексиз деп болжоого болот [116, 237-б.].

Ушул ыңгайдан алганда, башында конституция, социум турган укуктук тутумду элестетүү менен, мамлекеттин таасир этүүсүн, анын бийлигин, жана мына ушундан бийликтерди социалдык түзүмдөргө, жашоо-тиричилик процесстерине бөлүштүрүүнү чечмелөөгө мүмкүнчүлүк берүү менен, С. С. Алексеевдин мамлекеттердин катынашы жөнүндө пикирин макул көрүү адилеттүү болот.

Бийлик – мамилелерди ирээттештирүү каражаты, жөнгө салуучу натыйжага [64, 24-б.] ээ экени талашсыз. Акыркысы, белгилүү болгондой, субъекттердин өз ара аракеттенүүлөрү үчүн зарыл, анткени мына ошол сот

бийлигинин жардамы менен алардын айкалышууларынын бардык өңүттөрү белгиленет. Бийлик – бул өзүн өзү жөндөөнүн иштеп жаткан күчүн толуктоочу күч.

Конституционализм идеясы фундаменталдуу укуктук негиздерди бекемдеген, сот *contra legem* (лат. – «мыйзамга каршы») чечимди кабыл алып жатканда аларды жетекчиликке алышы керек. Көрсөтүлгөн түшүнүүдө соттор судья Коуктун: «Парламент өзү жалпы укукта ишке ашырылган адилеттүүлүк принциптерин өзгөрткүдөй абалда эмес» дегенин интерпретациялашкан. Ушул эле контексте, континенталдык укуктук үй-бүлөнүн соту – ФРГнын Конституциялык соту үч кылымдан ашуу убакыт өткөндөн кийин мындай деп айткан: «Табигый укук позитивдүүдөн күчтүүрөөк».

Улуу Британияда, мисалы, мамлекеттик-укуктук практика Парламенттин толук бийлигине багыттамаланган. Ал эми, мисалы, герман мамлекеттеринин конституциялары, маңызы боюнча, монархтардын бийлиги менен салыштырмалуу өнүккөн буржуазиянын ортосунда келишүүчүлүк абалда болушкан, буга байланыштуу жазылган конституциялар чыныгы түшүнүгүндө али ЧУА болушкан эмес, жана укук менен бийликти чектөө иш-милдетин аткара алышпаган, ал эми укуктарды соттук коргоо концепцияларына изилдөөлөрдө маанилүү орун берилген эмес.

Европа мамлекеттеринде II дүйнөлүк согуштан кийин, ошондой эле укуктук мамлекетти жалпы теориялык түшүнүү туюнтулганын эске салуу максатка ылайыктуу, анда мамлекеттик бийлик ЖК чөйрөсүнө административдик кийлигишүүгө тыюу салган жана мамлекетти эркиндиктерди жана менчикти[117, 65-б.] соттук коргоону дагы кошкондо, зарыл болгон коргоону берүүгө милдеттендирүүчү, табигый укуктарды жана эркиндиктерди чектөө менен айкалышта гана кабыл алышкан.

Сөзсүз, сот адилеттиги тутуму – аны бөлүштүрүү тутумунда бийликтин ажырагыс бутагы. Укуктук мамлекетте, сот адилеттиги, укуктардын жана эркиндиктердин, жалпысынан укуктук мамлекеттүүлүктүн маанилүү кепилдиги катары, сот тарабынан гана жүзөгө ашырылышы керек. Сот өзү

менен мыйзам чыгаруучуну же бийликтин аткаруу бутагын «алмаштырбашы» керек, ал эми саналгандардын ичинен биринчилери соттун иш-милдеттерин өзүнө ыйгарып ала алышпайт.

Тараптардын формалдуу теңдигине негизделген соттук жолжобо, талаш-тартыштын субъекттери «бийлик» жана «баш ийүү» мамилелеринде турган административдик жолжобого альтернативдүү болуп саналат деп эсептейбиз.

Бир катар мамлекеттердин мисалында конституциялык көзөмөлдүн калыптануусунун айрым өңүттөрүн карайбыз. Изилдөөнүн контестинде Кыргызстанда бул өңүт так концептуалдык базага ээ эместигине көңүл буруу маанилүү. Алып айтканда, укуктун үстөмдүгү төмөнкү маанилүү теориялык эрежени талап кылат: – сот укук колдонуу эле эмес, ошондой эле укук чыгаруу процессинде дагы бузулган укук жөнүндө талаш-тартышта арбитр катары чыгат, ошондой эле бийликтин аткаруу бутагы тарабынан эле эмес, ошондой эле мыйзам чыгаруучу тарабынан дагы укуктун жана Конституциянын бузулушуна каршы кармантуучу фактор болуп саналат.

Соттук көзөмөлдүн моделдери теориялык ой жүгүртүү тарабынан XVII–XIX кылымдарда эле иштелип чыгыла баштаганын таануу керек.

Алып айтсак, мисалы, Л. А. Шаланд «сот бийлигине конституциялык эмес мыйзамды жокко чыгаруу укугу берилиши мүмкүн эмес, болбосо сот мыйзам чыгаруучунун үстүндө туруучу болуп калмак» деп жазган. Аталган автордун пикири боюнча сот «конституциялык эмес ченем менен бузулган жеке же юржактын субъективдүү укугун калыбына келтирүү учурларында гана Конституциянын коргоочусу» [120, 282-284-б.] катары чыгат.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, конституциялык көзөмөл чөйрөсүндө калыптанган салттары бар мамлекеттердин тажырыйбасына кайрылуу алгылыктуудай көрүнөт. Мисалы, Испанияда Республиканын Конституция II боюнча (1931-ж.) маңызы боюнча, парламенттин жогору палатасы, сенатка окшош жана саясий күрөштүн чөйрөсү [79, 208-б.] болуп калган, Конституциялык кепилдиктердин Соту негизделген.

Конституциялык көзөмөлдү түзүүнүн алгачкы аракеттеринин бири ХХ к. 20-жж. Австрияда болгон. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу конституцияны укуктук коргоонун моделин аныктоодо «батыш европалык», «европалык», «австриялык» деген атоолор пайдалыналат.

Алып айтканда, 1948-ж. Италияда, 1949-ж. ФРГда конституциялык соттор түзүлгөн, ал эми кийинчерээк Испанияда жана Түркияда демилгеленген. Францияда Конституциялык Кеңеш – мыйзамдардын конституциялуулугун алдын ала көзөмөлдөө компетенциясы менен, квазисоттук орган түзүлгөн.

Эгерде мисал катары советтик доктринаны келтире турган болсок, анда СССРде 1917-ж. тартып 4 Конституция кабыл алынганын белгилөө маанилүү. Жалпысынан, алар пролетариат диктатурасынын таптык мүнөзүнүн чагылышы катары, ыраатуу улануучулукту сакташкан. Конституциялык көзөмөлдө негизги роль бийликтин жогорку жамааттык органы: СССР ЖС Президумуна, республикалардын деңгээлинде – республикалардын ЖС Президиумдарына берилген.

80-жж. карата конституцияны коргоонун адистештирилген органдарын түзүү идеясы жигердене баштаган. Ошентип, кабыл алынган ЧУА СССР Конституциясына ылайыктуулугун көзөмөлдөөнү киргизүү болжолдонгон. Советтик иштеп чыгуучулардын теориялык курулмаларына ылайык, иштерди кароодо СССР ЖС ченемдик актыларды мыйзамга ылайык эмес деп таануу укугун берүүнү максатка ылайыктуу деп эсептешкен. Мыйзам алдындагы актыларга карата жалпы юрисдикциядагы соттор тарабынан жүзөгө ашырылуучу көзөмөлдүн зарылдыгы негиздемеленген.

В. М. Горшнев ырастагандай соттук көзөмөлдү административдик сот өндүрүшүнүн чөйрөсү менен чектөө болжолдонгон [79, 154-б.]. Эмне үчүн СССРдин ЖС конституциялык сот, башкача айтканда, кандай болбосун мыйзамдын конституциялуулугун текшерүүгө укуктуу орган болуп саналбайт деген мыйзам ченемдүү суроо жаралган. Мисалы, В. М. Савицкий СССР Жогорку соту «конституциялык артыкчылыктарды сакчысы...» дегенден

келип чыккан. Демек, Жогорку сотко төмөнкүдөй ыйгарым укуктарды берүү зарыл:

а) ЖС Президиумунун, Министрлер Советинин Башкы прокурордун талабы боюнча союздук республикалардын жогорку органдары тарабынан кабыл алынган актылардын конституциялуулугу жөнүндө корутундуларды берет;

б) өзүнүн демилгеси боюнча бийликтин жогорку органдарынын актыларынын конституциялуулугу жөнүндө маселе коёт;

в) СССРдин жана республикалардын бийлик органдарынын суроо-талаптары боюнча жалпы союздук жана башка ЧУА чечмелейт;

г) жарандык жана жазыктык иштерди кароодо нускамаларды министрликтердин башка актыларын Конституцияга ылайык эмес деп тааныйт жана алардын колдонулушун токтото турат.

СССР ЖС абстрактуу жана дайындуу ченемдик көзөмөл топтолмок. Анан 1987-ж. Конституциялык сотту түзүү идеясы көтөрүлгөн. Алып айтканда, Б. Н. Топорнин тигил же бул актынын конституциялуулугу жөнүндө корутунду жана сунуштама даярдоо үчүн СССР ЖС Президиумунун алдында өзгөчө орган түзүүнү, ошондой эле өз алдынча Конституциялык Сотту (мындан ары – КС) уюштурууну жокко чыгарбастан, СССРдин Жогорку сотуна конституциялык көзөмөл иш-милдетин жүктөө жөнүндө пикирди карманган. Б. Н. Топорнин ЖС Прокуратуранын, ВЦСПСтин жана башка органдардын сунуштамасы боюнча башкаруу актыларынын мыйзамдуулугун карашы керек деп болжогон.

Дагы бир башка изилдөөчү В. А. Туманов, СССРде КС танбастан, «кыйла ыкчам жана бир кыйла аз күч-аракеттерди талап кылуучулар:

– парламенттик жана прокурордук көзөмөлдүн иштеп жаткан тариздерин активдештирүүнү;

– СССР ЖС мыйзам алдындагы актылардын мыйзамга шайкеш эместигин белгилөө укугун берүүнү...» [73, 18-б.] деп тааныган.

Ошондой эле, советтик доктринада бийликтин жогорку өкүлчүлүктүү органынын көзөмөлдөөчү мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу жана конституциялык көзөмөлгө алуу жаатында СССР ЖС компетенциясын кеңейтүү менен, конституциялык көзөмөлдөөнүн өнүгүүсү аныкталган деген ойго келүүгө болот.

Демек, КС түзүү конституциялык көзөмөлдү өнүктүрүүнүн гипотетикалык келечеги катары каралган деп болжолдоого мүмкүн. Адистештирилген көзөмөлдөө жөнүндө маселе коомду демократиялаштыруу жөнүндө көптөгөн талаш-тартыштарды элементи болгон.

Бул мезгилде СССРдин жана республикалардын жогорку сот органдарын конституциялуулук жөнүндө консультативдик корутундуларды берүү укугуна ээ кылуунун максатка ылайыктуулугу жөнүндө идея көтөрүлгөн, анүчүн соттордун курамында талдоонун жыйынтыктарын бийликтин жогорку органынын кароосуна жиберүүчү атайын коллегияны уюштуруу сунуш кылынган, ал биротоло акыркы чечимди кабыл алмак.

«СССРде конституциялык көзөмөлгө алуу жөнүндө» Мыйзамдын долбоорун иштеп чыгуу, комиссия тарабынан жүзөгө ашырылган, ага С. С. Алексеев, В. Н. Кудрявцев, Ю. Х. Калмыков, Д. А. Керимов, А. М. Яковлев жана башкалар кирген. «СССРде конституциялык көзөмөлгө алуу жөнүндө» Мыйзамдын долбоору СССР Конституциялык көзөмөлгө алуу Комитетин (ККК) уюштуруунун жана ишинин тартибин аныктоо менен чектелген эмес. Ал көзөмөлгө алуунун максаттарын, республикалардын конституциялык көзөмөлгө алуу органдарын түзүү мүмкүнчүлүктөрүн жана алардын ишинин негизги принциптерин белгилеген [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими:204URL//https://studref.com/448948/pravo/polnomochiya_poryadok_deyatelnosti_komiteta_konstitutsionnogo_nadzora_ssr].

Ошентип, белгилүү болгондой, «СССР Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө» Мыйзам менен СССР ККК СССРдин эл депутаттарынын Съездди тарабынан 10 жылга шайланары, курамында

Төрагасы, анын орун басарлары, жана республикалардан өкүлдөрдү кошо алганда. Комитеттин 21 мүчөсү болору белгиленген.

ККК бир катар ыйгарым укуктарга ээ болгон. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

1) Съездде каралууга жаткан СССРдин мыйзамдарынын долбоорлорунун СССРдин Конституциясына шайкештиги жөнүндө корутунду берүү;

2) өз демилгеси боюнча, СССР ЖС, республикалардын жогорку мамбийлик органдарынын сунуштамалары боюнча СССР ЖС жана анын палаталарынын актыларынын, ошондой эле бул органдардын долбоорлорунун СССРдин Конституциясына жана СССРдин мыйзамдарына шайкештиги жөнүндө СССР ЖС корутундуларын берүү;

3) СССРдин жана республикалардын Министрлер Советинин токтомдорунун жана тескемелеринин СССРдин Конституциясына жана республикалардын конституцияларына шайкештигин байкоону жүзөгө ашыруу;

4) өз демилгеси боюнча, СССР ЖС, анын палаталарынын, ЖС Президиумунун, палатарлардын комиссияларынын жана ЖС, МинСоветтин комитеттеринин, республикалардын бийликтеринин жогорку органдарынын сунушу боюнча маморгандардын жана коомдук уюмдардын актыларынын СССРдин Конституциясына жана мыйзамдарына шайкештиги жөнүндө корутундуларды берүү.

СССР ККК алдын ала жана андан кийинки конституциялык көзөмөлгө алуу органы катары негизделгенин өзгөчө көңүл буруу маанилүү, анын чечимдери биротоло акыркы болуп саналган эмес. Жыйынтыктоочу бүтүмдөр, эреже катары, өкүлчүлүктүү жана мыйзам чыгаруучу органга, ал эми айрым учурларда – бийликтин жогорку аткаруучу органына таандык болгон. Демек, СССР ЖС Президиумуна СССРдин Негизги мыйзамынын сакталышын көзөмөлдөөнү жүзөгө ашыруу жана республикалардын канституцияларынын

СССРдин Негизги мыйзамына шайкеш келүүсүн камсыз кылуу укугу бекемделип берилген.

Тарыхый маалымдама катары белгилей кетели, СССР ККК 1990-ж. 16-майында иштей баштаган. Ошентип, В. А. Туманов ККК биринчи жетекчиси болуу менен, өзүнүн теориялык ынанымдарына жараша, соттук мүнөздөгү же болбосо, такыр болбосо, ошого кыйла жакын ишке багыттамаалаган.

СССР кыйрагандан кийин СССРдин Конституциясын коргоо боюнча ККК өзүнө тагылган иш-милдеттерин аткара алган эмес. Ошентип, 1991-ж. эле СССРдин ККК базасында РСФСРдин КС уюштурулган, ал кийин соңу 1994-ж. РФ Конституциялык соту болуп кайра уюшулган, аны белгилүү теоретик В. А. Туманов жетектеген.

Ошондой эле, жазылган конституциялуу өлкөлөрдө конституциялык көзөмөл колдонулат жана ар түрдүү модификацияларга ээ экенин моюнга алуу маанилүү. Теориялык башаттарды жалпылоо менен, төмөнкү негизги өңүттөргө көңүлүнүздөрдү бурабыз.

I. Кадимки конституциялык жана органикалык мыйзамдар, конституцияга карата түзөтүүлөр, эл аралык келишимдер, парламенттик регламенттер, аткаруу бийлигинин органдарынын ченемдик актылары Конституциялык көзөмөлдүн объекттери болушу мүмкүн.

II. Жеке жана юржактар, ошондой эле тигил же бул актынын конституциялуулугу жөнүндө суроо-талап укугу берилген маморгандар конституциялык көзөмөлдүн субъекттери болушу мүмкүн. Кайрылуунун субъекттеринин чөйрөсү мыйзамдар менен белгиленет. Мисалы, Францияда конституциялык көзөмөлдүн субъекттеринин чөйрөсүн тарытуу, анын жардамы менен аткаруу бийлиги Парламенттин ыйгарым укуктарын чектеген органга айлануусуна алып келүүдө.

III. Конституциялык көзөмөлдүн америкалык тутумуна ылайык, кандай болбосун ЧУА сот процессинин кайсы болбосун тарабы конституциялуулук жагынан «көзөмөлдөшү» мүмкүн.

IV. Конституциялык көзөмөл өзүнүн предметтик маңызында, конституциялык көзөмөлдүн объекттери болуп саналган мыйзамдарды кабыл алуу үчүн белгиленген жолжоболук эрежелерди текшерүүдө формалдуу жана материалдык болушу ыктымал. Ошондой эле мыйзамдардын мазмуну алардын маани-маңызынын конституцияга шайкештиги текшерилет.

КР конституциялык көзөмөлдүн генезин карайбыз. КР Негизги мыйзамында (1993-ж.) КР КС орду жана статусу аныкталган, мыйзамдардын жана башка ЧУА конституциялуулугун көзөмөлдөөгө чакырылган, сот органы катары анын милдеттери жана максаттары туюнтулган болчу.

Ошентип, КР КС, анын чечимдери КР бардыгы үчүн маанилүү болсо дагы, эч кандай соттор баш ийишчү эмес. Мунун мисалы – 2008-ж. «КР ЖС жөнүндө» КР Мыйзамынын 41-ст. 1-п. 4-пч. конституциялык эместиги жана анын КР Конституциясынын 15-ст. 4-п. жана 18-ст. 1-п. карама-каршылыгы жөнүндө кайрылуу. Ушул пунктта жокко чыгарылгандан кийин КР ЖС даттануулар кайталанып берилген, жана алар көзөмөлгө алуу өндүрүшүндө каралган болчу.

1993-ж. киргизирилген конституциялык сот адилеттигинин модели конституциялык көзөмөлдүн континенталдык таризине шайкеш болгон. Демек, ошол мезгилде КР КС бийликти конституциялык сот өндүрүшү аркылуу көз карандысыз жүзөгө ашыруучу, КР Конституциясын коргоо боюнча жогору сот органы катары иштеген.

Кыргыз бийлигинин конституциялык архитекtonикасына кескин өзгөрүүлөрдү алып келген 2010-ж. белгилүү окуялардан жана КР Негизги мыйзамына жаңычылдыктар киргизилгенден кийин, КР КС ордуна ***КР ЖС караштуу Конституциялык палатаны түзүү чечилген болчу.***

Укуктарды жана эркиндиктерди камсыз кылуу тутумундагы негизги звено катары бүтүндөй кыргыз сот тутумун бекемдөөдө, ошондой эле укуктардын жана эркиндиктердин конституциялык кепилдиктерин, мыйзамдуулук режимин камсыз кылууда КР ЖС караштуу КП белгилүү функционалдык мааниге эгедер экени талашсыз.

КР Конституциясына ылайык ага КР конституциялыу көзөмөлдү жүзөгө ашыруу жүктөлгөн.

КР Негизги мыйзамынын (2010-ж. редак) 93-ст. 3-б. төмөнкүдөй ченем конституцияланган: «ЖС курамында Конституциялык палата иштейт». 13-июнь 2011-ж. «КР ЖС Конституциялык палатасы жөнүндө» маңызы жана мазмуну боюнча принципалдуу жаңы Мыйзам кабыл алынган. Ошентип, КР ЖС КП 1-ст. ылайык – конституциялык өндүрүш аркылуу конституциялык көзөмөлдү жүзөгө ашыруучу өз алдынча, жогорку сот органы.

Мыйзамдын 61-ст. 3-б.: «КП КР КС укук мураскору болуп саналат. Ушул конституциялык Мыйзам күчүнө киргенге чейин белгиленген КС көз карандысыздыгынын материалдык кепилдиги КР КП сакталып калат» деген ченем белгиленген. Маңызы боюнча, конституциялык сот өндүрүшү аркылуу конституциялык көзөмөл иш-милдети, мурдагыдай эле, борборлоштурулган, же анын дагы бир аталышындай «европалык» мүнөз алып жүрөт.

Ошентип, КР ЖС караштуу КП прерогативалары деп төмөнкүлөр эсептелет:

- алар карама-каршы келген учурда мыйзамдарды жана башка ЧУА конституциялык эмес деп таануу;
- КР катышуучусу болуп саналган, күчүнө кирелек эл аралык келишимдердин конституциялуулугу жөнүндө корутундуларды берүү;
- КР Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор тууралуу мыйзам долбоорлоруна карата корутундуларды берүү.

Жалпы жыйынтыктардын кошундусун алдын ала, баары бир, конституциялык жана тармактык ЧУА жаңылоо, *конституционалдык жактан да, институтционалдык жактан дагы сот тутумун реформалоого* өбөлгө болгонун моюнга алуу маанилүү.

Ошентип, дагы бир жолу белгилейбиз, *2011-ж. «КР ЖС Конституциялык палатасы жөнүндө» КР Мыйзамы күчүнө кирген. КР ЖС КП – конституциялык өндүрүш аркылуу конституциялык көзөмөлдү өз алдынча жүзөгө ашыруучу, жогорку сот органы, көзөмөлдүн өзү*

борборлоштурулган мүнөздү алып жүрөт. «КР судьяларынын статусу жөнүндө» КР Мыйзамында төмөнкүдөй каралган, КР ЖС КП судьялары «Судьяларды тандоо боюнча Кеңештин сунушуна негизделген, Президенттин сунуштамасы боюнча ЖК тарабынан шайланышат; КР ЖС КП судьялары биринчи ирээт 7 жылдык мөөнөткө, ал эми андан кийин КР Негизги мыйзамында белгиленген чектик жаш куракка жеткенге чейин шайланышат».

Жүргүзүлгөн талдоо процессинде, КР ЖК КР ЖС Төрагасынын отчетторун угуу жолжобосу конституциялык көзөмөлдүн милдеттүү таризи болуп калышы керектиги жөнүндө жобо негиздемеленет.

– Демократиялык мамлекеттердин үстөмдүктүү плебисцитардуулук принцибинен улам, «биринчи» инстанциянын судьяларын түзөн-түз шайлоо жолу менен КР жарандарынын укугун конституциялаштуруу сунуш кылынган. Ошол эле убакта, КР Негизги мыйзамынын 93-ст. 8-п. ченемдеринен улам жергиликтүү соттун судьяларын, Судьяларды тандоо боюнча Кеңештин сунуштамасы боюнча, биринчи ирээт 5 жылдык мөөнөткө, ал эми андан кийин жаш курактык чекке жеткенге чейин Президент дайындайт. Демек, соттук ишке «өмүр боюу тийиштүүлүк» жөнүндө ченемди негиздемелөө туура.

– Институционалдык деңгээлде сот бийлигинин аткаруу бийлигине «баш ийүүчүлүгүн» чечүү менен, КР Президентинин алдында Сот органдарын уюштуруунун жана ишинин маселелери боюнча Департаментти түзүү жөнүндө жобо негиздемеленет.

Ошентип, талдоо процессинде айрым жыйынтыктар негиздемеленди:

– Соттор бийликтүү органдар болуп саналуу менен, КР Негизги мыйзамы менен сот адилеттигин жана аларга жүктөлгөн башка иш-милдеттерди ишке ашыруу боюнча атайын компетенцияга эгедер кылынган, жана мамлекеттин бүткүл аймагында милдеттүү күчү бар укуктук актыларды колдонууга укуктуу. Көрсөтүлгөн актылар, дайындуу ишке байланыштуу чыгарылгандыгынын күчүнөн жана ошол ишти кароого катышып жатышкан

укук колдонуучу органдар жана тараптар үчүн милдеттүү болгондуктан улам, ченемдик табиятка ээ болушпайт.

– Соттук укук колдонуу кубулуш катары укуктун маңызын кабыл алуу менен органикалык түрдө айкалышары таанылат, бул укук колдонуунун коомдук ролун жана анын түзүүчүсү – сот адилеттигин концептуалдык интерпретациялоодо чагылып көрүнөт.

– Сот адилеттигинин социалдык максаттарын жана милдеттерин, ошондой эле анын иш-милдеттерди ишке ашыруу ыкмаларын аныктоо – сот адилеттигине карата коомдук мамилени калыптандыруу сыяктуу эле, судьялык корпустун аң-сезимдеринин максаттарды чечүү деңгээлине ылайыктуулугу[167, б-б.] талдоонун өңүттөрүнүн бир катары таанылат.

– Мурун советтик конституциялардын айкындуулуктарына адаптацияланбаган конституциялык көзөмөлдүн калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн обзору берилген.

– Бийликтин жашашы бийликтерди ажырымдап-бөлүштүрүү принциби менен кошо уюштурулушу керек, анда конституциялык көзөмөл органы Конституцияга ылайык келбеген мыйзамдарды жокко чыгаруу укугуна, ошондой эле ченемдерди чечмелөө милдеттүүлүгүнө эгедер кылынат, бул конституциялык көзөмөлдүн прерогативасы болуп саналат.

– «СССРдеги конституциялык көзөмөлгө алуу жөнүндө» Мыйзам ККН уюштуруунун жана иштөө тартибинин принциптерин аныкталагн. Конституциялык көзөмөлгө алуунун максаттары, маңызы боюнча, конституциялык көзөмөлдүн моделин түзүү анын Кыргызстандагы азыркы кабыл алынышынын үлгүсү болуп калган.

– КР конституциялык көзөмөлдүн генези берилген, анда КР Негизги мыйзамында (1993-ж.) КР КС орду жана статусу аныкталган, сот органы катары анын орду жана статусу туюнтмаланган.

3-ГЛАВА. КР СОТ РЕФОРМАСЫН ОПТИМАЛДАШТЫРУУНУН КЕЛЕЧЕКТЕГИ МИЛДЕТТЕРИ

3.1 КР сот реформасын ишке ашыруунун конституциялык-укуктук өнүттөрү

КР Негизги мыйзамында (2016-ж. редак.) башкалар менен бир катарда сот бийлиги дагы бекемделген, бул демократиялык мамлекетти мындан ары калыптандыруунун маанилүү шарты болуп саналат.

Ошентип, сот адилеттиги – максаты төмөнкүлөрдүн укуктарынын жана кызыкчылыктарынын бузулушу менен байланышкан чыр-чатактарды чечүү болгон укук коргоо ишинин түрү:

- жарандардын, юржактардын, мамлекеттин;
- мамлекеттин зомбулугунан сактоо жана коргоо.

Сот бийлиги, талашсыз, маңызы боюнча элдик бийликтин өз алдынча жана көз карандысыз жааты. Бийликтин бир түрү болуу менен, ал атайын органдар – сот тутумуна кирген соттор, б. а. ЖС жана жергиликтүү соттор тарабынан жүзөгө ашырылат. КР Негизги мыйзамынын 93-ст. 2-б. ылайык, сот бийлиги конституциялык, жарандык, жазыктык, административдик сот өндүрүшүнүн белгилүү тариздери аркылуу жүзөгө ашырылат [2].

Жалпы теориялык курста аныкталгандай, сот өндүрүшү укуктарды жана эркиндиктерди, кабыл алынган чечимдердин мыйзамдуулугун жана адилеттүүлүгүн кепилдөөчү процесстик жолжоболорду белгилөө аркылуу иш тартибин мыйзамдуу жөнгө салуу болуп саналат.

Улантылып жаткан соттук-укуктук реформалардын контекстинде, ошондой эле, сот адилеттиги – бул анын компетенциясына киргизилген иштерди сот тарабынан кароо менен ишке ашырылган мамлекеттик иш экенин белгилеп коюу максатка ылайыктуу. Ошондой эле КР Негизги Мыйзамынын ченемдеринде сот адилеттиги сот тарабынан гана жүзөгө ашырылары конституцияланган.

Көрсөтүлгөн методологиялык багыттамадан улам соттордун сот адилеттигин жүзөгө ашыруу иш-милдетин жүзөгө ашыруусу ЧУА юрисдикциялык ишке ашырууну (таанууну, калыбына келтирүүнү, бышыктоону, сактоону жана колдонууну камсыз кылууну) билдирүүсү келип чыгат, бул, жалпысынан, бузулган, талашылган укуктарды жүзөгө ашырууну же субъективдүү укуктарды тааныбоону билдирет. Берилген трактовка

позитивдүү укук аркылуу субъективдүү укуктарды соттун коргоосу эмес, сотто коргоо жөнүндө айтууга мүмкүнчүлүк берет.

Сот териштирүү процессинде алдын ала мыйзамдын алдында бардыгынын теңдигинен улам, тартышып жаткан тараптардын (доогерди – жоопкерди, соттолуучуну – айыптоочуну) бирин дагы коргой албасы талашсыз.

Албетте, объективдүү укук өзү эч кимдин коргоосуна муктаж эмес. Алып айтканда, дайындуу иштерди териштирип жатканда, сот тараптарды укуктук алдын ала эскертмелерди аткарууга милдеттендирет, башкача айтканда, укуктун жөнгө салуучу милдетин камсыз кылат. Бузулган субъективдүү укуктарды аныктоо жана бузууларды калыбына келтирүү же болбосо талашылып жаткан укуктарды камсыз кылуу максатында дайындуу ченемдерди колдонуу менен, сот ЧУА гана колдонбостон, ошол акты аркылуу укуктарды жана кызыкчылыктарды коргойт.

Теориялык талдоону улантуу менен, ата мекендик мыйзам чыгаруучу мыйзамда каралган тартиптин алкактарында жүзөгө ашырылуучу сот адилеттигинин моделине туура мамиле кылганын жана өзүнүн түзүмдүк иерархиясына ээ болгонун тааныйбыз. Бул баарыдан мурда:

- иштерди биринчи инстанцияда кароо;
- апелляциялык же кассациялык инстанция;
- көзөмөлдүк инстанция;
- жана жаңыдан ачылган жагдайлар боюнча.

Сот бийлигинин өнүгүшүнүн айрым өңүттөрүн кароодо, сот адилеттигин ишке ашыруу – анын базалык мазмуну, маңызы жана иш-милдети экенин моюнга алуу керек. Мында ошондой эле КР Конституциясында бекемделген анын концептуалдуу принциптерге же сот бийлигин жүзөгө ашыруучу маморгандардын уюштурулушун жана иштөөсүн аныктоочу ченемдерден келип чыгуучу негизги укуктук идеяларга өзгөчө көңүл буруу максатка ылайыктуу.

Бирок, сот адилеттиги – сот бийлигинин эң башкы көрүнүшү болсо дагы, жападан-жалгыз эмес.

Сот адилеттигинин принциптеринин өзүн, адатта, айрым касиеттерге-мүнөздөмөлөргө эгедер, конституциялык принциптер деп аташат. Биринчи кезекте алар:

- объективдүү мүнөзгө ээ болушат жана сот органдарынын моделин түзүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн чагылдырат. Көрсөтүлгөн принциптер мыйзамдын, укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун үстөмдүгү принциптери менен айкалышат.

- жалпы мүнөзгө эгедер болушат (уюштуруу иштеринин маселелери).
- жетектөөчү жоболор болуп саналышат, анткени соттор, талаш-тартышка катышуучу жактар тарабынан милдеттүү түрдө сакталуусу тийиш.

Принциптердин өзгөчө маанилүүлүгү, баарыдан мурда, төмөнкүлөргө жетишүү үчүн зарыл:

- сот адилеттигинин негизин аныктайт;
- ченем-жоболор принциптер менен айкалышат;
- соттор жана субъекттер үчүн милдеттүү;
- сот адилеттигинин туруктуулугун аныктайт;
- укуктук актынын максаттуу багыттуулугунан улам, сот адилеттиги жөнүндө ченемдерди чечмелөө үчүн зарыл.

Эгерде эле конституциялык принциптердин тутуму тууралуу айта турган болсок, анда алар тигил же бул деңгээлдерде теорияда максатка ылайыктуу чагылдырылган, жана өзүндө төмөнкүлөрдү камтыган практикада да оптималдуу айкалыштырлган:

- мыйзамдуулук;
- сот адилеттигин соттун жүзөгө ашыруусу;
- судьялардын көз карандысыздыгы.

Бул белгилүү деңгээлде баарынын мыйзам жана сот алдында теңдиги жөнүндө белгилүү жободон дагы көрүнөт;

- сот адилеттигине карата жеткиликтүүлүк;

- күнөөсүздүк жоромолун бекитүү;
- коргоого укук;
- соттук актылардын милдеттүүлүгү, сот адилеттигин жүзөгө ашырууда териштирүүнүн түздөн-түздүгү.

Мыйзамдуулукту карап көрөлү, ал КР Негизги мыйзамынын ченемдеринде камтылган жалпы укуктук принцип катары чыгат. Сот өндүрүшүнүн ар кыл түрлөрүндө катышуучу сот жана башка органдар жана жактар, КР Конституциясында мыйзамдаштырылган, жана ЭУ жалпы таанылган ченемдерине, КР эл аралык келишимдерине шайкеш келген ченемдерди шексиз бекем сактоого милдеттүү.

Мына ушул теориялык эрежени көңүлгө алуу менен, соттор мыйзамдарды гана эмес, ошондой эле алардын иерархиясын дагы сактоого милдеттүү. Алып айтканда, мисалы, колдонуудагы укук ченемдерине коллизия болгон учурда, сот КР Конституциясын жетекчиликке алуусу, ошого тете эле сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын, маморгандардын, кызмат адамдарынын жана КР жарандарынын мыйзам бузууларынын алдын алуусу керек.

Демек, мыйзамдуулуктун бузулушу сот бийлигинин кадыр-баркынын деңгээлин сезилерлик төмөндөтөрүн моюнга алуу керек. Анын үстүнө, сот адилеттигин жүзөгө ашыруу – бул соттун гана прерогативасы экенин унутпоо маанилүү, анткени башка укук коргоо органдары иш боюнча чечим кабыл алууга укуксуз.

Жазык мыйзамынын колдонулуу чөйрөсүндө, белгилүү болгондой, эч ким кылмыш жасоого күнөлүү деп таанылышы мүмкүн эмес экени, ошондой эле жазага соттун өкүмү боюнча гана кириптер кылынышы жөнүндө белгиленген КР ЖПК ченемдери колдонулушу керек. Ушул эле катарда мыйзам менен аныкталуучу жана өзүм билемдик менен өзгөртүлө бербеген жазык сот өндүрүшүн жүзөгө ашыруунун тартиби жөнүндө теориялык жобо турары талашсыз.

Өзгөчө мекемелерге жана атайын сотторго тыюу салуу жөнүндө жобону таанылган эң маанилүү аксиома экенин моюнга алуу туура. Мында КР Негизги мыйзамынын (2016-ж.) 99-ст. 4-п. ылайык СА жокко чыгаруу, өзгөртүү же токтото туруу сот тарабынан гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Мына ушул негизги аныктоочу мамиледен улам, териштирүү баскычында сот адилеттигинин принциптери ишке ашырылат, бул чындыкты аныктоого, жана укук ченемдүү чечим чыгарганга өбөлгө түзөт.

Материалдык укуктун ченемдерине толуктоо болуп саналган жана өз ара айкалышта болуулары тийиш болгон процесстик ченемдерден улам, ошондой эле ага соттук таандыктыгы болбогон, ыйгарым укуктардан аша чапкан же башкача сот өндүрүшүнүн принциптерин бузган сот өкүмдөрү мыйзамсыз болуп саналат.

Жогоруда айтылгандарды улантуу менен, ошондой эле соттун өкүмү жана башка чечимдери тиешелүү соттор тарабынан анын кайра каралышы мүмкүн экенине, ал эми аларды жокко чыгаруу же өзгөртүү укугу жогору турган сотко гана таандык экенине көңүл буруу маанилүү. Албетте, сот адилеттигин жүзөгө ашыруу принциби процесстик укук, сот өндүрүшүнүн мүнөзү менен аныкталары шексиз, бул КР ГПК жана ЖПК ченемдери менен жөнгө салынат.

Башка дагы бир олуттуу өңүт катары, соттор бийликти өз алдынча, көз карандысыз, КР Конституциясына, процесстик жана башка мыйзамга гана баш ийүү менен жүзөгө ашырышарын таануу туура болот. Анын ишине кандай гана болбосун кийлигишүү укук бузуу болуп саналат. Анын үстүнө, эч кимдин соттон дайындуу иш боюнча отчет талап кылууга укугу жок.

Көз карандасыздык, көптөгөн теориялык изилдөөлөрдө туура көрсөтүлгөндөй, ойлордо башталат жана туубаса сапат, касиет болуп саналбайт. Ошентип, көрсөтүлгөн жагдайларда, аны окутууга өзгөчө орун, маани берилет, анда, мыйзам алдындагы, тараптардын сот, жана жалпы социумдун алдындагы отчеттуулугун эске алганда, судьянын көз карандасыздыгы абсолюттук эмес экенин таануу анын ажырагыс бөлүгү болуп

саналат. Тарыхтын советтик мезгилинде эле мамлекет судьялардын отчеттуулугун талап кылып келген, бирок ошол эле убакта аларга көз карандысыздык берген эмес.

СССР кыйрагандан кийин кээ бир мамлекеттерде мүнөздүү багыттардын отчеттуулуксуз көз карандысыздыкка өзгөрүлүшү күтүлгөн болчу. Ушул эки фактордун ортосунда теңдемдин орношу айкын сот практикасындагы татаал жагдайлардын бири болуп саналат, бирок кесиптик окутуу, иш жүзүндө көрүнгөндөй, ушул теңдемге жетишүү үчүн натыйжалуу болуп саналат.

Ошондой эле бийликти толук көлөмдө жүзөгө ашырууга чакырылган, кошумча тактоочу жагдай катары, судья соттордун ишин жөндөөчү мыйзамда каралган учурлардан жана тартиптен тышкары, иштер боюнча жагдайларды түшүндүрүүгө милдеттүү эмес экенине багыттамаланганын моюнга алуу дагы максатка ылайыктуу.

Эгерде сот адилеттигин теңчиликтин башталышында жүзөгө ашырууга байланыштуу теориялык жана конституциялык жактан бекемделген жоболорду карай турган болсок, анда Негизги мыйзамдын 16-ст. 3-б. ылайык КР мыйзамдын жана соттун алдында бардыгы тең. КР Негизги мыйзамында, биздин пикирибиз боюнча, так тизмек берилген, ал маанилүү демократиялык жетишкендик катары укуктардын жана эркиндиктердин айкындуулугун көрсөтмөлүү айгинелеп турат. Алып айтканда, эч ким теги, жынысы, улуту, туткан дини, саясий жана башка ынанымдары, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес экенине түшүндүрмө берилген.

КР Конституциясы, КР ЖПК, мыйзамдар жана ЭУ ченемдери менен аныкталган кугунтуктоодон иммунитетти бар адамдарга карата сот өндүрүшү бир канча башкача өңүткө ээ болот. Мыйзам алдындагы теңдик, албетте, сөзсүз, укуктарды кемсинтүүчү мыйзамдардын кабыл алынбашын талаптайт. Айтылгандарга кошумча, жазык жоопкерчилигине тартуу сыяктуу эле, даттанууларды берүүнүн бирдиктүү тартиби бар.

Алып айтканда, сот алдындагы тендик дагы бир башка аксиоманы талаптайт, сот ишти кароо менен, субъекттерге мүлктүк, социалдык жана башка абалдан тышкары, алар процесстин кандай субъектти болуп саналарынын негизинде укуктардан пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берет [Электрондук ресурстар: 199 URL // https://vuzlit.ru/1137681/sudebnaya_sistema_kyrgyzskoy_respublike].

Анын үстүнө, сот преференцияларды жана артыкчылыктарды бере албасы, жана ошого тете чектөөлөрдү түзө албасы талашсыз. Мыйзам жана сот алдындагы тендик сот жана КР кабыл алынган укук менен кепилденет.

КР Негизги мыйзамынын 40-ст. 1-п. ылайык, сот адилеттигине карата жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу эркиндиктерди жана укуктарды соттук коргоонун өзү сыяктуу эле кепилденет. Бул укуктарды жана эркиндиктерди сотко чейинки жана соттон тышкары коргоо ыкмаларына дагы бирдей тийиштүү. Көпчүлүк алдында айыптоодо ар ким сотто абийирин, ар намысын жана ишкер беделин коргоого укугу бар. Ошентип, жабырлануучу болуп саналган процесстик тарапка, ошондой эле сот адилеттигине жеткиликтүүлүк жана келтирилген зыяндын ордун толтуруп берүү камсыз кылынат.

Бардык демократиялык мамлекеттерде колдонулуучу эң башкы күнөөсүздүк жоромолун карап чыгабыз. Ошентип, «күнөөсүздүк жоромолу» түзмө-түз кабыл алганда – бул тескерисинчеси далилденгенче ишенимдүү, анык деп таанылуучу жоромол. Көрсөтүлгөн күнөөсүздүк жоромолу Конституциянын 26-ст. КР ЖПК 15-ст. белгиленген. Келтирилген ченемдерге ылайык көрсөтүлгөн күнөөсүздүк жоромолунун маңызы мындай деп түшүнүүгө жакын, айталы:

– ар бир адам анын күнөөлүүлүгү мыйзамдуу күчүнө кирген соттун өкүмү менен аныкталмайынча, кылмыш жасаганга күнөөлүү деп эсептелбейт;

– айыпталуучу өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдөөгө милдеттүү эмес. Күнөөлүү экенине карата кандай бобосун шектенүү айыпталуучунун пайдасына чечмеленет. КР ЖПК алкагында четтетилиши мүмкүн болгон

күнөөнүн далилденгенине карата бардык шектенүүлөр айыпталуучунун пайдасына чечмеленет.

Четтетилбеген шектенүүлөр дагы анын пайдасына чечилиши керек деген максаттагы божомолдор дагы талашсыз өңүт катары чыгат, ал мына мындайча угулат:

– эч ким жеке өзүнө, жубайына жана жакын туугандарына каршы күбө катары өтүүгө милдеттүү эмес. Ошондой эле принципке айландырылган, жогору жакта көрсөтүлгөн жобо, кылмыш жасаганга шектенилген же айыпталган же болбосо алар менен туугандык мамилелери же болбосо сыр жашыруу шерттери менен байланышкан адамдарга карата мыйзамдын гумандуу мамлесин баса көрсөтүп турганын моюнга алуу туура. Мурунку жазык мыйзамдары жашыргандык жана кылмыштар жөнүндө кабарлабагандык үчүн, бири да калтырылбастан бардык адамдардын жоопкерчиликтерин караган. Күбөлөөгө милдеттүү эмес адамдардын чөйрөсү жалпысынан белгиленген деп ойлоого болот. Бул шектүүнүн (айыпталуучунун) өзү, анын күйөөсү (аялы), жакын туугандары, дин кызматкерлери.

КР ЖПК (жаңы редакциясында) булардын ичине судьяларды, шектүүнүн, айыпталуучунун жактоочусун, жабырлануучунун өкүлдөрүн, жарандык доогерди жана жоопкерди, эң эле жаштыгынан же болбосо психикалык же ден бойлук кемчиликтеринен улам иш үчүн мааниси бар жагдайларды кабыл алууга, жана көрсөтмө берүүгө жөндөмсүз адамдарды кошкон. Ошентип, мыйзам чыгаруучу КР ЖПК жакын туугандардын ичине ата-энелерди, балдарды, асырап алуучуларды, асырап алынгандарды, толук кандуу жана жарым-жартылай бир туугандарды эже-карындаштарды, чоң ата, чоң энелерди, неберелерди кошкон.

Ошол эле убакта, кылмыш жасаганга айыпталган киши, анын кылмыш жасаганын же анын жасалган кылмышка катышы бар экенин далилдеген көрсөтмөлөрдү берүүгө укуктуу.

Ошондой эле көрсөтмө берүү милдетинен тартып жана башка жагдайлар бар, алып айтканда;

- күнөөнү далилдөө жүгү айыптоочуга жүктөлөт;
- мыйзам бузуу менен алынган далилдер таанылбайт жана сот өндүрүшүндө пайдаланылбайт;
- эч ким өзүнүн кылмыш жазагандыгын моюнга алуусу боюнча гана соттолушу мүмкүн эмес.

Албетте, айыпталуучу өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдөөгө милдеттүү эмес. Берилген курулма принцип катары жазык жоопкерчилиги үчүн негиздер болгонун жана айыпталуучунун күнөөсүн далилдөө милдети мамайыптоочуга жүктөлгөнүнөн дагы көрүнөт. Сот процессинде айыпталуучунун күнөөсү далилдениши керек жана өкүмгө токтом чыгарарда сот тарабынан чечилүүчү маселелердин бири болуп саналат.

Айыпталуучу, белгилүү болгондой, көрсөтмө берүүдөн баш тартууга укуктуу, бул анын процесстик абалын начарлатпайт. Ошону менен бирге, анын кандай гана болбосун мыйзамдуу ыкмалар менен өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдөөгө укугу бар. Демек, далилдөө милдетин айыпталуучуга оодара салуунун маанилүү маңыздык жүгү бар дешке болот, анткени ушинтип тергөөнүн жана соттун тыянактарынын айыпталуучунун өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдөө мүмкүнчүлүгүнөн көз карандылыгы жокко чыгарылат, бул маңызы боюнча, негизсиз айыпталуудан жана соттолуудан коргоо укугунун кепилдиги катары таанылат.

Ошентип, А. Б. Алексеевдин пикири боюнча барыга белгилүү күнөөсүздүк жоромолу, эгерде анын күнөөлүүлүгү далилденбесе, далилдердин гана негизинде колдонулат[65, 38-40-б].

Ошондой эле укуктун үстөмдүгү принцибинин бузулгус мааниси, катышуучу-мамлекеттердин өкмөттөрү, мисалы, ЕК, ыйгарым укуктарды адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европа Конвенциясында (1953-ж.) бекитилген инсандын укуктарын жана эркиндиктерин урматтоонун негизинде ишке ашыруулары тийиш.

Алып айтканда, көрсөтүлгөн документтин 6-ст. 1-п.: «Ар ким анын жарандык укуктарын жана милдеттерин аныктоодо, же айыптоону кароодо, мыйзамдын негизинде түзүлгөн, акыл-эске сыярлык мөөнөттө көз карандысыз соттун ишти көпчүлүк алдында адилеттүү териштирүүгө укугу бар» экени таанылган, башкача айтканда, сот адилеттигине карата жеткиликтүүлүккө укук жөнүндө жобо жана сотту уюштурууга жана курамына карата талаптар бекемделет. Күнөөсүздүк жоромолу принцибин сактоо жана сот өндүрүшүндө жолжоболук ченемдерди азайтуу боюнча талаптар өзгөчө маанилүүдөй угулат.

Дагы бир негизги өңүттөрдүн бирин карайбыз. Жазык сот өндүрүшүнө укукту камсыз кылуу КР Негизги мыйзамынын 40-ст. айтылган. Башкача айтканда, ар ким юридикалык жардам алууга укуктуу. Мыйзамда каралган учурларда, жардамдын көрсөтүлгөн түрү, белгилүү болгондой, мамлекеттин эсебинен көрсөтүлөт.

КР ЖПК 20-ст., процесстик субъекттер коргоого укуктуу экени бекемделген. Алгачкы текшерүү органы, тергөөчү, прокурор, сот коргонуу, ошондой эле алардын жеке жана мүлктүк укуктарын сактоо мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылуулары тийиш[31].

Ошондой эле колдонуудагы КР ЖПК ченемдерине ылайык, төмөнкү учурларда коргоочунун катышуусу каралган:

– эгерде шектүү, айыпталуучу же соттолуучу ушундай каалоосун билдирсе;

– коргоого укуктуу процесстик мыйзамда жөндөлгөн белгилүү тартипте ишке ашыруу зарыл.

Ошондой эле азыркы учурда тараптарды жетиштүү деңгээлде кесипкөй коргоого муктаждык курч сезилүүдө. Алып айтканда, камакка алуу түрүндө баш коргоо чарасын тандоо тууралуу сунуштаманы кароодо, ошондой эле айыпталуучуну камакта кармоо мөөнөттөрүн узартууда коргоочунун катышуусу милдеттүү.

КР Негизги мыйзамынын 99-ст. 3-п. төмөнкүнү так көрсөтөрүн белгилейбиз, алып айтканда: сот өндүрүшү тараптардын атаандаштыгынын жана тең укуктуулугунун негизинде жүзөгө ашырылат. РФ мисалында мыйзам чыгаруучу салган логикадан чыга турган болсок, сот укуктун кызыкчылыктарынан тышкары [151, 20-25-б.], кимдир-бирөөнүн кызыкчылыгынан чыкпайт жана билдирбейт дегендей максатын моюнга алуу туура.

Демек, сот тараптардын өз процесстик укуктарын жүзөгө ашырууларына багытталган жана чечимин тараптар камсыз кылган иликтөөлөрдөгү далилдерге негиздейт. Мамайыптоочу жана жеке айыптоочу айыптоону колдоого алышат же болбосо андан баш тарта алышат. Соттолуучунун өзү болсо, өз күнөөсүн тануу же моюнга алуу укугуна эгедер.

Ошондой эле жарандык доогер доодон баш тартууга же болбосо жарашуу макулдашуусун түзүүгө укуктуу экени, талдоо процессинде олуттуу өңүт экенин моюнга алуу керек. Жарандык жоопкер доону моюнга алуу же болбосо жарандык доогер менен жарашуу макулдашуусун түзүү укугуна ээ. Процесстик укуктун мындай ченемдери сот адилеттигин ишке ашырууда анын таасирдүүлүгү үчүн зарыл.

КР Конституциясынын 99-ст. ылайык, сотто иштерди териштирүүнүн ачык-айкындуулугун маанилүү жетишкендик катары таануу максатка ылайыктуу, ал ачык деп жарыяланат. Ошону менен бирге, мыйзамда каралган учурлардан тышкары сыртынан териштирүүгө жол берилбейт. Көрсөтүлгөн жагдайларда соттук териштирүүнүн ачык-айкындыгы сот өндүрүшүнүн демократиялуулугунун элементи катары чыгат жана соттук отурумга катышуу, иштин жүрүшүн байкоо, ошого тете ЖМК маалыматтарды жайылтуу укугун камсыз кылат.

Эгерде жабык соттук териштирүү жөнүндө кеп кыла турган болсок, анда ага соттун чечими боюнча, жыныстык кылмыштар жөнүндө иштерде, турмуштук жеке маалыматтарды шардана кылуудан качуу жана ишке катышкан адамдардын коопсуздугунун максатында жол берилет. Процесстик

мыйзамдын 22-ст. ылайык иштерди жабык отурумдарда угуу жазык сот өндүрүшүнүн эрежелерин сактоо менен жүзөгө ашырылат.

КР ЖПК жогоруда көрсөтүлгөн статьяларынын ченемдеринин таасирдүүлүгү да бир кыйла маанилүү жетишкендик болуп саналат, аларга ылайык, сот өндүрүшү мамлекеттик тилде же орус тилинде жүргүзүлөт. Алып айтканда, бардык документтердин көчүрмөлөрү котормодо берилет. Мында тил билбеген учурда укуктардын кемсинтилбешине өзгөчө көңүл бурулат.

Териштирүүнүн түздөн-түздүгү жана оозекилиги далилдерди түздөн-түз изилденүүсүн талап кыларын белгилей кетүү максатка ылайыктуу. Мында ошондой эле соттук отурумда изилденбеген далилдер менен чыгарылган өкүмдүн укук ченемсиздиги талашсыз өңүт катары чыгат. Иштерди кароодогу оозекилик бардык инстанциядагы сотторго мүнөздүү жана «атаандаштык» категориясынын өзүнүн маңызын камсыз кылат.

Ошентип, КР сотторунун мыйзамдуу күчүнө кирген СА, ошондой эле тескемелери, талаптары жалпы мамлекеттик органдар, ЖӨБ органдары, кызмат адамдары, жарандар жана уюмдар үчүн милдеттүү болуп саналат. Ошондой эле төмөнкүгө өзгөчө көңүл буруу керек: КР башка мамлекеттердин, эл аралык соттордун жана арбитраждардын СА улуттук мыйзамдарга жана КР эл аралык келишимдерине ылайык аткарылат.

Иллюстрация катары айрым статистикалык маалыматтарды келтирүү максатка ылайыктуу. Берилген сандар кийинки бир канча жылдын жыйынтыктары боюнча көрсөтүлдү.

1-Таблица

2015-2018-жж. келип түшкөн, анын ичинде жазыктык, административдик укук бузуулар тууралуу, жарандык, экономикалык жана административдик иштердин саны

Жылдар	Бардык сотко келип түшкөн иштердин	Алардын ичинен (жазык, адм. укук бузуу тууралуу, жарандык,	Алардын ичинен соттук материалдар (жазык, жарандык, экономикалык жана административдик)

	жана соттук материалдар	экономикалык административдик)	жана
2015-ж.	181 470	136 873	44 597
2016-ж.	179 876	136 476	43 450
2017-ж.	201 885	154 186	47 699
2018-ж.	158 365	114 068	44 297

2-Таблица

Соттук иштер боюнча маалыматтар

Жыл	Бардыгы келип түштү	Анын ичинде жазык	Анын ичинде адм. укук бузуу тууралуу.	Анын ичинде жарандык иштер	Анын ичинде экономик	Анын ичинде адм. иш
2015-ж.	136 873	16 798	34 237	73 633	6 347	5 858
2016-ж.	136 426	14 895	32 118	76 142	7 387	5 884
2017-ж.	154 186	13 749	31 543	97 116	6 010	5768
2018-ж.	114 068	13 681	31 499	59 461	5 148	4 279

3-Таблица

Соттук материалдар боюнча маалыматтар

Жыл	Бардыгы матер. келип түш.	Анын ичинде жазык иштери б-ча материалдар	Анын ичинде жаран. иштери б-ча материалдар	Анын ичинде эконом. иштер б-ча материалдар	Анын ичинде адм. иштер б-ча материалдар
2015-ж.	44 597	35 740	7 827	667	363
	43 450	33 760	8 575	723	392

2016-ж.					
2017-ж.	47 699	32 655	13 709	900	435
2018-ж.	44 297	32 635	10 120	1 076	466

Ошентип, берилген сандар КР соттору тарабынан каралган иштердин саны өсүп баратканын ачык-айкын көрсөтүп турат.

Демек, соттун компетенциясынын чөйрөсүнүн кеңейиши, келип түшкөн жазык, жарандык, чарбалык иштердин жана административдик материалдардын, ошондой эле жарандардын жана юржактардын кайрылууларынын көбөйүшү, сот адилеттигин ишке ашырууга байланыштуу кырдаал олуттуу трансформацияланганын күбөлөп турат. Соттук практиканын берилген статистикалык талдоосу көрсөтүп тургандай, жарандар сотко социалдык коргоо органдарынын укук ченемсиз иш-аракеттеринен кызыкчылыктарын коргоо маселелери боюнча, аларга КР мыйзамдарында берилген укуктарын толук же жарым жартылай ишке ашыруунун мүмкүн эместигине байланыштуу турак-жай, эмгек жана иштердин башка категориялары боюнча жеңилдиктерди алуу укуктарын басмырлоо маселелери боюнча көп кайрыла башташкан.

КР бийликтин сот бутагынын өнүгүүсүнүн жана иштөөсүнүн айрым өңүттөрүн жүргүзүлгөн талдоолор изилдөөнүн ушул бөлүмүндө айрым тыянактарды шарттады:

1. Сот адилеттиги – чыр-чатактарды бир кыйла оптималдуу жолдор менен чечүү максатындагы укук коргоо ишинин түрү.

2. Сот бийлиги – элдик бийликтин өз алдынча жана көз карандасыз тарамы. Бийликтин бир түрү болуу менен, ал атайын органдар – сот тутумуна кирүүчү соттор, б. а. ЖС жана жергиликтүү соттор тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул сот тарабынан, анын компетенциясына киргизилген иштерди кароо менен жүргүзүлүүчү мамлекеттик иш.

3. Соттор тарабынан сот адилеттиги иш-милдетинин жүзөгө ашырылышы юрисдикциялык ишке ашырууну билдирет, башкача айтканда, алдын ала эскертме жазууларды таанууну, калыбына келтирүүнү, бышыктоону жана колдонууну билдирет, бул бузулган, талашылып жаткан субъективдүү укуктарды ишке ашырууну кепилдейт. Берилген чечмелөө позитивдик укуктар аркылуу, сотто тарабынан эмес, а сотто субъективдүү укуктарды коргоо жөнүндө айтууга мүмкүнчүлүк берет.

4. КР сот адилеттигин жүзөгө ашырууга байланыштуу конституциялык жактан бекемделген жоболордун табиятына карата теориялык көз караштардын талдоосу берилген.

5. Сот өндүрүшү – бул укуктарды жана эркиндиктерди, кабыл алынган чечимдердин мыйзамдуулугун жана адилеттүүлүгүн процесстик жолжоболорду белгилөө аркылуу иштин тартибин мыйзамдык жактан жөнгө салуу.

3.2. Бийликтин аткаруу жана сот бутактарынын өз ара аракеттенүү тутумундагы сапаттык трансформация

Улуттук укуктук тутум жана сот адилеттиги, кабыл алынган доктриналдык конституциялык позициядан чыкканда, ата мекендик мыйзам чыгаруучу тарабынан роман-герман укуктук тутумунун идеялары жана принциптери кабыл алынган, анда башаттык элемент катары укуктун ченемдерин эсептөө кабыл алынган, бул үстөмдүк кылуучу роль мыйзамга берилгенин билгизет.

Ошентип, экономикалык, саясий-укуктук, социомаданий белгилер КР укуктук тутумун түзүүгө карата жогоруда көрсөтүлгөн мамиленин негиз катары алынышына аралжы болгон, бул, биздин пикирибиз боюнча, объективдүү айкындуулуктарга шайкеш чагылат. Ошондой эле англо-саксон укугу, мусулман мамлекеттеринин укуктук тутуму, Ыраакы Чыгыш өлкөлөрүнүн укуктары, социалдык жөндөөгө карата кызыктай мамилелери

болгондуктан, укуктук менталдуулуктун башка түзүмүнөн улам Кыргызстандын укуктук тутумун түзүүнүн негизине алынуусу мүмкүн эмес.

Мамлекеттин максаттары бийликтин бардык бутактары үчүн негиз болуп саналарын таануу максатка ылайыктуу. КР аткаруу жана сот бийлик бутактарынын өз ара аракеттенүү тутумундагы сапаттык трансформацияларды карап көрөлү, Н. Т. Михайленко белгилегендей, алар КР өз ара аракеттенүүлөрдүн предметтештирилген мазмунун аныкташат, жана сот адилеттиги органдарынын социалдык практикасы менен камсыз кылынат [92, 127-б].

Анын бөлүп жайгаштырылуусунун зарылдыгы менен негиздемеленген «бийликти бөлүштүрүү» бийликтин бүтүндөй үчилтигин бири биринен толук ажырымдоону билдирбеши жөнүндө пикирди таануу талашсыз. Берилген теориялык жобону салыштырмалуу жана шарттуу деп таануу туура. «Бийлик бутактарынын таптакыр ажыроолорунун мүмкүн эместиги» жөнүндө пикир менен макул болбой коюу кыйын, бул – алардын бирдиктүү бүтүндүктүн бөлүгү экени менен шартталган. Бирдиктүү бүтүндүктүн жашап туруусунун мыйзам ченемдүүлүктөрү бул бөлүктөрдүн ортосундагы үзгүлтүксүз органикалык өз ара байланышты талаптайт [164, 12-б].

Сот бийлиги бийликтин аткаруучу органдарынын жумуштарына соттук көзөмөлдөө иш-милдеттерин жүзөгө ашырууда укуктарды коргоого, ошондой эле мыйзамдуу кызыкчылыктарды кандайдыр-бир укук ченемсиз иш-аракеттердин коргоого милдеттүү.

Чындыгында маңызы боюнча КР аткаруу жана сот бийлигинин өз ара аракеттенүүлөрүнүн өзгөчө маанилүүлүгүн таануу менен, сот адилеттиги органдарын түзүү, кадрларды даярдоону, сот органдарынын материалдык жана финансылык көйгөйлөрүн талдоону камсыз кылуу процессиндеги аткаруу бийлигинин ролуна көңүл буруу маанилүү. Берилген аткаруу бийлик бутагынын сот адилеттиги органдары менен айкалышуусу, бийликтин түзүмдүк элементи катары сот бутагын бекитүүнүн орчундуу өңүттөрүнүн бири катары чыгат.

Көрсөтүлгөн айкалышуунун кароонун контекстинде маселени концептуалдуу түшүнүү орун алган. Алып айтканда, КР Негизги Мыйзамында укуктук алдын ала эскертмелердин алкагында бардык институттардын иштери жүзөгө ашырылат. Албетте, бийлик бутактарын уюштуруу жана алардын иши КР конституциялык жана учурдагы мыйзамдарына ылайык жүзөгө ашырылат.

Бийлик бутактарынын өз ара аракеттенүүлөрүнө байланыштуу бир катар кийинки изилдөөлөрдө, ага ылайык аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй классификациялоого алган теориялык жоболор таанылган, айталы:

I – бийлик бутактарынын «үчилтигине» кирген маминституттарды уюштуруу жана алардын иштерин оптималдаштыруу, президент, ошондой эле бийликтин башка бутактары менен айкалышуусуз иштеши мүмкүн эмес, бул КР улантылып жаткан соттук реформалардын алкактарында өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

II – Институттардын түзүмдөрүн ички институционалдаштыруу, тигил же бул бутакка «таандыктуулугуна» көз карандысыз, тийиштүү органдардын компетенцияларына карата адаптациялануусу керек.

III – мааппаратты түзүмдөштүрүүнүн кошунду жыйынтыктары ЧУА өзүнүн концептуалдык толукталуусуна эгедер болуулары тийиш.

КР укуктук мамлекетти калыптандыруунун учурдагы шарттарында, ошондой эле мындагы аткаруу бийлигинин ролун жана ордун жокко чыгарбастан туруп, мыйзам чыгаруу жана сот бутактарынын өз ара аракеттенүүлөрүндө бир кыйла көйгөйлөр бар экенин таануу максатка ылайыктуу.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу мыйзамдарды Премьер-министрдин сунуштамасы боюнча Президент КР мамбюджетинин эсебинен кармалган органдарда бирдиктүү каржылоо жана эмгек акы төлөө тутумун бекиткен бөлүгүндө карап көрөлү.

Мындан улам, сот бийлигин «материалдык» камсыз кылуу мыйзам чыгаруу менен ишке ашырыларын таануу туура болот, анткени, аткаруу бийлигинин компетенциясын тааныйт жана мамбийликти бөлүштүрүүнүн

айкын идеясына баш ийдирилген. Мыйзам чыгаруу бийлиги КР Конституциясынын жоболорунун, ошондой эле Конституциянын ченемдеринин чегинен «чыкпаган», «атайын» ЧУА алкактарында иштеши керек.

Ошондой эле сотторду материалдык-техникалык, уюштуруучулук-кадрдык жана финансылык жактан камсыз кылуу маселелерин жүргүзүүчү аткаруу бийлиги, азыркы учурда аларга карата түздөн-түз таасирин жогото башташканын моюнга алуу максатка ылайыктуу. Ошону менен бирге, сот бийлигин аткаруу бийлигинен толук көз каранды деп айтуу анча туура эмес. Алып айтканда, ЮМ жалпы тартиптеги жолжоболорго катышуусунан улам кыйыр көз карандылык сакталып калууда.

Көрсөтүлгөн айкалышуулардын айрым өңүттөрүн талдоого алуу менен, сот бийлигинин өз алдынчалыгы сотторду талаптагыдай материалдык күтүү менен гана камсыз кылынарын моюнга алуу максатка ылайыктуу.

Судьялардын статусу жөнүндө Европа хартиясы судьялардын сот адилеттигине бөлүнгөн бюджетти бекитүүгө катышуусу тууралуу бир катар маселелерди өңүттөштүрөт, бул иш улуттук жана жергиликтүү деңгээлдердеги консультациялар жана өкүлчүлүктөр жолжоболорун талаптайт. Хартия, белгилүү болгондой, бул милдеттер судьяларга жүктөлүүсүн талап кылбайт, бирок ал судьялар бул иштерден тышкары калбашы үчүн ушуну талап кылат.

Кыргызстандык тармактык мыйзамдарда зарыл болгон механизмдер каралган. Алып айтканда, бул төмөнкүлөрдүн ачык көрүнөт, алып айтканда:

- сотторду каржылоо республикалык бюджеттен жүзөгө ашырылат,
- судьяны анын статусуна жана сот адилеттигин толук жана көз карандысыз жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ылайык материалдык камсыз кылуу.

Ошону менен бирге, бюджеттин түзүлүшүнүн борборлоштурулган жагдайы, сотторду каржылоо бөлүгүндө аткаруу органдарынын кийлигишүүсүнөн калкалабайт.

Жогоруда көрсөтүлгөн өнүктөрдүн маанилүүлүгүн таануу менен, *КР Негизги мыйзамына КР ЖС мыйзам демилгелөө укугун берүү бөлүгүндө жаңылыктарды киргизүү актуалдаша баштаганбы деген ойго келүүгө болот. Сот бийлиги, 3-ст. 2-п. ылайык, бийликтин өз алдынча бутагы болуп саналгандан кийин, логика боюнча ал көрсөтүлгөн укукка эгедер болуусу тийиш, анткени КР Негизги мыйзамында бийликти үч бутакка бөлүү таанылган.*

Ошондой эле КР конституциялык көзөмөлдүн соттук-парламенттик таризи иштеп жатканын белгилеп коюу маанилүү. Бирок, конституциялык көзөмөлдөө боюнча айрым иш-милдеттерди Президент, КР ЖК, Өкмөт, соттор, прокуратура, КР Акыйкатчысы (Омбудсмени) жүзөгө ашырышат.

Конституциялык өндүрүштүн автономиялуулугун таануу менен, ошондой эле анын башка процесстик институттар менен байланышын моюнга алуу маанилүү. Айтылганга байланыштуу Н. В. Витруктун конституциялык соттун (КС) саясий орган эмес [73, 89-90-б.] экени жөнүндө пикири туура угулат.

КР Негизги мыйзамынын (2016-ж. редак.) саясий-укуктук башатын талдоодон улам, эгерде КР КС Конституцияга ылайыктуулукту камсыз кылууга конституциялык көзөмөл (көзөмөлгө алууну) жүргүзүүчү орган болсо, ал эми анын жаңы редакциясына ылайык КР ЖС караштуу КП өзүнүн демилгеси боюнча КР укук чыгаруунун «конституциялуулугу» жөнүндө көйгөйдү карай албайт.

Ошондой эле, бийлик бутактарынын макулдашылган иш жүргүзүү жана өз ара аракеттенүү конституциялык принцибин 2010-ж. тандалып алынган КР парламенттик-президенттик моделинде иш жүзүндө жүзөгө ашыруу үчүн, *КР Негизги мыйзамында көрсөтүлгөн принципти ишке ашырууну талаптагыдай камсыз кылуу максатында «КР ЖС караштуу КП жөнүндө» Мыйзамга КС ыйгарым укугу менен, КР мамбийлик органдарынын ортосундагы талаш-тартыштарды чечүү жөнүндө*

компетенциясын тааныган толуктоолорду киргизүү максатка ылайыктуу болмок.

КР ЖС караштуу КП – атайын маморган, ал КР Конституциянын үстөмдүгүн камсыз кылууга багытталган. Бирок, конституциялык мыйзамдардын ченемдеринен жеткиликтүү өркүндөтүлбөгөнүнөн улам талаптагыдай компетенцияларга ээ эмес.

Сот адилеттиги органдарынын иштерин өркүндөтүүнүн көйгөйлөрү жөнүндө айтуу менен, КР Конституциясынын ченемдеринде каралган менчик ээлеринин укуктарын коргоо белгилүү мааниге ээ болот.

Мисалы, КР Негизги мыйзамынын 12-ст. 2-п., мыйзам менен менчикти сактоонун жана коргоонун кепилдиги, соттун чечими боюнчадан башкача айыруунун жол берилбестиги жөнүндө ченемдер конституцияланган, анткени сот гана менчик жөнүндө талаш-тартышта биротоло акыркы «өкүм-чечим» чыгарат.

Күндөлүк тажырыйбада менчик укугун бузууда, иш жүзүндө административдик укук бузууларды колдонуунун жыйынтыгы катары бир дагы сот, КР Конституциясында берилген соттун чечими боюнчадан тышкары конфискациялоого уруксат берген мыйзамдардын конституцияга ылайык эместигин таануу жөнүндө КР ЖС караштуу КП кайрылуу укугунан пайдаланган эмес.

Демек, жогору жакта айтылгандарды жыйынтыктоо менен, натыйжалуу ишти камсыз кылуу бийлик бутактарынын өз ара аракеттенүүлөрүнө, жана баарынын сот бийлиги алдында «соттуулук тийиштүүлүгөн» жараша болорун моюнга алуу керек, анткени мына ушул жагдай КР бийликтер үчилтигинин оптималдуу иштөөсүнүн олуттуу өңүтү катары таанылат.

КР Негизги мыйзамында, белгилүү болгондой, бийликти аны бөлүштүрүү принцибине ылайык жүзөгө ашыруу принциби жарыяланган. Ушундан улам мыйзам ченемдүү мындай суроо жаралат: эгерде ЮМ, маңызы боюнча, сот органдарынын ишин координацияласа, анда сот бийлигинин көз карандысыздыгы кандайча камсыз кылынат? Сөзсүз, аткаруу бийлиги

судьялардын жана соттордун жашап-иштөөсүнүн материалдык тартиптеги бардык өңүттөрүн камсыз кылышы керек, жана соттук кадрларды тандоого, кызматы боюнча жылдырууга, ошондой эле сот органдарын ишин уюштуруунун жана иштөөсүнүн башка маселелерине эч кандай тийешеси болбоосу тийиш.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, *жогоруда белгиленгендей, КР ЖС мыйзам чыгарууну демилгелөө укугун* актуалдаштыруу туура болот.

КР Конституциясынын 94-ст. 9-п., судьялардын статусу ЖС жана жергиликтүү соттордун судьяларынын кызмат ордуна талапкерлерге карата талаптар белгиленген конституциялык мыйзам аркылуу аныкталат. Сот реформаларынын андан ары жүргүзүлүүсүнө ылайык, ошондой эле соттордун сот адилеттигин камсыз кылуу маселелери боюнча КР ЖС отчетторун КР ЖК угуу укугунун өктөм зарылдыгы бышып жетилип отурат.

Жогоруда баяндалгандар мыйзам чыгаруу жана сот бийлигинин өз ара аракеттенүү көйгөйлөрү менен актуалдашат, бул иштин тариздерин жана усулдарын оптималдаштырууга, ошондой эле жалпы сот тутумунун, сот органдарынын ишин өнүктүрүү үчүн маңызы жана мазмуну боюнча сапаттык жаңы ЧУА түзүү аркылуу, мамбийликтин натыйжалуулугун камсыз кылууга, соттордун сот адилеттигинин жалпы таанылган принциптерин бекем сактоолоруна көз каранды.

Ушул бөлүм боюнча жыйынтыктарды жалпылоо менен, төмөнкүдөй бир катар тыянактар негиздемеленет:

– Улуттук укуктук тутум жана сот адилеттиги, ата мекендик мыйзам чыгаруучу кабыл алган доктриналдык конституциялык көз караштардан улам, роман-герман укук тутумдарынын идеяларын жана принциптерин кабыл алган, анда укуктун ченемдерин жана мыйзамдын үстөмдүк кылуучу ролун башаттык элемент катары эсептөө кабыл алынган.

– Талдоо процессинде КР бийликтин аткаруу жана сот бутактарынын өз ара аракеттенүүлөрүнүн маанилүүлүгү таанылат.

– Сот адилеттиги органдарын түзүү, кадрларды даярдоону камсыз кылуу, материалдык жана финансылык көйгөйлөрдү талдоо процесстеринде аткаруу бийлигинин ролуна өзгөчө көңүл бурулган. Берилген бийликтин аткаруу бутаганын сот адилеттиги органдары менен айкалышуусу, бийликтин түзүмдүк элементи катары сот бийлигин бекемдөөнүн олуттуу өнүттөрүнүн бири катары чыгат.

– КР Негизги Мыйзамында укуктук эскертмелердин алкактарында бардык институттардын иши жүзөгө ашырылат. Албетте, бийликти уюштуруу жана анын иштери КР конституциялык жана учурдагы мыйзамдарына ылайык жүзөгө ашырылат.

– КР Негизги мыйзамына киргизилген жаңычылдыктар, КР ЖС мыйзам чыгаруу демилгеси укугуна эгедер кылуу бөлүгүндө актуалдашат. Сот бийлиги өз алдынча бийлик бутагы болуп саналганынан улам, 3-ст. 2-п., ылайык, ал логика боюнча – көрсөтүлгөн укукка ээ болушу керек,, анткени, КР Негизги мыйзамында бийликти органикалык үч бутакка бөлүштүрүү таанылат.

3.3. КР сот-укуктук реформаларды жылдыруу контекстинде теориялык-укуктук өнүттөр

КР Өкмөтүнүн сот тутумун реформалоо боюнча көрүлгөн чараларды карап чыгабыз. Берилген айкалышта алардын институционалдык ишке ашыруусу менен, мыйзам чыгаруучу жана жөндөөчү реформаларды дифференцирлөө логикалуу болмок. КР Негизги мыйзамында (2006-ж. редак.) кабыл алынышы менен жаралган конституциялык жана институционалдык аныкталбагандык, 2007-ж. сентябрында КР ЖС бул өзгөртүүлөрдү жокко чыгаруусу жана 2010-ж. кайгылуу окуялардан кийин жаңы редакциянын кабыл алынышы менен, жана бир кыйла кечирээк 2016-ж. мезгилге чейинки аралыкта КР сот тутумун комплекстүү реформалоо үчүн айкын негиздер түзүлгөнүн моюнга алуу керек.

КР Өкмөтү КР Конституциясынын жаңы редакциясында камтылган жоболорду ишке ашырып жатканын таануу адилеттүүлүк болот, бул жалпы кошундусунда өкмөттүн сот тутумун реформалоо боюнча жүргүзгөн иштеринин маанилүүлүгүн камсыз кылат. Ошентип, реформаларды жылдыруунун механизми, USAID ишке ашырган (2008-2010-жж.) «Миң жылдыктын чакырыктарынын эсеби» (МЧ) Прогарммасы болуп саналат. КР Өкмөтүнүн жана МЧ ортосундагы Макулдашуунун максаты сот жана укук коргоо органдарынын жана сот адилеттигинин кесипкөйлүгүнө багыттамаланган[58] жаңы мыйзамдарды кабыл алуу жана коррупция менен күрөшүү болуп саналат.

Ошентип, эксперттик баалоолордун артынан, өз алдынча башкаруунун жаңы институттары (Судьялар Конгресси, Судьялар чогулушу, Судьялар Кеңеши, ошондой эле Судьяларды тандоо боюнча Улуттук кеңеш), сот тутуму чөйрөсүндөгү демилгелерден тышкары, КР Негизги мыйзамында (2016-ж. редак.) каралган кайра курууларды жүзөгө ашыруу үчүн дагы маанилүү.

Көрсөтүлгөн институттар, биздин пикирибиз боюнча, сот тутумунун аткаруу бийлик бутагынан көз карандысыздыгын олуттуу чыңдады жана анын транспаренттүүлүгүн жогорулатты. Көрсөтүлгөн максаттарга жетишүү үчүн, алардын ортосунда башкаруунун ар түрдүү өңүттөрүндөгү жоопкерчиликти бөлүштүрүүнү туура белгилөө маанилүү. Ошондой эле ЖС, Судьялар кеңешинин, Сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңештин жана Сот департаментинин ортосундагы иш-милдеттерди кайталоолор жана институционалдык прерогативдер кыйла курч көйгөй болгонун моюнга алуу керек. Көрсөтүлгөн өңүттү кеңири териштиребиз.

Ошентип, КР Негизги мыйзамынын жаңы ред. кабыл алынгандан кийин (окт. 2007-ж.) сот бийлигинин көз карандысыздыгын чыңдоо үчүн институттар өз убагында түзүлгөн. Алардын катарында:

- Судьялар конгресси;
- Судьялар кеңеши.

Алып айтканда, ЖК тарабынан кабыл алынган (2008-ж.) «Соттук өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө» КР Мыйзамында Судьялар конгрессин жана Судьялар кеңешин түзүү каралган болчу. Көрсөтүлгөн органдардын эң маанилүү милдеттеринен катарына төмөнкүлөр киргизилген:

– судьялардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо, сот тутумун жана сот өндүрүшүн өркүндөтүү, маморгандар, коомдук бирикмелер жана эл аралык уюмдардын алдында судьялардын өкүлчүлүгү.

Саясий трансформациялардын жана 2010-ж. июнунда КР Негизги Мыйзамынын кабыл алынышынын контекстинде, Судьялар конгрессинен жана Судьялар кеңешинин тышкары соттук өз алдынча башкаруу органы – Судьялар чогулушу түзүлгөнүнө өзгөчө көңүл буруу маанилүү.

Көрсөтүлгөн институттардын ар бирин карап чыгабыз.

Алсак, **Конгресс** – сот тутумунун өкүлчүлүктүү органы, анын максаты – сот саясатынын багыттарын аныктоо менен, Судьялар кеңеши жана башка өз алдынча башкаруу органдары тарабынан белгиленген Жоболорду бекитүү. Конгресс 3 жылда бир жолу чакырылат жана Судьялар кеңешинин Төрагасы жетектейт.

Судьялардын чогулушу – мында тиешелүү район, шаар, облус жана КР ЖС үчүн соттун Төрагасын жана төраганын орун басарларын шайлоо ыйгарым укуктардын ичинен маанилүүсү болуп саналган, бир соттун судьяларын камтыган, ар бир соттун деңгээлинде соттук өз алдынча башкаруунун башкы органы.

Судьялар кеңешинин *маанилүү милдеттеринин катарына* төмөнкүлөр киргизилген:

– судьялардын укуктарын, кызыкчылыктарын жана көз карандысыздыгын коргоо;

– сот тутумун жана сот өндүрүшүн оптималдаштыруу;

– сот реформаларын жүргүзүүнү координациялоо.

Ошентип, Конгресстин жана Судьялар кеңешинин максаты – бул баарыдан мурда, судьялардын жүрүш-турушун, анын ичинде соттук этиканы

жөнгө салуучу, мыйзамдардын жана эрежелердин жыйнагын тактоо боюнча жумуш.

Судьялар кеңеши түзүлгөн учурдан тартып, судьяларга карата даттануулардын тартиптик обзоруна байланыштуу так позицияны ээлеген. Алып айтканда, 2009-ж. аягына карата Кеңеш – даттануунун жалпы 396 ичинен – 80 караган.

Көрсөтүлгөн жумуштардын жыйынтыгы 58 судьяга санкция салынганы, алардын ичинен 14 судья кызмат ордуна алынган болуп калды. Көрсөтүлгөн сандар судьялардын укук ченемсиз жүрүм-турумдарына байланыштуу чараларды баса көрсөтүп турат, бирок ошондой эле Судьялар кеңешинин бир катар тартиптик иш-аракеттери үчүн пайдаланылуучу жолжоболорду жана негиздерди таануу керек.

Судьялардын көз карандысыздыгы бир катар мыйзамдар менен кепилденгенин, сөзсүз, таануу керек. КР Негизги мыйзамында судьялар көз карандысыздыкты сактоолору жана Конституцияга жана мыйзамдарга гана баш ийүүсү тийиш экени так конституцияланган, анын үстүнө, эч кимдин дайындуу сот иши боюнча түшүндүрүү талап кылууга укугу жок.

«Судьялардын статусу жөнүндө» (19-январь 2010-ж.) Мыйзамдын ченемдерин талдоого алабыз, ага ылайык төмөнкүдөй ченемдер бекемделген:

- судьянын алмашылбастыгы;
- судьялардын жумушуна жана соттук өз алдынча башкаруу органдарынын иштерине кийлигишүүгө тыюу салынган.

«ЖС жана төмөнкү инстанциянын соттору жөнүндө» (18-июль 2003-ж. кабыл алынган) КР Мыйзамынын ченемдерине ылайык соттор бийликти өз алдынча жана кимдир-бирөөнүн эркинен көз карандысыз колдонушат жана КР Негизги мыйзамын жана процесстик мыйзамдарын сактоолору тийиш.

Бирок, эгерде иштин тарыхый өнүктөрүн эске ала турган болсок, анда КС бир катар судьяларынын ишин президентти жактоочулукка жана коррупциялуулукка айыптоонун жыйынтыгы катары сот органдарынын көз карандысыздыгынын деңгээли бир кыйла төмөндөгөн. Алып айтсак, 2006-ж.

КР ЖК Президентти колдогондугу үчүн КС 3 судьясын кетирген. Ошол эле убакта, ЖМК жана атайын басылмаларда белгиленгендей, КС Төрагасы Президенттин партиясынын талапкерлеринин ичинен тандалган, бул жагдай социумда соттун калыстыгына жана көз карандысыздыгына байланыштуу олуттуу кооптонууларды пайда кылган. 2010-ж. белгилүү саясий окуялардан кийин КС жоюулган жана КР ЖС караштуу КП менен алмаштырылган.

Эксперттер белгилегендей, сот органдарына ушундай лидерлик зарыл, ал өз алдынчалыктуу, саясий конъюнктура менен шартталбаган, шөкөттөлбөгөн чараларды кабыл алуу менен коштолуусу тийиш.

Соттук өз алдынча башкаруу органдары, чыныгы көз карандысыздыкты жана КР Конституциясына жана мыйзамдарына гана баш ийүүнү жүзөгө ашыруу үчүн судьялардын статусун бекемдөөгө өбөлгө болот деген үмүттөнүүнү жаратат.

КР Негизги мыйзамы (2007-ж. редак.), белгилүү болгондой, 46-ст. талапкерликтери КР Президенти [2007-ж.] тарабынан бекитилиши керек болгон жергиликтүү соттордун судьяларын дайындоо жана бошотуу жөнүндө сунуштар үчүн жоопкерчиликти Сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңешке жүктөгөн. Конституциянын көрсөтөлгөн редакциясынын ченемдерине ылайык, Президент ошондой эле КР ЖС жана КС судьяларынын кызмат орундарына талапкерлерди КР ЖК бекитүүсүнө сунуштамалаган.

Ал эми КР Конституциясынын (2010-ж. редак.) ченемдерине ылайык, Судьяларды тандоо боюнча кеңеш – Сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңештин укук мураскору. Эл аралык эксперттердин *президенттик жана сот бийлигинин ортосундагы айкалышуу*, судьяларды тандоо жана жылдыруу *процессинин үстүнөн болгон президенттик көзөмөл сыяктуу эле*, жалпысынан, сот бийлигинин саясатташуусуна айыптоолордун аягына чыккан эмес деген пикирлери менен макул болуу туура.

Ошентип, «Сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңеш жөнүндө» КР Мыйзамы, белгилүү болгондой, аларды дайындоону, которууну, жылдырууну жана бошотууну кошуп алганда, талапкерлерди тандоо боюнча көрсөтүлгөн

органдын иш-милдеттерин аныктаган жана ошондой эле судьяларды аттестациялоону жүргүзүүнүн жолжоболорун белгилеген.

КР Өкмөтүнө сунуштамаларында Эл аралык кризистик топ, бул Чыгыш Европа жана КМШ мамлекеттеринде [Электрондук ресурстар] Жеткиликтүүлүк режими: URL // <http://mognovse.ru/tpi-otchet-61906-kg-diagnostika-sudebnoj-sistemi-kirgizskoj-re-stranica-10.html>] жасалганга караганда, сот бийлигине КР судьяларынын карьералык өсүүлөрүн көзөмөлдөөдө өзгөчө мүмкүнчүлүк берүү үчүн, Сот адилеттиги иштери боюнча Улуттук кеңеште судьялардын өкүлчүлүгүн көбөйтүүнү, ошол эле убакта Президенттин Администрациясынын өкүлдөрүнүн жана КР ЖК депутаттарынын катышуусун (бул Конституциянын 2007-ж. ред. баяндалгандай) токтотууну сунуш кылган.

КР Конституциясынын 2010-ж. ред. жоболорду аткаруу үчүн «КР судьяларын тандоо боюнча кеңеш жөнүндө» КР Мыйзамы кабыл алган, ал маңызы боюнча, Судьяларды тандоо боюнча Кеңешти түзүүнүн жолжоболорун өзгөрткөн.

Талдоону улантуу менен, «КР соттордун ишин мындан ары жакшыртуу жөнүндө» [34] КР Президентинин Жарлыгынын ролун белгилөө маанилүү, анда конкурстук тандоонун негизинде жергиликтүү соттордун судьяларынын санын кошумча көбөйтүү, жана жергиликтүү соттордун иштеп жаткан судьялары өз кызмат орундарын алардын ыйгарым укуктарынын мөөнөттөрү аяктаганча сактап калууларынын кепилдиктери каралган.

Ошентип, КР Президентинин Жарлыгы кабыл алынганга чейин төмөнкү инстанциялардын судьялары өздөрүнүн конституциялык ыйгарым укуктарын аткаруудагы объективдүүлүктөрү эске алынбастан дайындалышкан.

Кыргызстандын социумунда Судьяларды тандоо боюнча Кеңеш тарабынан судьяларды дайындоо процесси белгилүү резонас жараткан, анткени тандоо процессинде коррупция менен күрөшүү жана КР Президентинин дискрециондук ыйгарым укуктарынын төмөндөөсү чечилбеген көптөгөн өнүктөрдү калтырат [Электрондук

ресурстар]. Жеткиликтүүлүк режими: 184 URL // <http://mognovse.ru/tpi-otchet-61906-kg-diagnostika-sudebnoj-sistemi-kirgizskoj-re-stranica-10.html>].

Президенттин Жарлыгына ылайык СД жана СОБ 2008-ж. апрелде КР ЖС юрисдикциясына өткөрүлүп берилген болчу. Ошентип, соттордун ишин жана судьялардын окуусун уюштуруу боюнча бирдиктүү тутум түзүлгөн. СД, бийликтин аткаруу бутагынан көз карандысыздыгын камсыз кылуу максатында, аны 2007-ж. түзүлгөн сотторду башкаруу тутумуна интегрирлөө үчүн ЮМ карамагынан чыгарылган. Ошол эле убакта, КР Негизги мыйзамынын ошол мезгилдеги колдонуудагы редакциясына ылайык, Президент СД жетекчисин дайындоо укугун сактап калган, бул иш жүзүндө айтылган формалдуу өзгөрүүлөрдүн бардыгын жокко чыгарган. «ЖС жана жергиликтүү соттор жөнүндө» [26] КР Мыйзамына карата түзөтүүлөргө ылайык, жергиликтүү соттордун иштерине жардам берүүчү, КР ЖС караштуу ыйгарым укуктуу органдын (СД) жетекчисин дайындоо жана бошотуу (Судьялар кеңешинин макулдугу менен) КР ЖС Төрагасынын милдеттерине кирет. Ыйгарым укуктуу органдын жетекчиси анын жылдык отчетун баалоонун натыйжаларынын негизинде, Судьялар кеңешинин сунушу боюнча өзүнүн кызмат ордуна бошотулушу мүмкүн [26].

Ошондой эле КР Президентинин Жарлыгы (2008-ж.), СД иш-милдеттерин жана милдеттерин, ошондой эле анын СОБ менен кызматташуусун аныктаган. СД негизги милдети жергиликтүү соттордун ишин колдоого алуу жана судьялар менен административдик кызматкерлер үчүн иштеги жүк ченемдерин иштеп чыгуу болуп саналат. Акыркы милдети бир катар учурдагы маселелерди чечүү болгон, алып айтканда:

- СА аткарылуу практикасынын статистикалык талдоосу;
- учурдагы мыйзамдарды тутумдаштыруу жана оптималдаштыруу;
- ЧУА маалыматтар базасын түзүү.

Ошону менен бирге, маңызы боюнча ушунчалык сыйымдуу милдеттерди аткаруу үчүн Сот департаментине кызматкерлер зарыл, жана СД белгиленген максаттарды натыйжалуу ишке ашыруусу үчүн КР Өкмөтү

кызматкерлерди даярдоого каражат берүүсү жана бул процесстерди финансылык жактан камсыз кылышы керек [Электрондук ресурстар]:184 URL // <http://mognovse.ru/tpi-otchet-61906-kg-diagnostika-sudebnoj-sistemi-kirgizskoj-re-stranica-10.html>].

Жогоруда көрсөтүлгөн Жарлык менен, СД судьялардын көз карандысыздыгын, кол тийбестигин камсыз кылуу боюнча чараларды көрүүсү, ошондой эле судьялардын жана СД кызматкерлеринин өздүк көктөмдөрүн жүргүзүүсү каралган.

КР ЖС жетекчилиги алдында СОБ судьяларды, талапкерлерди окутуу жана кесиптик даярдоо процессин, адмкызматкерлерди[40] окутууну көзөмөлдөөгө чакырылган. Ошондой эле, СОБ мыйзамдарга карата түшүндүрмөлөрдү иштеп чыгуу жана даярдоо, укуктук маселелер боюнча ресурстук борборду түзүү боюнча топторду уюштуруу болжолдонгон. Бул иш-милдеттерди натыйжалуу аткаруу, жана окутуунун сапатын камсыз кылуу үчүн СОБ, борбор СД юрисдикциясында турган чакта жетишпеген мамлекеттик колдоону жана финансыларды талаптагыдай деңгээлде алуусу зарыл [131].

Судьялардын кесиптик даярдыктарын жогорулатуу аракети, юридикалык кесиптеги адистердин[130] маяналарынын төмөндүгүнөн улам тереңдеп бараткан, сот тутумундагы коррупциядан улам үзгүлтүккө учураганы жаатындагы эл аралык эксперттердин пикиринин тууралыгын моюнга алуу туура.

Көрсөтүлгөн кырдаалдан, коррупциядан эркин, таасирдүү сот тутумун түзүүгө багыттамалануу менен чыгыш үчүн, КР Өкмөтүнүн судьялар жана тутумдун административдик кызматчылары үчүн маяналардын өлчөмүн кайра караштыруусу максатка ылайыктуу. Судьялардын айлык маянасынын көбөйгөнүнө карабастан, жана анын башка мамкызматкерлердин маяналарынын жогору экенин эске алуу менен, бул өңүт эл аралык эксперттер тарабынан сот тутумундагы коррупциянын олуттуу өңүтү катары бааланууда.

Маянанын деңгээли, биздин көз карашыбызда, СД тарабынан натыйжалуулук көрсөткүчтөрүнүн усулу аркылуу, сот тутумунун кызматчыларынын ишин баалоонун жыйынтыктарынан улам көбөйүшү мүмкүн, мында сыйакыларды бири кыйла натыйжалуу жана үзүрлүү иштеген судьялар алышат.

Аны жөнгө салуунун ЖМК жана соттор аркылуу ишке ашыруу менен, сот тутумунун транспаренттүүлүгү сыяктуу өңүткө дагы өзгөчө көңүл буруу маанилүү. Ошондой эле коомчулуктун сот өндүрүшүнө жана соттун чечимдерине жеткиликтүүлүк чөйрөсүн дагы кеңири талдоо зарыл. Соттук иштер, үй-бүлөлүк укуктун айрым өңүттөрүн жана ортомчулардын кызмат көрсөтүүлөрүн пайдалануу менен өткөн процесстерди кошпогондо, коомчулук үчүн ачык экени жалпыга белгилүү. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, сот процессинин траспаренттүүлүгүн арттыруу үчүн, мыйзам аркылуу соттор менен ЖМК ортосундагы мамилелерди жөнгө салууну демилгелөөгө болот.

Биз тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн контестинде, экономикалык иштер боюнча сот өндүрүшүнүн айрым өңүттөрүн карап чыгуу максатка ылайыктуу.

Ошентип, КР ГПК ылайык, экономикалык иштерди кароонун мөөнөттөрү, иштер мыйзамда белгиленген мөөнөттөргө ылайык бүтүрүлгөндө, төмөнкү пайыз үчүн кайра каралган. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу иштерди белгиленген 35 күндүк мөөнөттүн чектеринде кароонун талдоосун жүргүзүү туура болот. Талдоонун жүрүшүндө угууларды жылдыруулар жана жокко чыгаруулар, анын ичинде иштердин кийинкиге жылдырылышын шарттаган, жетишсиз даярдыктар, ошондой эле процесстик бузуулар окулуп-үйрөнүлүшү керек. Ошондой эле КР ГПК тараптардын териштирүүлөрдүн мөөнөттөрүн кийинкиге калтыруу же жылдыруу мүмкүнчүлүктөрү бөлүгүндө кайра карап чыгуу толук максатка ылайыктуу.

Реформалардын таасирдүүлүгү, кармалууларды четтетүү жана жалпысынан сот тутумунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн, биздин

пикирибиз боюнча, сот кызматкерлеринин мамилелерин жана практикасын өзгөртүү максатка ылайыктуу болот.

Көрсөтүлгөн факторлордон тышкары, милдеттерди бөлүштүрүү үчүн ыйгарым укуктардын жана жолжоболордун так тизмеги менен, сот органдарынын кызматкерлеринин иштерди жүргүзүү боюнча атайын даярдыктарын дагы актуалдаштыруу туура болот. Алып айтканда, алар кароодо жана аягына чыгарылбаган экономикалык иштердеги кармалуулардын көйгөйлөрүн чечүүдө чечкиндүү аракет кылуулары тийиш.

Иштерди жүргүзүү тутумун автоматташтыруу аягына чыгарылбаган иштердин контекстинде каралышы керек десек болот, анда, маңызы боюнча, өзүнө пайдалануунун оптималдуу модулун камтуу менен, программалык камсыз кылуу соттук тажырыйбаны жана жолжоболорду изилдеп-байкоодо бир кыйла натыйжалуу, жана акыры жыйынтыгында пайдалануунун жигердүүлүгүн камсыз кылат. «Миң жылдыктын чакырыктарынын эсеби» Ирегелик программасынын [58] алкактарында Соттук башкаруучулук маалыматтык тутумунун (СБМТ) жайылтылышы дагы кыйла маанилүүдөй көрүнөт, ал ички көзөмөлдүн механизмдерин камсыз кылат, СА соттун төрагасы тарабынан болуучу таасир этүүнү төмөндөтүү жана коррупция үчүн мүмкүнчүлүктөрдү кыскартуу максаттарында, траспареттүүлүктү жакшыртууга мүмкүнчүлүк берет.

Уланып жаткан реформалардын бардык өңүттөрүн эсепке алуу соттордун ишинин натыйжалуулугун камсыз кылат. Ошону менен бирге, ошондой эле алардын бекемдигин жана туруктуулугун камсыз кылуучу реформалардын кошумча процесстик жаңычылдыктары талап кылынат.

Коррупция менен күрөшүү бөлүгүндө, сот тутуму жалпысынан бийликти кыянат пайдалануулар менен күрөшүү үчүн аткарылуучу механизмди алдын ала карашы керек. Ошондо, бийликти кыянат пайдаланууга каршы чаралар жана укук ченемсиз иш-аракеттерди ачык шардана кылуулар жалпысынан сот тутумунун көз карандысыздыгын камсыз кылат, ал эми коомчулук үчүн судьялар кандай иштеп атышканы жана өздөрүн алып

жүрүшкөнү жөнүндө объективдүү түшүнүктү камсыз кылат дешке негиз болот.

Судьялардын көз карандысыздыгы – бул маңызы боюнча, бийликтин башка бутактары тарабынан көзөмөл кылуудан эркиндик. Көз карандысыз сот тутуму – адекваттуу каржылоонун жана окутуунун максаттуу программасы [Электрондук ресурстар]: 178 URL // <https://knigi.news/sudebnaya/nezavisimost-sudebnoy-vlasti-50662.html>] менен бир катарда судьяларды сыйлоонун эсебинен камсыз кылынат.

Көрсөтүлгөн катарда – иштин натыйжалуулугунун критерийлерин иштеп чыгуу турат, алар судьялардын кызыгууларын жаратуу жана жоопкерчиликтерин көтөрүү максаттарын көздөгөндүктөн, маяналардын жогорулоосуна өбөлгө болуулары ыктымал, бул, биздин көз карашыбызда, жалпы сот тутумунун көз карандысыздыгын жана натыйжалуулугун жогорулатууга кызмат кылат. Албетте, КР Өкмөтү жана сот органдары белгилүү деңгээлде көз карандысыздыкты жогорулатуу боюнча чараларды күчөтүштү. Жана ошону менен бирге, ушул реформалардын жыйынтыгы катары, КР укукка каршы кубулуш болгон коррупцияны ооздуктоочу факторлорду түзүү үчүн каржылоонун көлөмүнүн бир кыйла көбөйгөнүн эсептөөгө болот.

Диссертациялык изилдөөнүн бетачары сунушталып жаткан темасына ***сот реформасы боюнча донорлордун күч-аракеттерин координациялоо жөнүндө*** пикирлер үндөш угулат. Мында ***сот тутумун каржылоо бөлүгүндө мамлекетке жетектөөчү роль берилет.*** КР көз карандысыз жана өзүн өзү жөнгө салуучу юридикалык жана сот тутумун түзүү үчүн таасирдүү чаралар көрүлгөн. Ошондой эле, донорлор каражаттар жана колдонмолор менен камсыз кылууну колдоого алуудан баш тартышканын белгилеп коюу маанилүү. Донордук күч-аракеттердин бир бөлүгү мамлекет менен максаттарга жетишүүнүн үстүндө иштешүүдө турган, жана бул демилге мамлекеттин бийликтин сот бутагын жетиштүү каржылоосу үчүн ресурстар айкын болгуча уланышы керек.

Көйгөйдүн башка өңүтүн, алып айтканда, КР соттордогу милдеттүү ортомчулук боюнча экспериментти карайбыз.

КР ТАЧ усулдарын жана арбитражды бир кыйла жигердүү пайдаланууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Ортомчулук, маңызы боюнча, бир кыйла аз чыгымдуу жана кыйла тез жөнгө салууну камсыз кылууга чакырылган. Кийинки убактарда ошондой эле милдеттүү ортомчулукка байланыштуу талаш-тартыштар тынчыбай келатат. Сөз сынактык сотто милдеттүү жолжобо аркылуу соттор тутумуна ортомчылыкту бекитүү жөнүндө болууда.

Алып айтсак, мисалы, соцсурамжылоо так аныктады, сурамжылоонун жүрүшүндө адамдардын 2\3 сүйлөшүүлөрдү жөнгө салуунун майнаптуу варианттарынын бири катары карашат. Мындан тышкары, компаниялардын ортомчулукка кызыкдарлыгы көбөйүүдө, муну уюмдардын кеңири катарманын катышуусу менен өткөн Кыргыз Республикасындагы "AmCham" Америкалык соода палатасынын (Бишкек ш., июль 2008-ж.) тегерек үстөлү ачык-айкын көрсөткөн.

Алып айтканда, милдеттүү ортомчулук тутуму үчүн, алар банкротчулук категориясына жатпаган жана иштерге КР өкмөтү катышпаган шарттарда, талаш-тартыштар автоматтык түрдө ортомчулукка жөнөтүлүүсү мүнөздүү болуп саналат.

Болочогунда ортомчулук аркылуу чечилген талаш-тартыштардын деңгээли 60-70% түзө турган болсо, анда тараптарга иштерди соттордун алдындагы ортомчулук үчүн алып келүү сунуштамаланат. Көрсөтүлгөн милдеттүү ортомчулук программалары 70% жакынды түзгөн Аргентинанын, Филиппиндин АКШ тажырыйбалары үлүгү катары кызмат кыла алат.

Ошентип, милдеттүү ортомчулукту киргизүүдө судьяларды колдоо белгилүү мааниге ээ болот. Жарандык укук тутумунда судьялардын ролу кеңейгендигине байланыштуу, ортомчулукту киргизүүдө судьялар негизги звено болуп калуулары зарыл, бул процесстеги укук ченемдүүлүктү шарттайт жана жарандык укукка шайкеш келет.

Ортомчулук жолу менен түзүлгөн келишимдер, (жана арбитраждык чечимдер) милдеттүүдөй жана КР мыйзамдарына ылайык милдеттүү аткарылууга жаткандай таанылышы керек дешке болот.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу мындай жыйынтык келип чыгат: ортомчулук жолу менен түзүлгөн келишимдерди жана арбитраждык чечимдерди аткаруу үчүн көз карандысыз соттордун болушу зарыл. Алып айтканда, эгерде ортомчулук жолу менен түзүлгөн келишимдер тараптар тарабынан аткарылбаган учурда, анда алар кайрадан сотко кайрылуу жана алардын аткарылышы тууралуу өтүнмөлөрдү билдирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуулары тийиш.

Ошондой эле судьялар «ортомчулуктун жардамы менен жетишилген талаш-тартыштарды жөнгө салуу тууралуу чечимдерди» (же арбитраждык чечимдерди) жокко чыгаруу укугу ээ болушпаганы максатка ылайыктуу экенин таануу зарыл. ГАЧ тутуму ийгиликтүү болушу үчүн, судьялар жана адвокаттар иштерди ортомчулукка жөнүтүүлөрү тийиш.

Иштеп жаткан судьялардын басымдуу көпчүлүгүнүн UNCITRAL мыйзамынын моделдерин пайдалануу КР практикада жоболордун негизгилеринин эсепке алынышы үчүн күч-аракеттердин эл аралык легитимдүүлүгүн камсыз кылат деген пикирлери менен макул болуу керек.

Ортомчулук жөнүндө UNCITRAL мыйзамынын моделинин маанилүү касиет-мүнөздөмөлөрүнө, жана кыргыз тажырыйбасында белгилеп бекемдөө зарыл дегенге бир катар өңүттөрдү киргизүү туура болот, алып айтканда:

- бир нече ортомчуларды тандоо мүмкүнчүлүгү;
- ортомчулардын калыстыгы жана көз карандысыздыгы;
- негиздүү шектерүүлөрдү жараткан жагдайлар тууралуу билдирүүнүн зарылдыгы;
- ортомчулукту өткөрүү ыкмасын макулдашуу укугу;
- тараптар менен чогуу же өз-өзүнчө жолугушуу укугу;
- ортомчулукка тийиштүү маалыматтардын купуялуулугу.

Эл аралык алдыңкы эксперттердин бири К. Морристин пикири менен макул болуу керек, ал колдонуудагы эткалык кодекстер «жалпысынан, кайда талаш-тартыштарды жөнгө салуунун натыйжасында ортомчунун материалдык же башка кызыкчылыгы болгон иштердеги ортомчулук идеясын айыпташат» [132, 34-б.] деп эсептейт. Ортомчу «өзүнүн көз караштарында калыс жана тараптарга карата бейтарап болушу» [133, 178-б.] керек. Көрсөтүлгөнгө байланыштуу Өкмөттүн жобосу кандайдыр бир өзүнчө Этикалык кодекстерден болуп калуусу тийиш.

Жогоруда белгиленген авторлор бышыктагандай, ортомчулар жазыктык жана жарандык куугунтуктоолордон мыйзамдуу иммунитетке эгедер болуулары тийиш. Ортомчулук жөнүндө мыйзамдардын өзү процесстин купуялуулугун камсыз кылышы, жана ортомчуларды сотко чакыруулардан жана башка мыйзамдуу механизмдерден коргошу керек. Ортомчулардын ролу аны кечендетип кармоодо эмес, жөнгө салууга көмөктөшүүдө турат. ТАЧ «кандайдыр бир бейтараптык идеалына белгилүүчү берилгендик болушу» керек. ТАЧ «ортомчунун өз алдынчалыгы, калыстыгы жана бейтараптыгы» «жүрүм-турум кодексттерин колдоочу борбордук баалуулуктардан» болуп саналат.

Ошентип, процесстин өзүнүн милдеттүүлүгү эмес, ак ниеттүүлүк, макулдашылгандык маанилүү өңүт катары чыгат. Бирок ортомчу ынандыруу укугуна ээ болот, ал тараптарга жардам көрсөтүүдө алардын пикир келишпөөчүлүктөрүн четтетүүдө таасирдүү болушу мүмкүн. Ортомчулуктун же арбитраждын тараптары көз карандысыз юридикалык жардам суроо мүмкүнчүлүгүнө ээ болуулары тийиш, ал эми ТАЧ процесси юристин консультациясына укукту жокко чыгарбоосу керек. Консультацияга карата жеткиликтүүлүк жана көз карандысыз юридикалык жардамдын болгону тараптарга алардын көз караштары толук көрсөтүлгөнүн таанууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Изилдөө процессинде ошондой эле 2017-ж. 28-июлда «Медиация жөнүндө»[47] КР Мыйзамы кабыл алынганын белгилей кетүү маанилүү.

Казахстанда мындай мыйзам 2011-ж. эле кабыл алынган болчу. Ошентип, көрсөтүлгөн ЧУА 2-ст. **медиация** – талашкан тараптардын өз ара алгылыктуу макулдашуусуна жетишүү максатында алардын кызыкчылыктарын макулдашуу жолу менен медиатордун (медиаторлордун) көмөк көрсөтүүсүндө талашты жөнгө салуу жолжобосу экени белгиленген.

Бул мыйзамдын маани-маңызы, анча оор эмес иштерде консенсуска жетишүү боюнча, сотко чейинки тартиптеги каражаттарды мүмкүн болушунча толук пайдаланууда турат, анткени бардык мыйзамдуу каражаттар жана усулдар мына ушинтип пайдаланылат. Көрсөтүлгөн жолжобонун артыкчылыгы катары анын тараптардын өз ара ыктыярдуу эрктерин билдирүү принцибине, ортомчунун калыстыгына, тараптардын кызматташтыгына жана тең укуктуулугуна негизделгенин таануу туура болот. Ал эми сот процесси тараптардын биринин эрки боюнча башталат, мында башка тараптын макулдугу талап кылынбайт, ишти кароочу судья тараптардын эч кандай катышууларысыз дайындалат. Мында сот бийликтик ыйгарым укуктарга эгедер кылынат, процесстин өзү болсо көпчүлөккө ачык болот.

Демек, технология катары медиация (англ. *alternative dispute resolution, ADR*) КР андан ары институционалдаштырууга ээ болуусу тийиш. Бул багытта биринчи кадамдар бар, алып айтканда, Этикалык кодекстин негизинде иштеп жаткан Кесипкөй медиаторлордун бирдиктүү реестри түзүлгөн.

Албетте, ТАЧ жолжобо тараптардын макулдуктары менен шартталган, медиаторды болсо тараптар тандашат. Чечим, эреже катары, КР колдонуудагы мыйзамдарына ылайык, алардын кызыкчылыктарын эске алуу менен кабыл алынат. Мында медиатор бийликтик ыйгарым укуктарга ээ болбойт жана чечимди иштеп чыгууга гана өбөлгө түзөт, анын үстүнө жолжобо купуялуулук мүнөздү алып жүрөт.

Кадрларды кесиптик даярдоо маселелери талдоонун сыртында калганын белгилейбиз. Юридикалык билимдин талаптагыдай деңгээли болуусу бөлүгүндөгү маселе өзүнчө турат, аны биз башка жумуштарда тыкыр изилдөөгө алмакчыбыз.

Адистештирилген ювеналдык соттор ж. б. жөнүндө маселенин маанилүүлүгүн таануу туура болот, бул дагы кийинки изилдөөлөрүбүздө өзүнүн татыктуу талдоосун тапмакчы.

Ошентип, берилген талдоодон улам, ушул бөлүм боюнча төмөнкүдөй бир нече жыйынтыкты бөлүп көрсөтүүгө болот:

– Сот тутумун реформалоо боюнча КР Өкмөтү тарабынан көрүлүп жаткан чаралар, аларды институционалдык ишке ашыруунун мыйзамдык жана регулятивдик реформалары менен салыштыруу аркылуу талдоого алынган.

– Сот бийлигине жана сот тутумуна тийиштүү конституционалдык жана институционалдык жол-жоболонуу КР Негизги мыйзамына (2010-ж. жана 2006-ж. редакцияларында) кабыл алынган жаңычылдыктар менен КР сот тутумун комплекстүү реформалоо үчүн айкын өбөлгөлөрдү жана негиздерди түздү.

– Сот тутумунда жана социумда коррупция менен күрөшүү негизинен бийликти кыянат пайдалануу менен күрөшүү үчүн аткарылуучу, адилеттүү механизмди алдын ала кароосу керек. Бийликти кыянат пайдаланууга каршы катуу чаралар жана сот органдары тарабынан болгон укук ченемсиз иш-аракеттерди ачык жарыялоо КР сот тутумунун көз карандысыздыгын камсыз кылат.

ТЫЯНАКТАР

1993-ж. КР Негизги мыйзамын кабыл алуу жана сот бийлигинин өз алдынчалыгын жана көз карандысыздыгын таануу аны андан ары институционалдаштыруунун баштапкы учуру болуп калды. Бирок, азыркы учурда сот бийлигинин чыныгы көз карандысыздыгы тууралуу кеп кылуу, бардык объективдүү өбөлгөлөрү болуп тургандыгына карабастан, бир кыйла эртелик кылат.

Уланып жаткан реформалардын эң башкы багыты катары, сот бийлигинин көз карандысыздыгын жана өз алдынчалыгын камсыз кылуунун

өзүнүн тарых-таржымалы бар. Алып айтканда, 1993-ж. КР Конституциясын кабыл алуу менен, эгемендүү мамлекеттин, анын ичинде сот түзүлүшүнүн жана сот тутумунун, бүтүндөй ченемдик базасын жаңыдан куруу процесси башталган.

Сот бийлигинин феноменинин маанилүүлүгүн актуалдаштыруу жана бийликтерди бөлүштүрүү концепциясын предметтештирүү демократиялык, светтик, укуктук жана социалдык мамлекет катары КР Негизги мыйзамында Кыргызстан жөнүндө конституциялаштыруу менен айкалышат. Көрсөтүлгөн конституциялык жобону ой элегинен өткөрүү түздөн-түз укуктук мамлекеттин парадигмасын калыптандырууга багыттамалайт, бул өзүнөн өзү мамлекеттин жана социумдун өз ара аракеттенүүлөрүнүн маанилүү кепилдиги катары сот бийлигинин көз карандысыздыгын алдын ала аныктайт.

КР мамлекеттик курулуштун тажырыйбасы, туура тандалынган тариздер бийликтин ар бир органында КР Негизги мыйзамында салынган мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууга бир кыйла толук өбөлгө болгонун бышыктоого мүмкүнчүлүк берет.

Сот тутуму өз алдынча бийлик бутагы катары жол-жоболонду. Алып айтканда, мыйзамда каралган жазыктык, жарандык, экономикалык, административдик иштерди кароо мыйзамдык жактан жөнгө салынды.

КР мамлекеттик өнүгүүсүнүн парадигмасына тийиштүү жаңычылдыктар КР Негизги мыйзамына (2016-ж.) өзгөртүүлөрдү киргизүүнү шарттады, алар КР конституциялык укуктун негизги булагы болуп саналышат, жана бүткүл сот бийлигинин, алып айтканда, анын тутумдарынын толук кандуу иштөөлөрүн камсыз кылуучу ченемдик-укуктук актылардын бир тобуна өзгөртүүлөрдү киргизүүнү актуалдаштырат.

Ошентип, соттук-укуктук реформаларды актуалдаштыруу эң маанилүү өңүт болуп саналат, ал маңызы боюнча, КР катардагы жарандардын эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган сот өндүрүшүнүн жана көз карандысыз соттун жаңы моделин куруу катары каралган.

Кыргызстандык сот тутумун реформалоо концепциясы учурдагы мыйзамдарды жаңылоону жана соттордун, укук коргоо органдарын уюштуруунун жана алардын иштеринин сот адилеттигин жүзөгө ашыруунун көптөгөн өңүттөрү менен айкалыштагы башка мыйзамдардын бир кыйла теңдемдештирилген тутумун талап кылгандыгынан улам, реформалардын коюлган максаттарын ишке ашырууда таризине жана мазмунуна, илимий конституциялык-укуктук өңүттөрүнө, эл аралык-укуктук стандарттарга оптималдуу шайкештигин иштеп чыгуу зарыл.

Сот тутуму транспаренттүүлүк касиетке ээ болушу, ал эми анын иши ЖК институттарынын көзөмөлүндө болушу керек экени талашсыз. Сот өзүнүн предметтештирилген биротоло акыркы ишинде саясий жана идеологиялык түзүлмөлөрдүн атаандаштыгынан көз карандысыз, эркин болууга чакырылган. Жана, баарыдан мурда, кыргызстандык социумда мыйзамдуулуктун жана адилеттүүлүктүн чыныгы кепилдиги болуп калышы керек.

Азыркы учурдун спецификалуулугу сот тутумун реформалоо, кыргызстандык социумда күн санап саясатташуу процесстери ыкчам күч алып бараткан шартта, мамлекет жана укук жаатындагы теориялык-укуктук жана идеологиялык-саясий концепцияларды кайрадан ой элегинен өткөрүү аркылуу жүрүп жатканы менен аныкталат.

Шексиз, мыйзамдык трансформация саясий талаш-тартыштардын жана курч күрөштүн багыттарын өз башынан кечирүүдө. Ошондуктан дүйнөлүк тажырыйбага, жалпысынан өнүккөн демократиялык мамлекеттердеги сот бийлигинин туруктуу өнүгүүсүнүн мүнөздүү багыттарына кайрылуу, КР реформаларды жүзөгө ашыруунун мүмкүн болуучу келечектерин аныктоодо маани-маңыздык мааниге ээ болот.

Ошентип, биз жүргүзгөн талдоо процессинде, заманбап мамлекеттик практикада да, ошондой эле теориялык-укуктук өңүттө дагы актуалдуу жана бир кыйла маанилүү болуп саналган, жана жаңы илимий долбоорлордун объекттери болуп калышы ыктымал болгон айрым жоболорго басым жасалды.

Алып айтканда, сот тутумунун калыптануусун, иштөөсүн жана өнүгүүсүнүн мүнөздүү багыттарын илимий талдоо үчүн, КР сот түзүлүшүнүн жана сот өндүрүшүнүн колдонуудагы тутумдарын СССР кулардын алдындагы мезгилде калыптанган сот адилеттигинин өнүгүүсүнүн жаңы этабы катары таануудан келип чыгуу негиздүү болот. Башкача айтканда, КР соттук реформалоонун идеологиясы советтик сот тутумунун принциптеринен баш тартууга негизделген эмес, а учурдагы саясий-укуктук шарттарда укуктук мамлекеттин, бийликтерди бөлүштүрүүнүн идеяларынын жана принциптеринин диалектикалык чагылышы жана өнүктүрүлүшү болуп саналат.

Ошондой эле мурунку сот тутумунун мыкты салттары сот адилеттигинин жаңыланган тутумуна органикалык түрдө айкалыштырылганын моюнга алуу маанилүү. КР көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин, «кайра куруу» мезгилинин ЧУА «жалгаштырылган», КР жаңы шарттарына адаптацияланган мурунку сот түзүлүшүнүн тутуму иштеп турган.

Мунун баадыгы жыйындысында, мурдагы советтик сот тутуму менен салыштырууга болорлук, сот тутумунун негизги көрсөткүчтөрүн мүнөздөмөлөөчү кубулуш катары, ырааттуу улануучулуктун көптөгөн элементтеринин бар экени жөнүндө күбөлөп турат. Ошону менен бирге, кыргызстандык сот тутуму, принципалдуу жаңы сот тутуму катары мүнөздөлөт, бул принциптердин көбөйүүсүнүн мүнөздүү багытынан байкалып турат, ошондой эле көптөгөн жаңылары пайда болду, мурункулары жаңы тексттик-теориялык мааниге ээ болушту.

КР Конституциясында жападан-жалгыз булагы эл болуп саналган, мамбийликти ишке ашыруу механизмин түзүмдөштүрүүгө, кыргызстандын мамлекеттүүлүгүнүн ыкчам ийкемдүү өнүгүүсү үчүн өбөлгөлөрдү түзүп, мүмкүнчүлүк берүү менен, бийлик бутактарынын «үчилтиги» аркылуу жүзөгө ашырылары бекемделген.

Сөзсүз, бийлик өзүнө экономикалык, социалдык-саясий жана укуктук мамилелерди сиңирип алат жана кайра калыптандырат, алар мына ушул коомдук кайра куруулардын өткөөл учурунда социумда өнүгөт.

Талдоонун жүрүшүндө уюштуруу принциптери (сот түзүлүшүн) жана иштөө принциптери (сот өндүрүшүнүн) көп жагынан формалдашкан мүнөздү алып жүрөрү жөнүндө гипотеза негиздемеленет. Ошол эле убакта, сот бийлигинин органы катары соттун иш тартиби аны уюштуруунун белгилүү тартиби менен шартталган, бул жыйындысында сот ишинин тартибине жана мүнөзүнө өзүнүн таасирин тийгизет.

Ошондой эле талдоонун предмети дегенде эмнени түшүнүү керек экени жаатындагы жумушчу аныктама таанылган жана негиздемеленген.

Соттук-укуктук реформа – бул сот тутумунун ишин жана иштеп туруусун оптималдаштыруу, ошондой эле келечегинде КР ЖС, Конституциялык палатаны жана КР жалпы юрисдикциядагы, арбитраждык сотторун конституциялык-укуктук регламенттөөгө таасирин тийгизүүчү бир катар жаңычылдыктарды актуалдаштыруу максатында КР Өкмөтү тарабынан көрүлгөн чаралардын кошундусу.

Жогорудагы чечмелөөдөн улам, *КР сот тутумун концептуалдуу реформалоо – бул бийликтин өз алдынча бутагы катары иштөөчү, ичинен макулдашылган жана карама-каршылыксыз тутумду куруу менен ишке ашырылуучу мыйзамдык, уюштуруучулук, процесстик, материалдык-техникалык өңүттөгү иш чаралардын комплекси* экенин түшүнүү туура болот.

Көрсөтүлгөнгө байланыштуу, мыйзамдык, уюштуруучулук жана материалдык-техникалык мүнөздөгү көп тармактуу иш чаралардын тутумун актуалдаштыруу соттук-укуктук реформаларды актайт.

Соттук реформаларды бир кыйла кеңири берүү, укуктук реформалардын курамдык бөлүгү катары угулат, демек, соттук-укуктук реформа мыйзам чыгаруу процессин жана жалпысынан укук коргоо тутумун реформалоо менен түздөн-түз айкалышат. Ошентип, соттук-укуктук реформалардын

принциптерин жана идеяларын жүзөгө ашыруу төмөнкүлөрдүн ишке ашырылышын шарттайт:

– соттордо жана сот өндүрүшүндө иштердин соттук тийиштүүлүгүн өзгөртүүлөрдө;

– укук коргоо органдарынын компетенцияларын, иштердин тергөөгө тийиштүүлүгүн, уюштуруучулук түзүлүшүн жана түзүмүн өзгөртүүнү;

– процесстик жана материалдык мыйзамдарды оптималдаштырууну;

– сот процессинде прокурордун ролун кайра кароону.

Жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыктарын кошуу менен, төмөнкү тыянактар таанылат.

I. Жалпы теориялык өңүттө анын эволюциясынын маңызы аркылуу сот тутумунун ролун жана маанисин талдоо берилген.

– Кыргыздын адат укугу – материалдык жана процесстик ченемдердин негизинде жаткан, кыска маалыматтык эреже-лакаптарга ээ болгон, негизги ченемдик институттарда курулган, жазылбаган укук. Ал түзүлүштүн укуктук негизин түзүүчү, бир кыйла кеңири укук тутумуна тийиштүү кылынган. Орто кылымдардын мезгилинде кыргыз укугунун өнүгүшү Кытай, Византия, диний-укуктук жана социалдык-жөндөөчү иш-милдети бар, сот адилеттигин жүзөгө ашыруу канондоруна түздөн-түз таасирин тийгизген, ислам шариатынын укуктук үрп-адаттарынын жана өз ара аракеттенүүнүн таасири алдында жүргөн.

1917-ж. тартып, эски буржуазиялык сот тутумунун бузулушу, трансформацияланууну шарттаган, алып айтканда, улануучулук принцибинен, сот өндүрүшүнүн туруп калган тариздеринен баш тартуу, бул ошондой эле мурунку падышалык империянын колониалдык чет жакаларында дагы орун алган, жана жаңы сот органдарын түзүүгө өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Жарандык жана жазыктык иштер боюнча сот өндүрүшү дагы эскертмелер менен, 1864-ж. соттук уставдардын эрежелери боюнча жүзөгө ашырылган, анткени алар Советтер тарабынан жокко чыгарылган эмес болчу.

– Совет мезгилинин жаңы соттук тутуму Эл комиссарлар совети тарабынан 24-ноябрь 1917-ж. *Сот жөнүндө №1 Декрет*, кабыл алынгандан кийин совет мезгилинин сот тутуму калыптана баштаган, ошондой эле 22-фев. 1918-ж. *Сот жөнүндө №2 Декрет*, 23-июль 1918-ж. *Сот жөнүндө №3 Декрет* менен *Сот жөнүндө № 3 Декрет* чыгарылган. Элдик соттордун соттук таандыктуулугунун андан ары кеңейиши 1918-жылдын 30-ноябрындагы *Бирдиктүү элдик сот жөнүндө Жобо менен байланыштуу*.

– Сот тутумунун иштерин жөндөөчү советтик конституциялардын ченемдери талдоого алынган. Сот органдарынын ишинин уюштуруучулук-укуктук таризи иштин мурдагы СССР кезиндеги тариздеринен кабыл алынган болчу, бирок алар жалпысынан таризи жана мазмуну боюнча жаңы болуп саналышат.

– КР сот тутумунун генезин мезгилдештирүү тарыхый ретроспективада берилген.

– Уюштуруучулук-укуктук принциптер өз ара тыгыз айкалышта турушары, жана алардын айрымдары ошол убакта башка принциптерди ишке ашыруунун кепилдиктери болуп саналары моюнга алынат. Алар өзүнүн кошунду жыйындысында заманбап сот тутумунун жана сот адилеттигин ишке ашыруунун демократиялык жана гумандуу табиятын чагылдырууга жөндөмдүү.

– Талдоо процессинде КР сот бийлигинин функционалдык принциптери бөлүнүп көрсөтүлгөн.

II. КР жана КМШ бир катар мамлекеттериндеги, алып айтканда, Россиядагы жана Казакстандагы соттук реформалоо проблематикасынын окулуп-үйрөнүлгөндүгүнүн тыкыр талдоосу берилген.

– Көз карандысыз Кыргызстандын сот тутумун реформалоонун теориялык-укуктук жана конституциялык-укуктук өңүттөрү карлаган.

– КР сот реформасын жүргүзүүнүн биринчи этабынын айрым өңүттөрү каралган. I этапты жүзөгө ашыруу боюнча чаралардын бардыгы биригип, укуктарды жана эркиндиктерди коргоо иш-милдетин жүзөгө ашыруучу орган катары сот бийлиги органынын ролун көтөрүүгө өбөлгө болушту. Соттук

реформалоонун темптери коомдук мамилелердин өнүгүү ылдамдыгы менен айкалышта жүрдү.

– Жыйынтыгында ошол мезгилге коюлган милдеттер ишке ашырылды, соттук-укуктук реформанын алкагында сот түзүлүшүн оптималдаштыруу боюнча көптөгөн сунуштар турмушка ашырыла баштады, анда судьялардын көз карандысыздыгына өбөлгө болуучу эң башкы өңүт катары таанылган айлык маянанын финансылык түзүүчүсү сыяктуу эле сот бийлигинин автономиялуулугу сөзсүз түрдө негизги өңүттөрдүн бир катары чыкты. Бирок, КР сот тутумун уюштуруучулук жагынан реформалоо – өз чечилишин жарым-жартылай тапкан көйгөйлөрдөн болуп калууда.

– Институционалдык өңүттөрдүн кошундусу ошондой эле социум жана ЖК институттары (укук коргоочу БӨУ, ЖМК, коомдук бирикмелер) тарабынан көзөмөлдөөнүн жүзөгө ашырылышын талаптайт, анткени көзөмөлдүн көрсөтүлгөн түрүнүн болбогону, жалпысынан сот бийлигинин көз карандысыздык институтун андан ары демократиялаштырууну кечеңдетет.

III. КР Конституциясынын негизинде бийликтерди бөлүштүрүү, мамлекеттик механизмде сот бийлигинин ролун күчөтүү концепциясынын жанында бир катар маанилүү өңүттөр дагы каралды.

– Жарандык процесстик мыйзамдардын өнүгүүсүнүн жалпы мүнөздүү багыты сот өндүрүшүнүн процесстик мыйзамдарда бекемделген принциптерин бекем сактоого мүмкүнчүлүк берет.

– Бардыгынын мыйзам алдындагы теңдиги, мыйзамга ылайык негизделген апелляциялык инстанциядагы сот тарабынан кассациялык тартипте адилеттүү жана ачык-айкын териштирүү укугу принцибинен улам, кызыкчылыктарды жана укуктарды коргоо иш-милдеттерин жүзөгө ашыруучу жарандык процесстик ченемдердин кеңири тутумун иштеп чыгуу керек.

– КР мыйзамдары салыштырмалуу жаңы экенин, анын салыштырмалуулугу, аз эмес убактарда карама-каршылыктуу же боштуктары бар, жаңыдан кабыл алынган ЧУА дайым эле ылайык келе бербестигин эсепке алуу керек. Ошондуктан, мыйзамдарды абдан жакшы, кеңири

билишкендиктен, судьялар укуктук ченемдерди селективдүү тандоо жана каалагандай чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрүнө эгедер.

– Талдоонун жүрүшүндө укук жана сот тутуму этатистикалык чөйрөдө иштөөсүн улантып жатканы моюнга алынат, анда мамлекет сотто көпчүлүгү утат, ал эми жарандар ушундан улам мыйзамда каралган укуктарды пайдаланууга карата ишенбөөчүлүк менен мамиле кылышат.

– Адам укуктары боюнча ЭУ белгиленген модель, күнөөсүздүк жоромолу жана мамлекеттин мойнуна жүктөлгөн күнөөлүүлүктү далилдөө жүгү менен оппоненттердин, айыптоочулардын жана коргоочулардын, бейтарап арбитрдин, судьялардын паритетин карайт.

– КР учурдагы мыйзамдарды новеллалаштыруу, ыйгарым укуктардын алмашуусу жөнүндө күтүүлөрдөн улам салыштырмалуу жайбаракат жүргүзүлгөн.

– Санкциялардын үстүнөн көзөмөлдү өткөрүп берүү – бул маңызы боюнча, прерогативаларды кайра теңдемелештирүү.

– Күчтүү, уюштурулган жана кесипкөй юридикалык жардамдын жоктугу, сот тутумуна карата жеткиликтүүлүктү чектейт, жана соттун кызмат көрсөтүүлөрүнөн кармандырат, бирок алар ошондой эле ТАЧ усулдарынын КР кеңири жайылуу жолундагы тоскоолдук болуп саналат.

–Реформаларды мындан ары карай КР жүргүзүү жалпысынан сот тутумунун олуттуу трансформациялануусуна, соттордун ар кыл түрлөрүнүн өзгөрүүсүнө, атайын соттордун калыптануусуна алып келет.

IV. Соттор бийлик органдары болуу менен, КР Негизги мыйзамында сот адилеттигин жана аларга жүктөлгөн башка иш-милдеттерди ишке ашыруу боюнча атайын компетенцияларга эгедер кылынган жана мамлекеттин бүткүл аймагында милдеттүү күчкө ээ укуктук актыларды колдонууга укуктуу. Көрсөтүлгөн актылар, алар дайындуу тштерге байланыштуу чыгарылгандыктан жана ушул ишти кароого катышкан укук колдонуучу органдар жана тараптар үчүн гана милдеттүү болгондуктан, ченемдик табиятка ээ болушпайт.

– Соттук укук колдонуу кубулуш катары укуктун маани-маңызын кабыл алуу менен органикалык түрдө айкалышат, бул укукту колдонуунун коомдук ролунун концептуалдык интерпретациясында жана анын түзүүчүсү – сот адилеттигенде чагылышат.

– Сот адилеттигине карата коомдук мамилени калыптандыруу сыяктуу эле, судьялык корпустун кесиптик аң-сезиминин сот бийлигинин алдына коюлган максаттарды чечүү деңгээлине шайкештиги сот адилеттигинин социалдык максаттарынын жана милдеттеринин, ошондой эле анын иш-милдеттерди ишке ашыруу ыкмаларынын аныктамасы – талдоонун өнүктөрүнүн бири катары таанылат.

– Мурда советтик конституциялардын айкындуулуктарына карата адаптацияланбаган конституциялык көзөмөлдүн калыптануусунун жана эволюциясынын обзору берилген.

– Бийликтин жашап туруусу бийликтерди бөлүштүрүү принциби менен кошо уюмдашуусу тийиш, анда конституциялык көзөмөл органы Конституцияга ылайык келбеген мыйзамдарды жокко чыгаруу укугуна, ошондой эле конституциялык көзөмөлдүн прерогативасы болуп саналган ченемдерди чечмелөө милдетине эгедер кылынат.

– «СССРде конституциялык көзөмөлгө алуу жөнүндө» Мыйзам ККК уюштуруунун принциптерин жана ишинин тартибин аныкталган. Конституциялык көзөмөлгө алуунун максаттары, маңызы боюнча, конституциялык көзөмөлдүн Кыргызстандагы азыркы кабыл алынышындагы моделин калыптандыруунун үлгүсү болуп калган.

– КР конституциялык көзөмөлдүн генези берилген, анда КР Негизги мыйзамында (1993-ж.) КР КС орду жана статусу аныкталган, сот органы катары анын милдеттери жана максаты туюнтулган.

Ү. Сот адилеттиги – чыр-чатактарды бир кыйла оптималдуу жол менен чечүү максаты бар укук коргоо ишинин түрү.

– Сот бийлиги – жалпы көпчүлүктүн өз алдынча жана көз карандысыз бийлиги. Бийликтин түрлөрүнүн бири болуу менен, ал атайын органдар – сот тутумуна кирүүчү соттор, б. а. ЖС жана жергиликтүү соттор тарабынан

жүзөгө ашырылат. Бул сот тарабынан анын компетенциясына киргизилген иштерди кароо менен ишке ашырылуучу мамлекеттик иш.

– Соттордун сот адилеттиги иш-милдетин жүзөгө ашыруусу юрисдикциялык ишке ашырууну, башкача айтканда, таанууну, калыбына келтирүүнү, бышыктоону, алдын ала эскертмелерди сактоону жана колдонууну билдирет, бул бузулган субъективдүү укуктардын жүзөгө ашырылышын кепилдейт. Берилген түшүндүрүү сот тарабынан эмес, а укуктарды позитивдик укук аркылуу коргоо жөнүндө айтууга мүмкүнчүлүк берет.

– КР сот адилеттигин жүзөгө ашырууга байланыштуу конституцияда бекемделген жоболордун табиятына теориялык көз караштардын талдоосу берилген.

– Сот өндүрүшү укуктарды жана эркиндиктерди, мыйзамдуулукту жана кабыл алынган чечимдердин адилеттүүлүгүн кепилдөөчү процесстик жолжоболорду белгилөө аркылуу иштин тартибин мыйзамдуу жөнгө салуу болуп саналат.

VI. Улуттук укук тутуму жана сот адилеттиги, ата мекендик мыйзам чыгаруучу тарабынан кабыл алынган доктриналдык конституциялык көз караштан улам, роман-герман укуктук тутумунун идеяларын жана принциптерин кабыл алган, анда укуктун ченемдерин жана мыйзамдын үстөмдүк кылуучу ролун адепки аныктоочу элемен катары эсептөө кабыл алынган.

– Талдоо процессинде КР бийликтин аткаруу жана сот бутактарынан өз ара аракеттенүүлөрүнүн маанилүүлүгү таанылат.

– Сот адилеттиги органдарын түзүү, кадрларды даярдоону камсыз кылуу, сот органдарынын материалдык жана финансылык көйгөйлөрүн талдоо процессиндеги аткаруу бийлигинин ролуна көңүл бурдурулат. Берилген бийликтин аткаруу бутаганын сот адилеттиги органдары менен айкалышуусу, бийликтин түзүмдүк элементи катары сот бутагын бекемдөөнүн өңүттөрүнүн бири катары чыгат.

– КР Негизги Мыйзамында укуктук эскертмелердин алкактарында бардык институттардын иштери жүзөгө ашырылат. Албетте, бийлик бутактарын уюштуруу жана аларды иши КР конституциялык жана учурдагы мыйзамдарына ылайык жүзөгө ашырылат.

– Сот тутумун реформалоо боюнча КР Өкмөтү тарабынан көрүлгөн чаралар алардын институционалдык ишке ашырылышы менен мыйзамдык жана регулятивдик реформаларды салыштыруу аркылуу талдоого алынган.

– Сот бийлигинин жана сот тутумунун конституциялык жана институционалдык жол-жоболоштуруусуна байланыштуу, КР Негизги мыйзамында жаңычылдыктарды кабыл алуу менен (2010-ж. жана 2016-ж. редак.), КР сот тутумун комплекстүү реформалоо үчүн айкын өбөлгөлөр жана негиздер түзүлдү.

– Соттук тутумда жана жалпысынан социумда коррупция менен күрөшүү бийликти кыянат пайдалануу менен күрөшүү үчүн аткарылуучу, адилеттүү механизмди кароосу тийиш. Бийликти кыянат пайдаланууга каршы катуу чаралар жана сот органдары тарабынан болгон укук ченемсиз иш-аракеттерди шардана жарыялоо, КР сот тутумунун көз карандысыздыгын камсыз кылат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Жүргүзүлгөн талдоо бир катар практикалык сунуштарды киргизүүнү шарттады, алар сот-укук реформаларынын мындан аркы этаптарын олуттуу оптималдаштыруусу ыктамал. *1. КР Негизги мыйзамына, КР ЖС мыйзам чыгаруу демилге укугуна эгедер кылуу бөлүгүндө жаңычылдыктарды киргизүү актуалдашат. Сот бийлиги өз алдынча бийлик бутагы болуп саналгандыктан, 3-ст. 2-п. ылайык ал логика боюнча – көрсөтүлгөн укукка ээ болушу керек, анткени, КР Негизги мыйзамында бийликти органикалык түрдө үч бутакка бөлүштүрүү таанылган.*

2. КР Негизги мыйзамында көрсөтүлгөн принципти талаптагыдай ишке ашыруу үчүн «КР ЖС КП жөнүндө» Мыйзамга КР мамбийлик органдарынын ортосундагы талаш-тартыштарды чечүү боюнча КП компетенциясын, ыйгарым укуктарын тааныган толуктоолорду киргизүү максатка ылайыктуу.

Юридикалык карама-каршылыктарды чечүү үчүн сунуш кылынат:

Конституциялык принциптин негизинде бийлик органдарынын иш-милдеттерин жана ыйгарым укуктарын бөлүштүрүү жөнүндө чечимдин кабыл алынышы логикалык жактан туура чечим болуп калмак, ал КР сот тутумун түзүүнүн негизги конституциялык ченемдерин жана принциптерин ишке ашырмак.

3. Мамлекеттик бийлик органдарынын жана өз алдынча башкаруунун жергиликтүү органдарынын ортосундагы пикир келишпестиктерди жеңүү жана талаш-тартыштарды чечүү жолжоболору жөнүндө Мыйзам долбоорун иштеп чыгуу.

4. Жалпы-укуктук мамилелерден улам мамлекеттин жана жарандын жана жаңы административдик-процесстик мыйзамдардын ортосунда келип чыгуучу укук жөнүндө талаш-тартыштарды чечүүчү административдик юстицияны калаптандырууну жигердендрүү.

Бийлик бутактарынын өз ара аракеттенүү процесстеринде теориялык жобо таанылат, ага ылайык аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй классификациялоого болот, алсак:

I – бийлик бутактарынын «үчилтигине» кирүүчү маминституттарды уюштурууну жана ишин оптималдаштыруу президент менен, ошондой эле бийликтин башка бутактары менен айкалыштыруусуз мүмкүн эмес, бул КР уланып жаткан сот реформаларынын алкактарында өзгөчө маанилүү.

II – институттардын түзүмдөрүн ички институционалдаштыруу, тигил же бул бутакка «таандыктуулугуна» көз карандысыз тийиштүү органдардын компетенцияларына карата адаптацияланышы керек.

III – мааппаратты түзүмдөштүрүүнүн кошунду жыйынтыктары ЧУА өзүнүн концептуалдык маңызын табуулары тийиш.

Көрсөтүлгөнгө байланштуу:

5. Демократиялык мамлекеттердин эң башкы плебисцитардуулук принцибинен улам «биринчи» инстанциядагы сотторду түздөн-түз тандоо аркылуу шайлоо жолу менен КР жарандарынын укугун конституциялаштыруу сунуш кылынган. Ошол эле убакта, КР Негизги Мыйзамынын 94-ст. 8-п. ылайык, жергиликтүү соттордун судьяларын Судьяларды тандоо боюнча Кеңештин сунуштамасы боюнча, биринчи ирээт 5 жылдык мөөнөткө, ал эми андан кийин чектик жаш-курагына жеткенге чейин Президент дайындайт. Демек, сот ишине «өмүр боюу тийиштүүлүк» жөнүндө ченемди негиздемелөө туура болот.

6. Конституциялык мыйзамдарды, мисалы, «КР сотторун каржылоо жөнүндө» мыйзамды иштеп чыгуу актуалдашат.

Жалпысынан, башкаруу тутумун реформалоо процесстик кемчиликтерди кароого оң таасирин тийгизмек деп болжолдоого болот. Колдонуудагы жолжоболор иштерди тандоонун жана иштерди башкаруунун бирдиктүү процессин камсыз кылбайт, бул аларды каттоого берердин алдында жаңы иштерди кароо үчүн далилдерди кабыл алууну пландаштырууга жардам бермек, ошентип, доо арыздарын берүү процессиндеги кемчиликтердин натыйжасында судья четке кагышы мүмкүн болгон иштердин савны азаймак.

Бир кыйла концептуалдуу түрдө КР соттук-укуктук реформалардын максаттарын алга жылдыруу жана ишке ашыруу үчүн төмөнкүлөр зарыл:

– КР маалыматтык-коммуникациялык өнөктүктөрдү иштеп чыгуу аркылуу, ТАЧ, ортомчулук, медиация, арбитраж усулдарын пайдалануунун абдан жигердендирүү.

– КР баардык биринчи инстанциядагы сотторунда иштердин атайын категориялары үчүн ТАЧ талап кылуучу мыйзамдарды иштеп чынуу.

- Иштерди кароонун натыйжалуулугун көтөрүү максатында КР ЖПК түзөтүүлөрдү киргизүү.
- Соттук териштирүүлөргө карата жеткиликтүүлүк алууда ЖМК ролун тактоо үчүн мыйзамдык деңгээлде ченемдерди иштеп чыгуу.
- Судьялардын жана соттордун иштеринин статистикага жана иштерди башкарууга негизделген натыйжалуулугун стандартташтыруу.
- Судьялардын жана соттордун кызматкерлеринин эмгек акыларын көбөйтүү үчүн чараларды көрүү.
- Сотко чакыруу кагаздарын жеткирүүнүн универсалдуу усулдарын аныктоо жана реформаларды ишке ашыруу үчүн мыйзамдарга түзөтүүлөрдү сунуш кылуу.
- КР Өкмөтүнүн сотко суроо-талаптар боюнча административдик органдардын жана департаменттердин кызматташуусу үчүн жолжоболорду тактоосу.
- КР судьяларды баалоо менен байланыштуу үзгүлтүксүз юридикалык билим берүү программасын мындан ары институционалдаштыруу.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

Эл аралык документтер, мыйзамдык жана ченемдик актылар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 5-май 1993-ж. // Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Ведомосттору. – 1993. - №7. – С. 175. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин он экинчи чакырылышынын он экинчи сессиясында 1993-ж. 5-майда кабыл алынган, 2003-ж. 2-февралда референдумда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» 18-февраль 2003-ж. Кыргыз Республикасынын №40 Мыйзамында баяндалган, // Эркин – Тоо. – 2003. – 21 фев.
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 5-май 1993-ж. // Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Ведомосттору. – 1993. - №7. – С. 175. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин он экинчи чакырылышынын он экинчи сессиясында 1993-ж. 5-майда кабыл алынган, 2003-ж. 2-февралда референдумда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө» 18-февраль 2003-ж. Кыргыз Республикасынын №40 Мыйзамында баяндалган, // Эркин – Тоо. – 2003. – 21 фев.
3. Конституция Кыргызской Республики. Принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 г., изложена в Законе Кыргызской Республики «О новой редакции Конституции Кыргызской Республики» от 9 ноября 2006 г. - № 180 // Эркин – Тоо. – 2006. – 6 дек.
4. Конституция Кыргызской Республики. Принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 г., изложена в Законе Кыргызской Республики «О новой редакции

- Конституции Кыргызской Республики» от 23 октября 2007 г. №157 // Эркин – Тоо. – 2007. – 24 октября.
5. Конституция Кыргызской Республики (в ред. 2016 г.). Изд.: Академия, 2016. www <http://online.adviser.kg>
 6. Конституция РСФСР 1918 г. //СУ РСФСР. 1918. № 26. Ст.410.
 7. Основной Закон (Конституция) СССР от 31 января 1924 г. // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 186-192.
 8. Конституция СССР 1936 г. // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. Учебное пособие. - М.: Изд-во МГУ, 1994. С.221 с.
 9. Закон о судеустройстве СССР, союзных и автономных республик от 16 августа 1938 г. // Хрестоматия по истории отечественного государства и права. Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 1994. С.238.
 10. Конституция (Основной Закон) Киргизской Советской Социалистической Республики. // Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. – 1978. - №8.
 11. Конституция (Основной закон) СССР (1977 г.) Изд.: Политиздат. – Москва, 1977. // ИПС «Токтом- юрист».- 2002.
 12. Конституционный закон КР «О статусе судов Кыргызской Республики» от 8 октября 1999 года № 105 // «Эркин-Тоо». 1999. №81.
 13. Конституционный Закон КР «О статусе судей Кыргызской Республики» от 30 марта 2001 г. № 35 // «Бюллетень Верховного суда КР». 2001. № 1.
 14. Закон Киргизской ССР «О судеустройстве Киргизской ССР» от 28 ноября 1981 года. (*Утратил силу*) // Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. 1981. № 23. Ст. 203.
 15. Закон Киргизской ССР «О судеустройстве Киргизской ССР» от 11 апреля 1990 года. № 25-ХП. (*Утратил силу*)// Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан. 1990. № 8. Ст. 77.

16. Закон Киргизской ССР «О конституционном надзоре в Киргизской ССР» от 14 апреля 1990. (*Утратил силу*) // Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. 1990. № 8. Ст. 104.
17. Закон Республики Кыргызстан «Об арбитражном суде РК» от 2 марта 1992 № 779-ХН. (*Утратил силу*) // Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан. 1992. № 4/1. Ст. 156.
18. Закон КР «О Конституционном суде Кыргызской Республики» от 18 декабря 1993 года К 1335-ХП. (*Утратил силу*) // «Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики» 1994. № 2. Ст. 46.
19. Закон КР «О конституционном судопроизводстве Кыргызской Республики» от 18 декабря 1993 года N 1337-ХП // «Ведомости ЖК КР». 1994. № 2. Ст. 48.
20. Закон «О Национальном совете по делам правосудия», утвержденный 20 августа 2007 г. www <http://online.adviser.kg>
21. Закон «О статусе судей», утвержденный 9 июля 2008 г. http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=31013279
22. Закон «О присяжных заседателях в судах Кыргызской Республики» [Электронный ресурс]. - URL: [http:// www.cbd.minjust.gov.kg](http://www.cbd.minjust.gov.kg)
23. Закон КР «О системе арбитражных судов Кыргызской Республики» от 1 декабря 1997 года № 85. (*Утратил силу*) // Нормативные акты КР. 1998. № 1.
24. Закон КР «О Верховном суде Кыргызской Республики и местных судах общей юрисдикции» от 24 апреля 1999 года № 36 (*Утратил силу*). // Ведомости ЖК КР. 1999. №8. Ст. 397.
25. Закон КР «О судах аксакалов» от 5 июля 2002 года № 113 // Ведомости ЖК КР. 2002. № 8. Ст. 378.
26. Закон КР «О Верховном Суде Кыргызской Республики и местных судах» от 18 июля 2003 года № 153 // «Эркин Тоо».2003. № 55-56.
27. Закон КР «Об органах судейского самоуправления» от 20 марта 2008 г.

28. Закон КР «О государственной службе КР» от 11 августа 2004 года № 114.
// Нормативные акты КР. 2004. № 22.
29. Уголовный кодекс КР от 1 октября 1997 года № 68. // Ведомости ЖК КР. № 7. 1998. Ст. 229.
30. Кодекс КР об административных правонарушениях № 14 (ред. от 5 марта 2005 года № 43) // Ведомости ЖК КР. 1999. №2.
31. Уголовно-процессуальный кодекс КР от 30 июня 1999 года № 62. // Ведомости ЖК КР. № 10 (1092).
32. Гражданский кодекс Кыргызской Республики (В редакции Закона от 17 июля 2009 года N 233. – Бишкек, [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg)
33. Закон Кыргызской Республики. О внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс КР, Уголовно-процессуальный кодекс КР, Кодекс об административной ответственности, Уголовно- исполнительный кодекс КР, в Законы КР «О Верховном суде КР и местных судах», «О прокуратуре КР», « О порядке и условиях содержания под стражей лиц, задержанных по подозрению и обвинению в совершении преступлений», « общих принципах амнистии и помилования», «О введении в действие Уголовно-процессуального кодекса КР» и «О введении в действие Уголовного кодекса КР» от 25 июня 2007г. // Нормативные акты КР № 27, С.3-62.
34. Указ Президента «О дальнейшем улучшении работы судов в Кыргызской Республике» (утвержден 3 мая 2007 г.). [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg)
35. Указ Президента КР «О некоторых мерах по усилению судебной власти и повышению авторитета судов» от 27 июля 1994 года № УП-182 // Энциклопедия Кыргызского Права. 1994. № 7.
36. Указ Президента КР «О некоторых организационных мерах по ускорению судебно-правовой реформы в КР» от 16 марта 1998 года УП № 75 // Энциклопедия Кыргызского Права. 1998. № 3.
37. Указ Президента КР «О дальнейшем совершенствовании материально-технического и финансового обеспечения деятельности госорганов КР» от 19 октября 2001 года. УП № 300. // «Эркин Тоо». 2001. №78.

38. Указ Президента КР «О положении дисциплинарной ответственности судей КР» от 19 декабря 2003 года. УП № 414. // «Эркин Тоо». 2003. № 15.
39. Указ Президента КР «О мерах по стимулированию и повышению ответственности судей КР» от 26 февраля 2003 года. УП № 63. // «Эркин Тоо». 2003. № 15.
40. Положение об Учебном центре судей при ВС КР, утвержденное 21 апреля 2008 г. www <http://online.adviser.kg>
41. Концепция модельного уголовно-процессуального кодекса для государств-участников СНГ: Постановление МПА государств - участников СНГ // Информационный бюллетень МПА государств-участников СНГ. - 1995. - № 8.
42. Федеральный Конституционный Закон РФ «О Конституционном Суде РФ» от 21 июля 1994 года № 1 ФКЗ. В редакции Закона от 5 апреля 2005 года. // СЗ РФ. 1994. № 13. Ст. 1447.
43. Федеральный Конституционный закон РФ «О судебной системе Российской Федерации». // СЗ РФ. 1997. № 1. Ст. 1.
44. Конституционный Закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей РК» от 25 декабря 2000 года № 132. // Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2000. № 23. Ст. 410.
45. Декрет СНК РСФСР от 24.11.1917 о суде № 1. // СУ РСФСР. 1917. № 4. Ст. 50.
46. Декрет ВЦИК о суде № 2 от 7 марта 1918 года. // СУ РСФСР. 1918. № 26. Ст. 420.
47. Закон Кыргызской Республики «О медиации» от 28 июля 2017 г. www <http://online.adviser.kg>
48. Постановление ЖК КР «О присоединении к Конвенции о правах ребенка» от 12 января 1994 года № 1402-ХИ. // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. 1994. № 1. Ст. 19.
49. Национальная стратегия устойчивого развития КР на 2013-2017 гг. Указ Президента КР от 21 января 2013 года N 11 (Электронная ссылка:

<http://patent.kg/index.php/ru/innovation/91-npa-innovatsii/1001-natsionalnaya-strategiya-ustojchivogo-razvitiya-kr-na-2013-2017-gg.html>)

50. Программа Правительства КР «Стабильность и достойная жизнь». (Утверждена постановлением ЖК от 23 декабря 2011 года N 1451-V). [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg).
51. Концепция развития прокуратуры КР (утверждена Указом Президента КР от 1 марта 2003 г.). [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg)
52. Положение о Центре профессионального развития Генпрокуратуры КР (утвержденное Приказом Генерального прокурора КР (12 сент. 2005 г.).
53. Международное Соглашение по гражданским и политическим правам, Конвенция против пыток и жестокости, негуманного отношения унижительного обращения или наказания. Права и судопроизводство (Собрание международных документов)-Warsaw / Office for Democratic Institutions and Human Rights.
54. Конвенция по экономическим, социальным и культурным правам. Права и судопроизводство (Собрание международных документов)-Warsaw / Office for Democratic Institutions and Human Rights.
55. Международная Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации. Права и судопроизводство (Собрание международных документов)-Warsaw / Office for Democratic Institutions and Human Rights.
56. Конвенция ООН «О признании и приведении в исполнение иностранных арбитражных решений». Принята ООН 10 июня 1958 г. Права и судопроизводство (Собрание международных документов)-Warsaw / Office for Democratic Institutions and Human Rights.
57. Европейская социальная хартия 1961г. - Права и судопроизводство (Собрание международных документов)-Warsaw / Office for Democratic Institutions and Human Rights.
58. Пороговая программа «Счет вызовов тысячелетия» (ВТ), реализуемая USAID (2008-2010 гг.) Соглашение между Правительством КР и США для Программы по улучшению правопорядка и борьбы с коррупцией

(утвержденной 14 марта 2008 г.) в рамках Пороговой программы «Счет вызовов тысячелетия». [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg)

Илимий, окуу жана атайын адабияттар:

59. Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. В 2 Т. Фрунзе ,1946.
60. Абросимова Е.Б. Судоустройство и статус судьи. Судебная реформа: проблемы и перспективы. / Под ред. Б.Н. Топорнина, И.Л. Петрухина. М.: Институт государства и права РАН. 2001. - 207 с.
61. Абушенко Д.Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе. - М.: Норма. 2002. 192 с.
62. Авакьян, С. А. Конституция России: природа, эволюция, современность. 2-е изд.[Текст] / С.А. Авкьян. - М., 2000. С. 31
63. Алексеев, С.С. Общая теория права. [Текст] / С.С. Алексеев. Вып. 2. – Свердловск, 1992. – 312 с.
64. Алексеев С.С. [Текст]/С.С. Алексеев. Философия власти. - М.,1993 - С. 24.
65. Алексеев А.Б. Судебная власть в правовом государстве. [Текст] / А.Б. Алексеев. - М., 1996. - С.38-40.
66. Андреев, Ю.Н. Ограничения в гражданском праве России [Текст] / Ю.Н. Андреев. - СПб.: «Юридический центр Пресс», 2011.
67. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. - 800 с.
68. Бартольд В.В. Сочинения. Том II часть I. -М. 1963.
69. Белкин А.А. Конституционная охрана: три направления российской идеологии практики. - СПб: Петрополис, 2005. - 144 с.
70. Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия. - СПб.: Норинт, 2004. - 1434 с.
71. Беляев В.П. Контроль и надзор в Российском государстве. Монография. М.: Проспект,2005. - 272 с.

72. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 4 т. Т.1. - Алма-Ата, 1961.
73. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. – М., Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – С. 89.
74. Вильдбахер Л. Европейская Конвенция о правах человека и беспристрастность судей //International Judicial Conference. Wildhaber, 2000. P. 63-72.
75. Гражданское право. Учебник. / Под ред. Сергеева А.П., Толстого Ю.К. Ч. 1. - М.: Проспект, 1998. 632 с.
76. Загряжский Г.С. Заметки о народном самоуправлении у кара кыр-гыз. // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Выпуск III. Под ред. Н.А. Маева. СПб., 1874.
77. Кожоналиев С. Суд и уголовное обычное право киргизов до октябрьской революции (1850 1917 г.). Фрунзе, 1963. - 64 с.
78. Конституции государств Европы. Под ред. Л.А. Окунькова. В 3 Т. -М.: НОРМА. 2001.
79. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. Т.1-2. / Отв. ред. Б.А. Страшун. – М., БЕК, 1995. – С. 311.
80. Конституционное право. / Отв. ред. Козлов А.Е. - М., Бек, 1996. 433 с.
81. Курс советского государственного права. / Под ред. Б.В. Щетинина, А.Н. Горшенева. М., 1971.
82. Леонтьев А. Обычное право у киргиз. Судоустройство и судопроизводство. // Юридический вестник. Изд. Московского юридического общества. -М., 1890. №5-6.
83. Кац А.К. Советский закон и судебное усмотрение // Практика применения гражданского процессуального права. - Свердловск: Свердловский ун-т, 1984. С.72-79.
84. Кыргызская Республика: Анализ судебного архива хозяйственных дел. – Б., 2008.
85. Transparency International, Индекс восприятия коррупции за 2009 г.

86. Мурадьян Э.М. Истина как проблема судебного права. - М: Манускрипт, 2002. 221 с.
87. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права (курс лекции). 2-е издание. М.: Юристъ, 2004. - 767 с.
88. Отдел обобщения судебной практики и анализа судебной статистики аппарата Верховного суда КР. [Текст] /// Бюллетень ВС КР. 2015г.
89. Общая теория права и государства. Под ред. В.В. Лазарева. М.: Юрист, 1994.-367 с.
90. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция. Судебная реформа: проблемы и перспективы. Под ред. Б. Н. Топорнина, И.Л. Петрухина. — М.: Институт государства и права РАН. 2001. 208 с.
91. Михайлов В.А. Правоохранительные органы России. Учебное пособие. М.: Институт государственного управления, МГИМО (У) МИД России, 2001.-268 с.
92. Михайленко Н.Т. Правоведение Кыргызской Республики. / Под ред. Т.К. Койчуева. - Бишкек: Полиглот, 1997. – В 2-х ч. – ч. 1. – 372 с.
93. Монтескье Ш. Избранные произведения. - М., Политиздат. 1995. – С. 231.
94. Международные пакты о правах человека. Сборник документов. - СПб: Россия-Нева, 1993. 38 с.
95. Лапин Б.Н. Аналитическая записка о Конституционном законе РК "О судебной системе и статусе судей РК" от 25 декабря 2000 г. – Астана, 2005.
96. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. (Пер. с франц.) / Под ред. Жуковского Д.Е. – СПб., 1907. (Изд. нов. 1999 г.)
97. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. М.: Норма-Инфра, 1999.-540 с.
98. Стивен К. Тейман. Возврат к участию народных заседателей. // Анализ проектов законов КР «О внесении изменений и дополнений в УПК КР» и «О внесении изменений и дополнений в УК КР». Варшава. ОБСЕ и БДИПЧ. 2004. 170 с.

99. Смит М., Карлтон центр по урегулированию споров в г. Оттава, цитата Нельсона Р. «Арбитраж и посредничество в ходе коммерческих споров» (1987г.), *Gowling and Henderson Centennial Series 1*, 16-17.
100. Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации. / Под ред. В.В. Ершова. М.: Юристъ, 2006. - 493 с. Семенов В.И. Суд и правосудие в СССР. М.: Юрид. Лит. 1976.375 с.
101. Сравнительное конституционное право. Под ред. В.Е. Чиркина.1. М.: Юристъ, 1996.
102. Стецовский И.Ю. Судебная власть. Учебное пособие. М.: Дело. 1999.- 400 с.
103. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. В 2 Т. М.: Наука, 1968 - 1970.
104. Конституция РК. Научно-правовой комментарий. / Под ред. Сапаргалиева Г.С. - Алматы: Жеты жаргы, 1998. 432 с.
105. Сооданбеков С.С. Проблемы становления и развития конституционно-правовой основы государственной власти в Кыргызской Республике. – Б.: «Илим», 2002. – 312.
106. Сооданбеков С., Укушев М. Конституционное право Кыргызской Республики: (Общая и особенная части) – Б., 2001. – 400 с.
107. Судебные системы европейских стран. Справочник. М.: Международные отношения, 2002. - 334 с.
108. Трунов И.Л. Защита прав личности в уголовном процессе. М.: Юриспруденция, 2005. - 299 с.
109. Тургунбеков Р. Государственность и Конституция Советского Кыргызстана в период развитого социализма. – Фрунзе, 1980. – 248 с.
110. У истоков кыргызской национальной государственности / Под ред. Т. К. Койчуев, В. М. Плоских, Т. У. Усубалиев. – Бишкек, 1996. – 224 с.
111. Укушев М.К., Бокоев Ж.А. Президент Кыргызской Республики. Бишкек. 1997. – 136 с.

112. Филиппов П.М. Судебная защита и правосудие в СССР. Саратов, 1987.
113. Философский энциклопедический словарь. М. Инфра-М. 1997. 575 с.
114. Черников В.В. Судебные, правоохранительные и контролирующие органы России. Учеб. М.: Проспект, 2002. - 686 с.
115. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран, М.: Юристъ, 1997. 568 с.
116. Чиркин В.Е. Элементы сравнительного государственоведения. М.: Артикул, 1997. 352 с.
117. Чиналиев, У.К. Становление Кыргызской государственности в переходный период [Текст] / У.К. Чиналиев. – М.: НИК, 2000. – 288 с.
118. Химичева О.В. Концептуальные основы процессуального контроля и надзора на досудебных стадиях уголовного судопроизводства. Монография. М.: Юнити, 2004. - 287 с.
119. Шаланд Л.А. Верховный суд и конституционные гарантии. Конституционное государство // Конституционное право. Учебное пособие в 2 ч. Ч. 11. Конституционно-правовая мысль XIX-XX вв. (Хрестоматия по общему конституционному праву). М.: Юридический колледж МГУ, 1994. С.278-284.
120. Цепелев В.Ф. Принцип равенства граждан перед законом и проблемы действия уголовного закона по кругу лиц. // Проблемы уголовно правовой борьбы с преступностью: Труды Академии МВД. - М., 1992.
121. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. Новосибирск: Наука. Сиб. Изд. Фирма РАН. 1997.
122. Юридическая энциклопедия. Под ред. М.Ю. Тихомирова. Изд. 5-е. М.: Юринформцентр, 2006. - 971 с.
123. Юридическая энциклопедия. Под ред. Б.Н. Топорнина. М.: Юристъ, 2001.-1267 с.
124. USAID, Функциональный анализ судебной системы КР. – Бишкек, 2008, с. 5.
125. Freedom House, Страновой отчет по Кыргызстану. – Б., 2009.

126. Страны с экономикой переходного периода, - Б., 2008. - С. 324, Freedom House.
127. Интервью с Гутниченко Л. (Судья ВС и Председатель Совета Судей).(2008г.).
128. Стратегический план для Учебного центра судей ВС КР на 2009-2011гг.
129. «Кыргызстан: Проблемы судебной реформы», Международная Кризисная Группа, 10 апреля 2008 г.
130. «Индекс судебной реформы в Кыргызстане», с.18, АВА-СЕЕЛІ, 2003 г.
131. Кэтрин Моррис, «Доверенный посредник: этический нормы и взаимодействие в посредничестве», Дж. Макфарланс (ред.), *Пересмотр споров: альтернатива посредничества*, Торонто: Эдмонд Монтгомери, 1997 г, с. 321.
132. Мур, К., *Процесс посредничества: Практические стратегии по разрешению конфликта*, Сан-Франциско: Джосси-Басс, 1986 г. Уэллингтон.
133. Уэллингтон, А. «Серьезное восприятие этических кодексов: Альтернативное разрешение споров и реконструктивный либерализм» (1999 г) 12 *Can. J. L. & Juris.* 297.
134. Суд и правосудие в СССР. / Под ред. Галкина Б.А. М.: Юридическая литература, 1981. 250 с.
135. Проблемы судебного права. –М.:Юридическая литература, 1990. 284 с.
136. Конституция РФ: проблемный комментарий. Изд. 2., перераб. / Отв. ред. Четвернин В.А. - М., 2013. 702 с.

Мезгилдүү басылмалар:

137. Алешина И. Уголовное дело в отношении судьи должно возбуждаться на общих основаниях // Российская юстиция. 1999. № 1. - С.36.

138. Апарова Т.В. Статус судей в Великобритании // Журнал российского права. 1999. № 7-8 С. 122.
139. Ашитов З. Важный орган военного правосудия // Вестник Министерства юстиции РК. 1996. № 2. С. 38-41.
140. Ахпанов А.Н., Касимов А.А. Суд присяжных - атрибут уголовного процесса // Предупреждение преступности. 2003. № 1. С. 51-53.
141. Брайан Кемпл. Судебная реформа в Кыргызстане. // Право и предпринимательство. 2000. № 5.
142. Багаутдинов Ф., Васин А. Уголовное преследование и правозащитная функция суда // Российская юстиция. – М., 2000. № 8. С.26-121.
143. Дмитриев Ю.А., Черемных Г.Г. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека // Государство и право. 1997. № 8. С. 44-50.
144. Искакова Г. Правовой взгляд на конституционную реформу. // Право и предпринимательство. - №1, Б., 2006. – С. 15-17.
145. Лапин Б.Н. Принципы и тенденции реформирования судебно-правовых систем в СНГ // Российская юстиция. 1997. № 2. С. 52-72.
146. Лазарева В.А. Судебная власть и уголовное судопроизводство; Государство и право. 2015. № 5. С.49-56.
147. Питер Г. Соломон мл. «Судебная реформа Путина: Не только независимость, но и подотчетность судей» // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 2002 г. № 2. С.21-27.
148. Петрухин И.Л. Проблема судебной власти в современной России // Государство и право. 2000. № 7. С. 15-21.
149. Чернявский В. Судебный департамент - исполнительный орган судебной власти // Российская юстиция. 2000. № 3. С. 25-29.
150. Метелев С.Е. О совершенствовании правовой основы вынесения судом определений. // Государство и право. – М., – 2012. № 8. - С. 20-25.

151. Салищева Н.Г. Хаманаева Н.Ю. Исполнительная и судебная ветви власти: соотношение и взаимодействие // Государство и право. 2000. № 1. С.5-12.
152. Толеубекова Б.Х. Суд присяжных и его место в судопроизводстве РК. // Право и государство. 2001. № 4. С.22-26.

Семинарлардын жана конференциялардын материалдары:

153. Борубашев Б.И. Конституционные основы развития демократического общества в Кыргызстане // Конституционная реформа в Кыргызской Республике. / Мат-лы межвуз. научн. - практ. конф., посвящ. Конституционной реформе в Кыргызской Республике. / Под ред. Б.И. Борубашева, А.В. Тен, М.Б. Мырзалиева. Б.А. Исакова. – Б., 2007. – 115 с.
154. Мальская Л.Г. «Конституционализм и правосудие». Мат-лы международной научно-практ. конф. – Тирасполь, 2004 . - С. 208.
155. Лапин Б. Н. Принципы и тенденции реформирования судебно-правовых систем в СНГ. Материалы «круглого стола» на тему: «Судебно-правовая реформа в государствах-участниках СНГ //Вестник МПА. 1998. № 1. С.9-63.
156. Лившиц Ю.Д. О проблемах правового статуса прокуратуры России. Актуальные проблемы реформирования экономики и законодательства России и стран СНГ 2001 (ч. II). Материалы международной научно-практической конференции, 12-13 апреля, 2001г. - Челябинск, 2001. С. 17-21.

Авторефераттар жана диссертациялар:

157. Абдрасулов Е.М. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Автореф. докт. юрид. н. - Алматы, 2003. 50 с.
158. Абилкаиров М.Р. Конституционно-правовой статус судей в РК. Автореф. дисс. канд. юрид. н. - Алматы, 2002. 27 с.

159. Боровский М.В. Суды общей юрисдикции в РФ: проблемы и перспективы. Дисс. кан. юрид. наук. -М., 2000.-201 с.
160. Белкин А.А. Теоретические, правотворческие и правоприменительные проблемы конституционной охраны. Дисс. докт. юрид. н. в форме научного доклада, выполняющего функции автореф. - М., 1995. 99 с.
161. Ганиева Т.И. Правовые вопросы судебной власти и ее осуществление в Кыргызстане: Дисс. кан. юрид. наук. - Екатеринбург, 2003. 220 с.
162. Дуйсенов, Э.Э. Правовые проблемы реформирования государственного управления (Республика Казахстан и Кыргызская Республика): [Текст] / Э.Э. Дуйсенов. Дисс... докт. юрид. наук. – Алматы, 2003.
163. Джапаркулов Н.Б. Конституционные принципы разделения и взаимодействия ветвей власти в РК: Автореф. дис. .. канд. юрид. наук. - Алматы, 2000. 30с.
164. Жаилганова А.Н. Организационно-правовое обеспечение судебной деятельности в РК. Автореф. дисс. канд. юрид. н. - Алматы, 2002. 24 с.
165. Кулмамбетова А.А. Конституционный суд как орган конституционного контроля в КР (вопросы теории и практики). – Бишкек, 2009.
166. Маами К.А. Конституционная законность и судебная власть в РК: основные тенденции и приоритеты. Дисс. докт. юрид. н. – Алматы, 2009. – 287 с.
167. Сооронкулова К.С. Обычное право и современная правовая система КР. – Бишкек, 2009.
168. Смирнов А.В. Типология уголовного судопроизводства. Дисс. докт. юрид. наук. М., 2004. 345 с.
169. Пильников А.И. Органы конституционной юстиции в обеспечении прав человека: исторический и современный опыт (на материалах РК). Дисс. канд. юрид. н. - Алматы, 2002. 154 с.
170. Халиков К.Х. Проблемы судебной власти в РК (теоретическое и уголовно-процессуальное исследование). Автореф. дисс. докт. юрид. н. - Алматы, 1998. 50 с.

171. Маткасымов А.А. Организация судебной власти в Кыргызской Республике. Автореф. канд. дисс. – Бишкек, 2006.

Электрондук ресурстар:

172. Электронный ресурс:[URL //Режим обращения file:///C:/Users/User/Downloads/konstitutsionnye-printsipy-osuschestvleniya-sudebnoy-vlasti-kyrgyzskoy-respubliki.pdf].
173. [Электронные ресурсы:URL //https://studref.com/301322/pravo/vozniknovenie_razvitie_norm_sovetskoy_kassatsii_sovetskom_nadzore].
174. [Электронные ресурсы: URL //http://www.foto.kg/galereya/2365-predstaviteli-sudov-biev-i-kaziev.html].
175. [Электронные ресурсы: URL // https://speed-surf.ru/sudebnye_otvety/250-44-podvedomstvennost-i-podsudnost-grazhdanskih-del-spory-o-podvedomstvennosti.html].
176. [Электронные ресурсы: URL //https://center-yf.ru/data/stat/gosudarstvennaya-vlast.php].
177. [Электронные ресурсы: URL //https://knigi.news/sudebnaya/nezavisimost-sudebnoy-vlasti-50662.html].
178. [Электронные ресурсы: URL //https://studopedia.ru/13_25982_funktsii-sudebnoy-vlasti.html].
179. [Электронные ресурсы:URL // https://studref.com/418487/pravo/organizatsionnye_osnovy_sistemy_sudov_ob_schey_yurisdiktsii].
180. [Электронные ресурсы: URL //http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111521].
181. [Электронные ресурсы: URL //http://lawtheses.com/teoreticheskie-osnovy-sistemy-sudebnoy-vlasti-i-printsipov-ee-organizatsii-v-rossii].

182. [Электронные ресурсы: URL //https://forum.fort-ust.ru/topic/1193-chtoschitat-nadlezhashim-uvedomleniem-otvetchika/].
183. [Электронные ресурсы: URL //http://mognovse.ru/tpi-otchet-61906-kg-diagnostika-sudebnoj-sistemi-kirgizskoj-re-stranica-10.html].
184. [Электронные ресурсы: URL //https://advokat-malov.ru/obshhie-polozheniya/prava-lic-ne-uchastvovavshix-v-dele-o-pravax-i-ob-obyazannostyax-kotoryx-arbitrazhnyj-sud-prinyal-sudebnyj-akt.html].
185. [Электронные ресурсы: URL // http://vuzmen.com/book/849-voprosy-pravovedeniya-synkova-ta/38-sushhestvennoe-narushenie-norm-processualnogo-prava-kak-osnovanie-k-otmenenbsp-sudebnyx-reshenij.html].
186. [Электронные ресурсы: URL // https://studwood.ru/531092/pravo/arbitrazhnoe_soglasenie_ponyatie_forma_s_oderzhanie].
187. [Электронные ресурсы: URL //http://yust.ru/press-center/publication/konkurenciya_yurisdiktsii_arbitrazhnykh_sudov_rf_i_tretykh_sudov/].
188. [Электронные ресурсы: URL // https://studopedia.ru/10_283816_posrednichestvo-v-peregovorah.html].
189. [Электронные ресурсы: URL //https://to14.minjust.ru/ru/konvenciya-o-priznanii-i-privedenii-v-ispolnenie-inostrannyh-arbitrazhnyh-resheniy-ot-10-iyunya-19-1].
190. [Электронные ресурсы: URL //https://legalacts.ru/doc/konventsija-organizatsii-obedinennykh-natsii-o-priznanii-i/].
191. [Электронные ресурсы: URL // https://www.transparency.kg/news/2/23.html
192. [Электронные ресурсы: URL // http://nskstars.ru/grazhdanskiy-processualnyj-kodeks-k/].
193. [Электронные ресурсы: URL // http://refy.ru/22/59528-pravovoy-status-sudi-v-sovremennom-mire.html].

194. [Электронные ресурсы: URL // <http://migha.ru/zakon-gosudarstva-soderzhanie-ponyatie-konstitucionnosti-go.html>].
195. [Электронные ресурсы: URL // konstitucionnoy-palate-ne-bylo-ni-odnogo-dela-po-proverke-konstitucionnosti-ne-vstupivshih-v-silu-dlya-kyrgyzstana-mezhdunarodnyh-dogovorov].
196. [Электронные ресурсы: URL // <http://konf.x-pdf.ru/18yuridicheskie/547888-2-organi-konstitucionnoy-yusticii-stranah-centralnoy-azii-problemi-teorii-praktiki.php>].
197. [Электронные ресурсы: URL // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1279>].
198. [Электронные ресурсы: URL // https://vuzlit.ru/1137681/sudebnaya_sistema_kyrgyzskoy_respublike].
199. [Электронные ресурсы: URL // <http://www.eurasian-advocacy.ru/istoricheskij-opyt/113-stanovlenie-i-razvitie-sudebnoj-sistemy-v-kyrgyzskoj-respublike-1991-2012-gg>].
200. [Электронные ресурсы: URL // <https://WiseLawyer.ru/poleznoe/47495-konstitucionno-pravovoj-status-vstupivshikh-silu-mezhdunarodnykh-dogovorov>].
201. [Электронные ресурсы: URL // https://bstudy.net/740087/pravo/sudebnaya_sistema].
202. [Электронные ресурсы: URL // https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/5478733/].
203. [Электронные ресурсы: URL // https://studref.com/448948/pravo/polnomochiya_poryadok_deyatelnosti_komitet_a_konstitutsionnogo_nadzora_ussr].
204. [Электронные ресурсы: URL // <http://www.soyuz-antiterror.ru/konstituciya-sssr-ot-1977-goda>].
205. [Электронные ресурсы: URL // <http://student312.com/index.php/raznoe/128-konstitutsionnaya-palata>].

- verkhovnogo-suda-kak-organ-konstitutsionnogo-kontrolya-v-kyrgyzskoj-respublike].
206. [Электронные ресурсы: URL// <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/126-mvbaglaj-konstitutsionnoe-pravo-zarubezhnyh-stran/3301-glava-13-konstitutsionnye-osnovy-sudebnoj-vlasti.html?start=4>].
207. [Электронные ресурсы: URL // <http://otlithnik.ru/konstitucionnoe/demokratiya-i-konstitucionnyj-kontrol.html>].
208. [Электронные ресурсы: URL // <http://www.dslib.net/teoria-prava/zakonnost-i-ee-garantii-v-sisteme-obespechenija-prav-i-svobod-cheloveka-i.html>].
209. [Электронные ресурсы: URL // <https://www.krugosvet.ru/enc/gosudarstvo-i-politika/kirgiziya-kyrgyzstan-konstitutsiya>].
210. [Электронные ресурсы: URL // https://studref.com/363608/pravo/printsip_obespecheniya_podozrevaemomu_obvinyаемому_prava_zaschitu].
211. [Электронные ресурсы: URL // https://studwood.ru/1229233/pravo/poryadok_vedeniya_predvaritelnogo_sledstviya].
212. [Электронные ресурсы: URL // <http://topuch.ru/pravovaya-priroda-prigovora-i-ego-vidi-8-prigovor-kak-akt-prav/index.html>].
213. [Электронные ресурсы: URL // <https://www.advgazeta.ru/mneniya/ob-uchastii-blizkikh-rodstvennikov-v-kachestve-zashchitnikov/>].
214. [Электронные ресурсы: URL // https://studbooks.net/66456/pravo/osuschestvlenie_advokatu_zaschity_predstavitelstva_raznyh_formy_sudoproizvodstva].
215. [Электронные ресурсы: URL // <https://www.litres.ru/kollektiv-avtorov/konvenciya-o-zaschite-prav-cheloveka-i-osnovnyh-svobod>].

216. [Электронные ресурсы: URL// https://studwood.ru/1170612/pravo/konstitutsionnyy_zakon_kyrgyzskoy_respubliki_statuse_sudey_kyrgyzskoy_respubliki].
217. [Электронные ресурсы: URL // <https://uchebnikfree.com/gosudarstva-prava-teoriya/printsiyi-samostoyatelnosti-nezavisimosti-17845.html>].
218. [Электронные ресурсы:URL // <https://cyberleninka.ru/article/n/institut-prisyazhnyh-zasedateley-v-sudah-kyrgyzskoy-respubliki-v-kontekste-konstitutsionnoy-i-sudebno-pravovoy-reformy>].